

Анатолій Гейко

ГРА
«КРЕМ'ЯХИ»
ЯК ДЖЕРЕЛО
НАУКОВИХ СТУДІЙ

ОУЗЕЖА ЯВ
«КРЕМ'ЯХИ»
ГРА

академічна серія

Українські кератологічні студії

• ВИПУСК 12 •

Національна академія наук України
Інститут керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Академічна серія «Українські керамологічні студії»
Випуск 12

Анатолій Гейко

ГРА «КРЕМ'ЯХИ»

ЯК ДЖЕРЕЛО НАУКОВИХ СТУДІЙ

Монографія

«Українське Народознавство»

Опішне • 2015 • Україна

The National Academy of Sciences of Ukraine
The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine
The Ministry of Culture of Ukraine
The National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies*
Issue 12

Anatolij Gejko

THE KREMYAKHY GAME

AS THE SOURCE OF SCIENTIFIC STUDIES

Monograph

«The Ukrainian Ethnology Publishers»

Opishne • 2015 • Ukraine

УДК 738:903.2 (477.53)

ББК 63.5 (4 Укр) + 63.4 (4 Укр) + 74

Г 29

Рекомендовано до друку Вченими радами Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
(протокол №2 від 03.03.2015)

РЕЦЕНЗЕНТИ

СТЕПАН ПАВЛЮК – директор Інституту народознавства НАН України, академік НАН України,
доктор історичних наук, професор
ВІТАЛІЙ ОТРОЩЕНКО – завідувач Відділу археології енеоліту – бронзової доби Інституту археології
НАН України, доктор історичних наук, професор
НАТАЛЯ АКСЬОНОВА – старший викладач Харківського національного університету
імені Василя Каразіна, кандидат історичних наук

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
заступник голови Наглядової ради Національного музею-заповідника українського
гончарства в Опішному, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки
і техніки України

Роботу виконано в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України
«Палеогончарство та відображення в ньому світоглядних уявлень
і практичних знань давнього населення України» (держ. реєстр. №0108U009932)
та відповідно до тематики наукових студій
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Гейко Анатолій

Г29 Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій [Текст] = The *Kremyakhya* Game as the Source
of Scientific Studies: монографія / Анатолій Гейко. – Опішне: Українське Народознавство, 2015. –
320 с. – (Українські керамологічні студії, вип.12 = Ukrainian Ceramological Studies; iss.12).
ISBN 978-966-7322-30-4

Монографія є першим комплексним дослідженням української народної гри «Крем'яхи», а також
подібних ігор народів світу. Керамологічні, археологічні, етнографічні та інші джерела дозволили
охарактеризувати різновиди гри, її еволюцію й причини зникнення, відображення теми в мистецтві
й художній літературі, вивчити застосування крем'яхів у культово-релігійній обрядовості.

*Для керамологів, археологів, істориків, музейних працівників, педагогів, краєзнавців, а також усіх,
хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України та інших країн.*

This monograph is the first complex study of the Ukrainian folk game *Kremyakhya* (*Chips*) as well as similar
games of the peoples of the world. Ceramological, archaeological, ethnographical and other sources allowed
characterizing different varieties of the game, its evolution as well as the causes of its disappearance, the
reflection of this topic in the art and belletristic literature, to study the usage of chips in religious ceremonies.

*The book is intended for ceramologists, archaeologists, historians, museum assistants, teachers, and regional
explorers, for all the people, who are interested in the traditional way of life and culture of Ukraine and other
countries*

УДК 738:903.2 (477.53)

ББК 63.5(4 Укр) + 63.4(4 Укр) + 74

Ключові слова: українська керамологія, культурна керамологія, археологічна керамологія,
етнографічна керамологія, музеєзнавча керамологія, гончарство, кераміка,
глиняний посуд, крем'яхи, гра

Key words: Ukrainian ceramology, cultural ceramology, archaeological ceramology, ethnographical
ceramology, museological ceramology, pottery, ceramics, earthenware, chips, game

© Анатолій Гейко, 2015

© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2015

© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2015

ISBN 978-966-7322-30-4

ЗМІСТ

● ПРО АВТОРА	11
● ВСТУП	14
● РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	18
1.1. ДЖЕРЕЛА.....	19
1.2. ІСТОРІОГРАФІЯ	22
1.2.1. Археологічна література	23
1.2.2. Етнографічна література	27
1.2.3. Педагогічна література	36
1.2.4. Довідкова література	41
1.2.5. Художня література	42
● РОЗДІЛ II. НАЗВИ ПРЕДМЕТІВ ДЛЯ ГРИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ТА ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	44
2.1. АРХЕОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ	45
2.2. ЕТНОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ	46
● РОЗДІЛ III. ЗНАХІДКИ КРЕМ'ЯХІВ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	50
3.1. ГІПОТЕЗИ, ЩО ПОЯСНЮЮТЬ ПРИЗНАЧЕННЯ КРЕМ'ЯХІВ ІЗ ФРАГМЕНТІВ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ	51
3.2. ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ КРЕМ'ЯХІВ	57
3.2.1. Епоха енеоліту	58
3.2.2. Епоха бронзи – передскіфський час	58
3.2.3. Скіфський час	61
3.2.4. Античний час	66
3.2.5. Пам'ятки I – початку II тисячоліття	68
3.2.6. Пізньє середньовіччя	70
3.2.7. Предмети для ігор із кісток тварин	76

● РОЗДІЛ ІV. ЗГАДКИ ПРО КРЕМ'ЯХИ Й ІГРИ З ЇХ ВИКОРИСТАННЯМ У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	84
● РОЗДІЛ V. ГРА В КРЕМ'ЯХИ ЗА ЕТНОГРАФІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ	100
5.1. ВІДБІР ТА ПІДГОТОВКА КРЕМ'ЯХІВ ДО ГРИ	102
5.2. РОЗМІРИ ПРЕДМЕТІВ ДЛЯ ГРИ	113
5.3. КІЛЬКІСТЬ КРЕМ'ЯХІВ У ГРІ	113
5.4. СТАТЕВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ГРАВЦІВ	117
5.5. ВІК ГРАВЦІВ	118
5.6. ХТО НАВЧАВ ГРІ	120
5.7. КОЛИ І ДЕ ГРАЛИ	121
5.8. ДЕ ЗБЕРІГАЛИ КРЕМ'ЯХИ. ЧИ ЦІНУВАЛИ ЇХ	124
5.9. КІЛЬКІСТЬ УЧАСНИКІВ ГРИ	129
5.10. ЖЕРЕБКУВАННЯ ТА ЛІЧИЛКИ ПЕРЕД ГРОЮ	129
5.11. ЯК СІДАЛИ ГРАВЦІ	132
5.12. ПРАВИЛА ГРИ	133
5.13. ПРИПОВІДКИ ПІД ЧАС ГРИ	134
5.14. ЯК НАЗИВАЛИ ПЕРЕМОЖЦЯ Й ПЕРЕМОЖЕНОГО	136
5.15. ЗВИЧАЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З КРЕМ'ЯХАМИ	136
● РОЗДІЛ VI. ОГЛЯД ВАРІАНТІВ ГРИ В КРЕМ'ЯХИ	140
6.1. ВАРІАНТИ ГРИ В КРЕМ'ЯХИ В УКРАЇНІ	141
6.2. ГРА ЗА ДОПОМОГОЮ ЧЕРЕПКІВ, КАМІНЦІВ, КІСТОК У НАРОДІВ СВІТУ	142
● РОЗДІЛ VII. КРЕМ'ЯХИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	150
● ВИСНОВКИ	170

● ДОДАТКИ	174
1. Запитальник з вивчення української дитячої народної гри «Крем'яхи»	175
2. Список респондентів	178
3. Анкетування	192
4. Антологія українських ігор	212
5. Антологія іноземних ігор	231
6. Опис гри в крем'яхи в російській художній літературі	270
7. Українські колядки	273
● СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	274
1. Архівні матеріали	275
1.1. Спогади респондентів	275
1.2. Наукові звіти.....	280
2. Література	280
3. Веб-сайти	293
● АНОТАЦІЯ	296
● SUMMARY	297
● ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	298
● ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	304
● ІНФОРМАЦІЯ	310

CONTENTS

● ABOUT THE AUTHOR	11
● INTRODUCTION	14
● CHAPTER I. SOURCES AND HISTORIOGRAPHY	18
1.1. SOURCES	19
1.2. HISTORIOGRAPHY	22
1.2.1. Archaeological Literature	23
1.2.2. Ethnographical Literature	27
1.2.3. Pedagogical Literature	36
1.2.4. Reference Literature	41
1.2.5. Belletristic Literature	42
● CHAPTER II. TERMS FOR PLAY ITEMS IN THE ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHICAL LITERATURE	44
2.1. ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS	45
2.2. ETHNOGRAPHICAL PUBLICATIONS	46
● CHAPTER III. FINDS OF CHIPS DURING ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS	50
3.1. HYPOTHESES, WHICH EXPLAIN THE PURPOSE OF CHIPS FROM THE FRAGMENTS OF EARTHENWARE	51
3.2. THE DESCRIPTION OF THE ARCHAEOLOGICAL CHIPS...57	
3.2.1. Chalcolithic Period	58
3.2.2. The Bronze Age – the Pre-Scythian Period	58
3.2.3. The Scythian Period	61
3.2.4. Antiquity	66
3.2.5. The Relics of the 1st – the Early 2nd Millennium ..68	
3.2.6. The Late Middle Ages	70
3.2.7. Game Items from Animal Bones	76

● CHAPTER IV. MENTIONINGS ON CHIPS AND GAMES WITH THEIR USAGE IN THE BELLETRISTIC LITERATURE	84
● CHAPTER V. THE GAME OF CHIPS ACCORDING TO THE ETHNOGRAPHICAL MATERIALS	100
5.1. THE SELECTION AND THE PREPARATION OF CHIPS FOR A PLAY	102
5.2. THE DIMENSIONS OF ITEMS FOR A PLAY	113
5.3. THE QUANTITY OF CHIPS IN A PLAY	113
5.4. THE GENDER DIFFERENTIATION OF PLAYERS	117
5.5. THE AGE OF PLAYERS	118
5.6. WHO TAUGHT THE GAME	120
5.7. WHEN AND WHERE IT WAS PLAYED	121
5.8. WHERE WERE THE CHIPS KEPT. WERE THEY VALUED	124
5.9. THE QUANTITY OF THE PARTICIPANTS OF THE GAME	129
5.10. THE CASTING OF LOTS AND COUNTING-OUT RHYMES BEFORE A PLAY	129
5.11. HOW DID PLAYERS SIT	132
5.12. THE RULES OF THE GAME	133
5.13. SAYINGS DURING A PLAY	134
5.14. HOW DID THEY CALL THE WINNER AND THE LOOSER	136
5.15. CUSTOMS, CONNECTED WITH CHIPS	136
● CHAPTER VI. THE SURVEY OF GAME VARIANTS	140
6.1. THE VARIANTS OF THE GAME OF CHIPS IN UKRAINE	141
6.2. A PLAY WITH THE HELP OF POTSHERDS, PEBBLES, BONES AMONG THE PEOPLES OF THE WORLD	142
● CHAPTER VII. CHIPS IN HISTORICAL RETROSPECTION	150

● CONCLUSION	170
● ADDENDA	174
1. Questionnaire for the Studying the Ukrainian Folk Children's <i>Kremyakhyy</i> Game	175
2. The List of Respondents	178
3. Questioning	192
4. The Anthology of the Ukrainian Games	212
5. The Anthology of the Foreign Games	231
6. The Description of the Chip Game in the Russian Belletristic Literature	270
7. Ukrainian Christmas Carols	273
● THE LIST OF USED SOURCES	274
1. Archivalias	275
1.1. The Reminiscences of the Respondents	275
1.2. Scientific Reports	280
2. Literature	280
3. Websites	293
● SUMMARY	296
● ENGLISH SUMMARY	297
● INDEX OF NAMES	298
● INDEX OF PLACES	304
● INFORMATION	310

ПРО АВТОРА

© Тарас Пошмайло, 2015

Анатолій ГЕЙКО
керамолог, археолог, музеолог

Народився 23 грудня 1966 року в селі Судіївка Полтавського Району Полтавської області.

Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка (1991), аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1999).

Працював старшим науковим співробітником, завідувачем сектору, завідувачем Відділу археології та гончарства доби середньовіччя Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (1991–1998), старшим науковим співробітником, завідувачем сектору «Більське городище» Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (1998–2003), молодшим науковим співробітником Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (2003–2013), керівником археологічних гуртків Полтавського обласного центру науково-технічної творчості учнівської молоді (2006–2011). Старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003), завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2013). Керівник археологічних гуртків Полтавського обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді (з 2011).

Керівник та учасник археологічних експедицій, що досліджували пам'ятки катакомбної спільноти, фінальної бронзи, скіфського часу, зарубинецької й черняхівської культур, Київської Русі, пізнього українського середньовіччя на території Полтавської, Сумської й Черкаської областей (1987–2014). Учасник керамологічних експедицій до гончарних осередків України, а саме – Сумщини (Глинськ, 1992, 2004); Полтавщини (Поставмуки, 1995, 2005; Лісова Слобідка, 1995; Городище, 1995, 2004; Хитці, 2010) та сіл Зіньківського й Гадяцького районів (2004, 2009, 2010).

Фундатор археологічної збірки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Головні напрямки наукових досліджень: історія керамології, технологія стародавнього гончарства, ремонт глиняного посуду, археологія доби раннього заліза.

Захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності «Археологія» – «Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя» (2008).

Кандидат історичних наук (2009). Член Ученої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2010). Член Національної експертної керамологічної ради щорічних Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні «КеГоКе» (з 2008).

Автор більше 100 наукових публікацій з проблематики української керамології й археології, а також монографій «Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя» (2011) та «Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї» (2013).

Анатолій Гейко на фоні композиції Олега Татаринцева «Хмари».
Опішне, Полтавщина. Лютий 2015. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Та й хитра ж штука, оця народна гра!

Ви думали – такі собі пустощі, коли робити нема чого, то в креймах грають, аби збавити час, а вона, ота забавка, – мистецтво. А вона має свій погляд на людину, батьківщину, добро, уявлення про тебе і світ. Бо мистецтво – метод пізнання себе і світу. А гра записала в собі й закодувала в генах дії не лише народні знання (так перекладається слово «фольклор»), а нас з вами, наш національний характер...

Василь Довжик [140, с.3]

ВСТУП

Мал.1

Володимир Куш. Схід сонця в океані (фрагмент).

Живопис. **Сполучені Штати Америки. Кінець ХХ – початок ХХІ століття** [281]

Традиційні народні розваги, а саме маніпуляційні ігри, що ведуться за допомогою оброблених черепків глиняного посуду, камінців, кісток тварин, висушених кульок глини, плодів рослин тощо, здавна розповсюджені серед дітей усього світу.

Починаючи з епохи енеоліту, на різночасових археологічних пам'ятках України та інших країн трапляються знахідки спеціально оброблених фрагментів стінок, зрідка – донець глиняного посуду округлої форми та невеликого діаметра. Непоказний вигляд і незрозуміле функціональне призначення цих предметів стали причиною того, що дослідники ними майже не цікавилися. Деякі з археологів вважали їх предметами для гри, не зазначаючи якої саме.

У свою чергу, етнографи в ХІХ–ХХ століттях здійснили записи ігор, у яких використовували оброблені уламки глиняних виробів (глиняних посудин і кахель), а також камінці та кістки тварин. Окрім того, зафіксували й назву цих предметів – «*крем'яхи*»*. Вузькі хронологічні рамки робіт дослідників і незначне коло залучених етнографічних матеріалів не дозволили всебічно вивчити це питання, передусім простежити різноманітні аспекти гри, еволюцію, час її існування.

Не тільки *крем'яхи*, а й самі ігри з їх використанням не мають зовнішньої яскравості, тому, очевидно, ними мало цікавилися й етнологи, філологи, педагоги та інші науковці. На жаль, представники цих наукових галузей комплексно не досліджують дитячі ігри, а вивчають лише окремі їх аспекти, що стосуються фольклору, педагогічного призначення, спорту тощо. Досі в науковій літературі немає окремих узагальнюючих досліджень, присвячених дитячим іграм, зокрема тим, які пов'язуються з українською народною грою «*Крем'яхи*» та її варіантами.

* У своїй роботі терміном «*крем'яхи*» означую оброблені фрагменти глиняного посуду, розміром (діаметром) 2-4 см, рідше – більшого, які використовували від епохи енеоліту (IV–III тис. до н. е.) до ХХІ століття в обрядах та дитячих іграх. Іноді застосовували камінці, кістки тварин тощо

Попри те, що ігри за допомогою крем'яхів випадають з поля зору більшості науковців, вони можуть виступати самостійним джерелом для наукових досліджень і слугувати для вивчення релігійних вірувань, світогляду, культури, світу дитинства й інших сторін життя стародавнього й сучасного населення. Виходячи з цього, запропонована тема є актуальною й необхідною для розробки.

Географічні межі роботи включають територію України. У даному дослідженні використано матеріали, що стосуються різних її областей: Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Київської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Чернігівської. Окрім того, залучено дані з країн Європи, Азії та Африки, де побутували подібні маніпуляційні ігри з використанням черепків, камінців, кісток тварин та інших предметів.

Дослідження обмежене часовими рамками від епохи енеоліту (IV–III тисячоліття до н. е.) до новітнього часу (XXI століття). Прослідковано час появи, існування й занепаду гри.

Книга є першим в Україні узагальнюючим монографічним дослідженням окремого виду дитячих ігор. Систематизація й аналіз етнографічних, археологічних, фольклорних матеріалів дозволили провести комплексне дослідження. Автор свідомий того, що вивчення лише однієї гри має деякі обмеження. Наприклад, не можна простежити загальні закономірності виникнення та побутування схожих маніпуляційних ігор, їх зв'язки між собою тощо, обмежившись лише однією грою, на перший погляд малоцікавою порівняно з багатьма іншими. Водночас, будь-яка дитяча забава чи гра є поліінформативним джерелом у вивченні не лише світу дитинства, а й людського всесвіту. Вони потребують об'єднаних зусиль науковців різних напрямків.

Для дослідження гри в крем'яхи використано як археологічні, так і етнографічні матеріали, частину яких зібрано автором. Автор виступив організатором опитування мешканців Полтавщини на основі складеного ним запитальника. У цьому йому допомогли вчителі та учні Полтавщини.

* * *

Користуючись нагодою, щиросердно дякую своїм колегам (нинішнім і колишнім) – співробітникам Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (Оксані Коваленко, Людмилі Меткій, Олесю Пошивайлу, Костянтину Рахну, Валентині Троцькій, Анатолію Щербаню, Роману Луговому, Наталі Визір та іншим), а також провідному науковому співробітнику Інституту археології НАН України, доктору історичних наук Надії Гаврилюк.

Особлива подяка вчителям (Олені Больбот, Наталі Бровко, Антоніні Гейко, Людмилі Зубко, Михайлу Петренку, Катерині Плужник, Сергію Сапегіну, Валентині Соловей) та учням шкіл Полтавщини за допомогу в збиранні етнографічних матеріалів до цієї книги, а також старшому викладачу Харківського національного університету імені Василя Каразіна, кандидату історичних наук Наталі Аксьоновій, головному зберігачу фондів Лубенського краєзнавчого музею Віктору Верещаці.

Дякую завідувачу Відділу фондової роботи Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Валентині Кульбаці та науковим співробітникам цього ж Відділу Тетяні Солов'ян і Тарасу Пошивайлу за сприяння в ілюструванні й анотуванні опублікованих світлин глиняного посуду з колекції Музею-Заповідника.

Безмежно вдячний працівникам видавництва «Українське Народознавство» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному – головному художникові Музею-Заповідника, заслуженому працівнику культури України Юркові Пошивайлу, редактору Вікторії Яроватій, провідним редакторам Олені Зубань та Олені Устименко – за допомогу в підготовці видання до друку; Гончарської книгозбірні України – Галині Панасюк, Оксані Андрушенко, Ользі Карунній, Тетяні Хрипун – за допомогу в підготовці покажчиків.

Дитяча гра за кількістю часу, що затрачається на неї, має, безперечно, важливе значення для розвитку людини. Минув той час, коли її вважали за дрібницю, таке явище, на вивчення якого дорослому було б соромно випрачати багато часу; тепер уже всі, здається, переконалися, що гра досить і досить характерне, суттєве явище в дитячому житті

Петро Каптерев [303]

РОЗДІЛ І

Джерела та історіографія

Мал.2

Пітер Брейгель Старший. Дитячі ігри (фрагмент).
Живопис. Королівство Нідерландів. 1560 [290]

Існує значна кількість наукових праць, пов'язаних тією чи іншою мірою з вивченням гри «Крем'яхи». У даному розділі огляд наявних матеріалів подано за видами: джерела, археологічна, етнографічна, педагогічна, довідкова і художня література, що допомагає прослідкувати історію походження, розвитку та занепаду гри.

1.1. Джерела

До джерел відношу неопубліковані етнографічні матеріали, зібрані попередниками чи самим автором або за його ініціативи, які стосуються гри в крем'яхи (правила, примовки, підготовка предметів до гри тощо).

Упродовж XIX–XX століть окремі дослідники або наукові експедиції зібрали чимало матеріалів, які розкривають світ українського дитинства. Значна їх частина знаходиться в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України. Більшість із них, передусім ті, що відтворюють українські народні ігри, у тому числі гру «Крем'яхи», опублікувала Галина Довженок у збірниках, що вийшли друком у 90-х роках XX століття [100; 139].

У фонді Харківського історико-філологічного товариства з Центрального державного історичного архіву (Київ) зберігається робота Михайла Русова «*Игры детей в Полтавщине*». Вона довгий час залишалася невідомою для широкого кола дослідників. У матеріалах XII Археологічного з'їзду, що відбувся в Харкові 1902 року, надруковано лише певні відомості з неї [194]. Лише 2008 року її було опубліковано в багатотомному науковому виданні «*Народна культура українців: життєвий шлях людини*» [213, с.190–211]. Наталя Аксьонова відзначила, що ця праця є найбільшою збіркою ігор Полтавщини (понад 90 описів) [87, с.212].

Частину матеріалів про гру «Крем'яхи», зібраних харківським етнологом Наталею Аксьоновою в селах Козіївка, Пархомівка

Краснокутського і Лісна Стінка, Кучерівка (колишне Хоролі) Куп'янського району Харківської області, передано автору монографії.

За ініціативою автора упродовж 2007–2014 років у Полтавщині вчителі історії й української мови – Людмила Зубко (Хитцівська загальноосвітня школа I-II ступенів, Гадяцький район), Валентина Соловей (Шишацька обласна гімназія-інтернат для обдарованих дітей, Шишацький район), Сергій Сапегін (Полтавський обласний лицей для обдарованих дітей із сільської місцевості імені Антона Макаренка, Полтавський район), Катерина Плужник (Лохвицька загальноосвітня школа №2 I-III ступенів), Антоніна Гейко (Мачухівський навчально-виховний комплекс, Полтавський район), Олена Больбот (Лубенська загальноосвітня школа №2 I-III ступенів) – за допомогою учнів організували анкетування за розробленим автором запитальником. Дослідженнями було охоплено Великобагачанський, Гадяцький, Глобинський, Гребінківський, Диканський, Зіньківський, Карлівський, Кобеляцький, Котелевський, Лохвицький, Лубенський, Машівський, Миргородський, Новосанжарський, Оржицький, Пирятинський, Полтавський, Семенівський, Хорольський, Чорнухинський, Чутівський, Шишацький райони Полтавської, Валківський, Краснокутський, Куп'янський райони Харківської, Роменський, Талалаївський райони Сумської, Перемишлянський район Львівської, Воловецький район Закарпатської, Миронівський район Київської, Доманівський район Миколаївської, Дубровицький, Млинівський райони Рівненської, Бершадський, Крижопільський райони Вінницької, Радомишльський район Житомирської областей.

Інформацію про гру за згаданим запитальником також зібрали співробітники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Роман Луговий і Лубенського краєзнавчого музею Віктор Верещака.

Окрім того, за участі автора учні археологічного гуртка «Юний археолог» Полтавського обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді (керівник Наталя Бровка) 2007 року провели опитування старожилів села Мала Рублівка (Полтавщина) (мал.3).

Мал.3

**Тетяна Педченко, учасниця гуртка «Юний археолог»
Полтавського обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді,
та її керівник Наталя Бровко беруть інтерв'ю у Івана Мовчана.
Мала Рублівка, Полтавщина. 2007.**

Фото Анатолія Гейка. Приватний архів Анатолія Гейка

У рамках наукового проекту «Гончарство Опішного в іменах його майстрів» серед додаткових питань до запитальника було внесено питання: «Чи відомо Вам про гру в крем'яхи? Чи грали в неї?». Значна частина респондентів віком від 60 років ствердно відповіли на нього. Анкетування провели співробітники Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Деяким із них вдалося зібрати інформацію про цю гру. Інформація про гру в крем'яхи упродовж 1920-х – 1960-х років у Опішному та селах Зіньківського району міститься у звітах колишнього завідувача Відділу палеогончарства Анатолія Щербаня [86] і завідувача Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Людмили Меткої [85].

Упродовж 2007–2008 років відомості про гру автору вдалося зафіксувати особисто під час керамологічних експедицій у Гадяцькому (село Лютенька), Зіньківському (селище Опішне, села Велика Пожарня, Власівка, Гусаки, Тарасівка, Шенгаріївка; хутори

Зайці, Руденки-Гончарі), Полтавському (села Судіївка, Шевченки, Мачухи), Шишацькому (село Ковалівка) районах Полтавської області.

Розроблений запитальник дозволив зібрати чималу інформацію про гру, яку не фіксували дослідники раніше. Під час спілкування з респондентами доводилося спостерігати за їхніми емоційними переживаннями. Більшість із них збуджено й захоплено розповідали про пошуки і виготовлення крем'яків, про саму гру, хоча й не завжди пам'ятали правила.

Автор провів археологічні розкопки і розвідки на території Полтавської області, які дали змогу здобути нові знахідки крем'яків з поселень доби бронзи, скіфського часу й пізнього українського середньовіччя.

Розрізнені дані про археологічні предмети, які можна пов'язати з грою, є в неопублікованих звітах, що зберігаються в наукових архівах і фондах Інституту археології НАН України, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. Огляд експозиції та фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Луганського обласного краєзнавчого музею, Чигиринського музею археології Середнього Подніпров'я Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Державного історичного музею (Москва, Російська Федерація) дозволили виявити нову інформацію про ці артефакти.

1.2. Історіографія

Гра «Крем'яхи» та її атрибути є предметом уваги науковців різних спеціальностей. У даному підрозділі подано загальну характеристику їхніх праць.

1.2.1. Археологічна література

Оброблені стінки глиняного посуду, які можна пов'язати тією чи іншою мірою з маніпуляційними чи ритуальними іграми, у поле зору археологів потрапляють не досить часто. Характеризуючи різні категорії знахідок, дослідники майже не звертають увагу на спеціально оброблені черепки або не виділяють їх з-поміж інших категорій знахідок. У своїх працях вони висловлюють різноманітні здогади щодо призначення цих предметів, окремі з яких є вигадкою, оскільки не підтверджуються жодними аргументами. У III розділі подано зібрані автором гіпотези, що пояснюють призначення цих знахідок.

Однією з перших статей, присвячених обробленим глиняним черепкам з амфор, сірого і чорнолакового посуду, є праця Ганни Русяєвої «*Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань*» (1971). У ній дослідниця подала характеристику знахідок, що походять з архаїчного античного поселення на Бейкуському мисі, розташованому поблизу острова Березань [216]. Ганна Русяєва вважає, що знахідки, датовані VI–V століттями до н. е., мали вотивне призначення й були пов'язані з культом Ахілла в Північному Причорномор'ї [216]. Сергій Буйських, проводячи розкопки на Бейкуському мисі, також звернув увагу на подібні предмети й підтвердив думку щодо їх культового призначення [101; 102].

Згадки про оброблені стінки посуду заокругленої форми та їх зображення зустрічаються також у статті «*Культ Кори-Персефони в Ольвії*» [215] та в монографії «*Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев*» вищезгаданої авторки [217, с.413, 472, 473].

До останнього часу не було окремої археологічної праці, присвяченої досить значній групі археологічних знахідок – глиняним крем'яхам скіфського часу. Першими можна вважати статті автора даної монографії, написані самостійно або у співавторстві з Петром Гавришем [108; 112-116].

У статті *«Об использовании обработанных фрагментов керамической посуды (по археологическим и этнографическим данным)»* авторами розглянуто крем'яхи енеоліту – раннього заліза Євразії, подано гіпотези, які пояснюють призначення цих предметів. Окрім того, вивчено знахідки, виявлені в Полтавщині впродовж XVII–XIX століть, наведено етнографічні дані. Дослідники вважають, що ці знахідки є предметами для ігор [113, с.75-76].

У статті *«Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища)»* Петро Гавриш та Анатолій Гейко ввели до наукового обігу знахідки оброблених черепків посуду кінця VIII – V століття до н. е. з Більського городища та його округи. Окрім археологічних даних, дослідники подали й етнографічні щодо використання черепків у формі кружечків, діаметром 2-5 см, як крем'яхів для гри, що існували ще в середині XX століття в селі Комсомольське (колишне Пірки) Зіньківського району Полтавської області [108, с.37-44].

Автори зробили досить повний аналіз літератури, яка стосується знахідок крем'яхів на попелищах Більського городища [108, с.40-41]. Зокрема, ще 1906 року Василь Городцов, публікуючи матеріали своїх досліджень на Більському городищі та в його околицях, повідомив, що на попелищах серед фрагментів грецького гончарного, очевидно столового, посуду було виявлено два чорнолакових уламки, ймовірно, *«перероблених у формі кружечків»* [123, с.155]. Про крем'яхи, зроблені зі стінок ліпленого посуду місцевого виробництва, археолог не писав, але в Державному історичному музеї (Москва, Російська Федерація) подібні предмети зберігаються. Вони походять із розкопок попелища №1 [269, с.32, табл.II:2, 3, 5], №2 [269, с.34, табл.IV:11] та №3 [269, с.36, табл.VI:7, 16]. Інші дослідники Більського городища у своїх публікаціях і монографіях або зовсім не розглядали глиняні крем'яхи, або зрідка згадували про них, описуючи інші знахідки зі своїх розкопок [185; 186].

Згадки про крем'яхи, виготовлені з глиняного посуду або кахель, є в публікаціях вітчизняних дослідників періоду пізнього українського середньовіччя, але лише Анатолій Гейко присвятив їм окремі праці [112-116]. Частина археологів, описуючи знахідки,

виявлені під час розкопок, виділяє різночасові оброблені фрагменти глиняних посудин і робить спроби визначити їх призначення.

З маніпуляційними іграми, зокрема «Крем'яками», можна пов'язати й частину археологічних знахідок астрагалів – таранних кісточок свині, кози, вівці, сайгака тощо. Найчастіше вони зустрічаються в похованнях і на поселеннях епохи бронзи, раннього заліза, слов'янського часу, Київської Русі. Ці предмети також відносять до атрибутів дитячих ігор і культово-релігійних ритуалів.

Кістяним предметам присвячено праці Сергія Санжарова [220], Ірини Ковальової [154], Віталія Циміданова [260-263], Романа Литвиненка [170]. У своїх дослідженнях вони розглядають астрагали катакомбної, бабинської, зрубної спільнот доби бронзи, скіфського та сарматського часу.

Найбільш дослідженими досі залишаються астрагали зрубної історико-культурної спільноти, які використовують для виділення окремих груп і категорій похованих. Передусім, це здійснюється під час досліджень численних поховань цього часу.

Ірина Ковальова в статті «Срубные погребения с наборами альчиков» дослідила астрагали, знайдені в похованнях Орільсько-Самарського межиріччя та сусіднього з ним Дніпровського Надпоріжжя. Вона спробувала пояснити їх призначення. На її думку, у похованнях зрубної спільноти астрагали виконували сакральну функцію [154, с.66-67], зокрема при киданні професійними ворожбитами-жерцями жеребу або гаданні на кістках. Дослідниця навела й деякі етнографічні дані для підтвердження свого припущення [154, с.67-69].

Віталій Циміданов присвятив ряд праць астрагалам зрубної спільноти. 2001 року в одній зі статей учений подав звід поховань (196 комплексів), у яких виявлено астрагали. Територія їх поширення простягалася від Приуралля до Дніпро-Донецького регіону. Дослідник простежив не тільки поширення цих предметів, а й місце їх розташування в могилі відносно похованих. Окрім того, Віталій Циміданов зазначив вік, стать, соціальний стан похованих. Для пояснення призначення знахідок археолог звернувся до етнографічних і фольклорних джерел [260-262].

Роман Литвиненко в публікації *«Поховання культурного кола Бабине з астрагалами»* за подібною схемою дослідив крем'яхи в похованнях Дніпро-Донської групи бабинської культури [170, с.74-86].

Алла Рибалова, використовуючи чисельні матеріали з поховань некрополів міст Ольвія, Херсонес, Пантикапей, Мірмекій, Фанагорія, Німфей, Китей та інших, розглянула семантику астрагалів у поховальних обрядах давніх греків Північного Причорномор'я. Вона вважала, що астрагали мали два призначення: у повсякденному житті – це предмети для ігор, у релігійному – для жертвоприношень, ворожіння й поховальних обрядів [218, с.79-85].

Стаття Марини Стрельник, Марини Хомчик і Світлани Сорокіної *«Гральні кості (II тис. до н. е. – XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України»* присвячена астрагалам і кістяним кубикам. Вони ввели до наукового обігу чисельну колекцію подібних предметів, що зберігаються у фондах музею. Дослідниці подали характеристику різночасових знахідок із археологічних пам'яток України [236].

Певні відомості про крем'яхи енеоліту – Київської Русі можна віднайти й у статті Віталія Ткача *«Гральні жетони зі стінок керамічного посуду та інших матеріалів в археологічних культурах межиріччя Стиру та Горині»* (2012) [247].

У більшості випадків археологи у своїх дослідженнях не звертають увагу на дані етнографії, хоча саме етнографи й краєзнавці фіксують інформацію про ігри в крем'яхи, у яких використовували черепки, кістки або камінці. Якщо призначення знайдених оброблених стінок посуду доби енеоліту – раннього заліза однозначно важко визначити, то щодо знахідок XVII–XVIII століть можна стверджувати, що вони належать до предметів українських дитячих народних ігор. Але дані артефакти залишаються не тільки погано вивченими археологами, а й подекуди, взагалі, неатрибутованими. Їх понятійне визначення донині є відкритим (про це йдеться в II розділі).

1.2.2. Етнографічна література

У XIX столітті в країнах Європи значно зросло зацікавлення своїм історичним та етнографічним минулим. Це стосується і Російської імперії. Люди різного віросповідання, соціального стану та професій, з різним рівнем освіти почали активно записувати обряди, дитячі ігри і, нерідко, здійснювати їх інтерпретацію.

Одним із перших у Російській імперії зібрав та опублікував відомості про крем'яхи й гру, де їх застосовували, етнограф, лікар за фахом Іван Сахаров. Ці відомості нині є найбільш ранніми з-поміж тих, які стосуються гри в крем'яхи російських дітей. У книзі *«Русские народные игры»* (1836), очевидно, базуючись на даних, зібраних у місті Тула, він подав не лише правила гри, а й інформацію про те, хто і як грав у неї, з чого виготовляли крем'яхи, де їх брали. Безперечно, цінним матеріалом у цій роботі є те, що зафіксовано приклади примовок, які виголошували під час гри її учасники [223, с.190-193].

Український етнограф Олександр Терещенко 1848 року опублікував книгу *«Быт русского народа»*. У цьому етнографічному зібранні він розділив дитячі ігри на чотири групи: *«I. Игры детские. II. Игры девические. III. Игры мужеские. IV. Игры обоего пола»* [246, с.11-160]. Видання містить інформацію й про крем'яхи. Олександр Терещенко подав хід гри, використавши матеріали Івана Сахарова, щоправда, без посилання на джерело. Гру в крем'яхи, яку обидва дослідники називали *«Камешки»*, етнограф відніс до дівчачих [246, с.41]. Далі Терещенко здійснив огляд гри, поширеної в Україні. Це найцінніші відомості, зібрані дослідником. Він повідомив, що в Україні *«игра в креймашки, та же самая, что в камешки»*, зазначив, з чого робили крем'яхи, й зафіксував правила цієї гри. Окрім того, навів інший варіант, для якого використовували не п'ять черепків, а шість камінців. Етнограф зробив спробу, хоча й невдалу, з'ясувати, звідки в слов'ян з'явилася гра в крем'яхи. На його думку, її запозичено від греків по всій Європі, *«а к нам перешла от Татар»* [246, с.41-42].

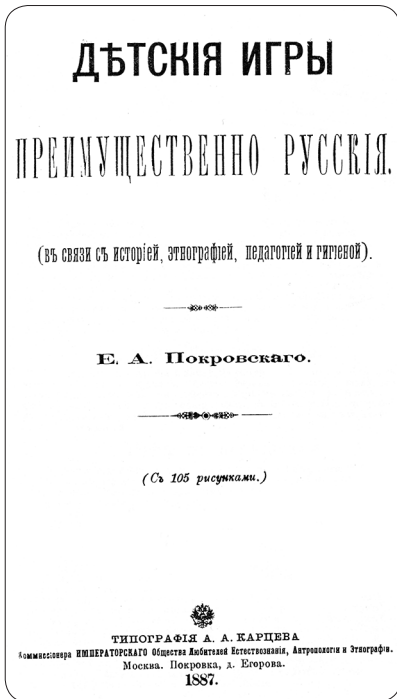
Монографією, яка й нині залишається одним із найповніших зібрань ігор та її різновидів, у які бавилися діти багатьох народів тогочасної Російської імперії, є праця відомого етнографа Єгора Покровського «*Детские игры преимущественно русские. (В связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной)*» (1887) [199]. Дослідженням було охоплено значну частину Російської імперії, у тому числі ряд регіонів України (Одеська й Чернігівська губернії), Грузії, Вірменії.

Значення книги важко переоцінити. У ній зібрано значну кількість ігор, які побутували в середовищі дітей росіян, українців, грузинів, калмиків, вірменів, мордвинів та ін. Монографію чітко структуровано: вона має 20 розділів і 105 малюнків ігор. У вступі (52 сторінки) подано аналіз наукової літератури, більшість якої видано за кордоном. Дослідник інтерпретував саме поняття гри, зокрема те, як його сприймали на різних історичних етапах. Розглянув ігри, які існували в стародавніх греків і римлян, а також у середні віки та в новий час. Єгор Покровський зробив їх історичний та етнографічний огляд, з'ясував значення ігор для розвитку дитини з точки зору педагогіки і фізіології (мал.4).

Монографією й донині користуються дослідники: з неї й зараз часто «*витягають*» ігри до своїх збірок укладачі, не завжди посилаючись на джерело, звідки їх взято.

У наш час монографію було розділено на кілька частин і перевидано. Зокрема, на обкладинці книги «*Русские детские подвижные игры*» (2007) зображено момент гри в крем'яхи (мал.5) [200].

Єгор Покровський в одному з розділів «*Игры с камешками*» на основі робіт попередників зазначив, що про крем'яхи є згадки в стародавній міфології, а «*происхождение этой игры скрывается в глубокой древности*» [199, с.341-348]. Дослідник подав дані про те, у яких губерніях і областях Російської імперії діти грали в крем'яхи (у нього – у камінці). Окрім правил, він зазначив і регіональні назви ігор [199, с.342-347], але припустився певних неточностей. Наприклад, описав лише ігри, атрибутами яких є

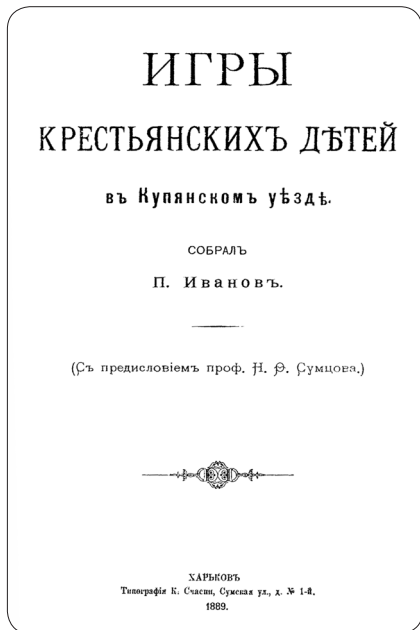
Мал.4
Титульна сторінка монографії
Єгора Покровського
«Детские игры преимущественно русские.
(В связи с историей, этнографией,
педагогией и гигиеной)». Москва. 1887 [199]

Мал.5
Перша сторінка обкладинки
перевиданої монографії
Єгора Покровського –
«Русские детские подвижные игры».
Санкт-Петербург. 2007 [200]

камініці, хоча в Україні часто грали й обробленими фрагментами глиняного посуду.

Про це можна дізнатися зі збірника етнографа й фольклориста Петра Іванова «Игры крестьянских детей в Купьянском уезде» (1889) (мал.6). У 80-х роках ХІХ століття він здійснив етнографічні записи на території Куп'янського повіту Харківської губернії, записавши дитячі ігри як один із яскравих елементів життя мешканців Слобожанщини. Упродовж десяти років у вільний від роботи час дослідник фіксував ігри, що побутували на території населених пунктів Куп'янського

Мал.6

Титульна сторінка збірника Петра Іванова
«Игры крестьянских детей
в Купянском уезде». Харків. 1889 [143]

повіту. Окрім того, до збирання інформації залучав сільську інтелігенцію, насамперед учителів. При написанні своєї енциклопедичної праці Петро Іванов звернувся за допомогою до вчителів і колишніх учнів місцевих сільських училищ Куп'янського повіту Харківської губернії, які надали йому додаткову інформацію [143, с.11].

Дослідник коротко проаналізував праці своїх попередників, які займалися вивченням дитячих ігор [143, с.10-11], здійснив їх історіографічний опис.

У 26-ти селах повіту етнограф зібрав описи 95 ігор та їх численні варіанти. Після опису кожної гри дослідник зазначив місце, де вона побутує, варіанти (якщо такі були),

а також наукові видання, у яких зустрічаються відомості про гру, що побутувала й у інших регіонах. Серед ігор, поданих у збірнику, є й ті, у які грали за допомогою черепків або камінців. Петро Іванов зазначив під №36 дитячу гру «Креймашки (Креймухи)», описав її правила й подав інформацію про те, з чого робили крем'яхи [143, с.39-40]. Дослідник відніс ігри з камінцями, кістками та іншими предметами до одного виду, хоча й не конкретизував, до якого саме. Вочевидь, їх варто пов'язати з маніпуляційними іграми.

Про значення цього видання згадав у передмові до вищезгаданої книги відомий етнограф Микола Сумцов, вказавши, що з-поміж інших книга виділяється повнотою опису ігор [239, с.5]. Окрім того, він зробив детальний аналіз літератури, присвяченої іграм, що

існувала на той час в Україні, Росії, Сербії, Болгарії, Чехії, Італії, на Кавказі [238, с.9; 239, с.4-8].

Збірником Петра Іванова користуються й нині, хоча знову ж не завжди чітко вказують джерело, на яке посилаються. Насамперед, це стосується укладачів сучасної антології *«Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги»* (1999) [137].

Хоча Микола Сумцов і не займався цілеспрямовано дитячими іграми, проте в його монографії *«Слобожане: Історико-етнографічна розвідка»* також є згадки про ігри дітей, у тому числі й про *«Крем'яхи»* [237].

У збірнику *«Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края»* (1898) наведено описи 47 ігор, зібраних у 10 населених пунктах, зокрема в селі Святодмитрівка (нині – село Дмитрівка Новоайдарівського району Луганської області). Це видання містить інформацію й про гру *«Креймахи»* [141].

В Україні не стояли осторонь справи збирання, опису та вивчення дитячих ігор й інші дослідники. Їх основна увага була зосереджена на фольклорі (пісні, думи, приказки і т. д.). Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття серед фольклорних матеріалів публікувалися й дитячі ігри (наприклад, у журналі *«Киевская старина»*). Проте конкретно грою в крем'яхи ніхто не цікавився.

Наприкінці ХІХ століття дослідник Слобожанщини А.Татарський, подаючи етнографічні відомості, записані у вищезазначеному селі Святодмитрівка, згадав про дитячу гру, що проводилася за допомогою п'яти камінців, які гравці підкидали по два-три й окремо по одному. Назви гри він не зазначив, але, очевидно, що наведена інформація стосується саме гри в крем'яхи [243].

На початку ХХ століття в журналі *«Киевская старина»* вийшла праця Марка Грушевського *«Дитячі забавки та гри усяки»*, де зібрано й систематизовано інформацію про ігри дітей різних вікових категорій Чигиринщини [130; 176]. На жаль, у цій роботі немає відомостей про гру в крем'яхи. Можна лише припускати, що дана гра в Чигиринщині існувала, оскільки в експозиції Чигиринського

Мал.7

Крем'яхи в експозиції Чигиринського музею археології Середнього Подніпров'я Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Чигирин, Черкашина. Травень 2008. Фото Олеся Пошивайла. Публікується вперше

музею археології Середнього Подніпров'я Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» представлені знахідки оброблених фрагментів стінок глиняного посуду XVII – початку XX століття (мал.7). Відомо, що за задумом дослідника й видавців планувалося видати ще кілька томів видання, але цього так і не сталося. Ймовірно, у рукописах Марка Грушевського, які не збереглися чи, можливо, поки що невідомі, була й інформація про гру в крем'яхи.

На початку XX століття українські етнографи дійшли висновку, що вивченням дитячих ігор треба займатися цілеспрямовано; Окрім того потрібно ці дослідження систематизувати. 1901 року в журналі «Киевская старина» було надруковано «Програму для збирання колекцій дитячих іграшок і матеріалів по дитячим іграм і забавам» [206]. Її двічі перевидавали, що свідчить про значну роль у вивченні етнографії дитинства [205]. Програму розроблено Полтавською комісією з підготовки етнографічної виставки при XII Археологічному з'їзді в Харкові. У ній констатується той факт, що «в нашій етнографічній літературі ми не маємо ні одного труда, всецело разбиравшего жизнь наших украинских

детей», хоча за кордоном подібні дослідження проводили [206, с.13]. Не можна не погодитися з думкою укладачів: *«Детские забавы и занятия отражают в себе недостаточно известную нам детскую душу; они представляют внешнее проявление самостоятельности ума ребенка, дают прекрасный материал для полного представления тех впечатлений и ощущений, из которых складывается в будущем наш народ»* [206, с.13]. Укладачі програми закликали учнівську молодь, учителів, завідувачів дитячих закладів до збирання інформації. Усі витрати на купівлю й пересилання іграшок комісія брала на себе й просила надсилати ці іграшки на адресу Полтавського природничо-історичного музею губернського земства [206, с.14].

Саме Михайло Русов улітку 1901 року на гроші комісії Полтавського земства, користуючись згаданою програмою (300 рублів), провів етнографічні дослідження в Полтавському, Зіньківському, Гадяцькому, Миргородському, Лубенському, Лохвицькому, Золотоніському повітах Полтавської губернії. Окрім записування ігор (близько 150-160), Михайло Русов проводив фотофіксацію. Кількість стереоскопічних фотографій розміром 17x8,5 см, що стосуються дитячих ігор, переданих до Полтавського природничо-історичного музею, сягала 140-150 штук [194; 213]. На жаль, у фондах Полтавського краєзнавчого музею автору даної монографії не вдалося відшукати ці фото.

Окрім того, Михайло Русов у Лубенському, Миргородському й Полтавському повітах Полтавської губернії збирав іграшки та предмети ігор. У його списку під №5 є запис: *«крейм'яхи, камушки – любимая игра девочек»* [194, с.548].

Наталя Аксьонова вважає, що *«грунтовністю поданого матеріалу етнографічні матеріали, зібрані Михайлом Русовим, не поступаються відомим збіркам ігор, які уклали П.Іванов, Є.Покровський, П.Чубинський, М.Ісаєвич»* [87, с.213].

1913 року Федір Коломийченко в Чернігівщині записав сільські забави, у тому числі відомості про гру в крем'яхи [159, с.52-58].

Отже, на початку ХХ століття науковці не тільки окремо вивчали українські дитячі народні ігри, але й зверталися

до населення України з проханням збирати й вивчати будь-яку інформацію про ігри. Щоправда, значного поживлення в етнографічних дослідженнях не відбулося. Очевидно, це пов'язано з подіями, що відбулися на той час у Російській імперії та в Україні.

У цей час зросла зацікавленість і закордонними виданнями, які стосувалися ігор. Деякі з них опубліковано в перекладі російською мовою. Наприклад, у Києві 1890 року видано перекладену російською мовою книгу французького дослідника Луї Бек-де-Фук'єра *«Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусствам и нравам»*. Луї Бек-де-Фук'єр приділив увагу й грі стародавніх греків *«П'ять камінців»*, яка була подібна до гри українських дітей у крем'яхи [91, с.62-67].

Незважаючи на те, що на початок ХХ століття зібрано етнографічні записи про значну кількість ігор, які побутували в Україні, їх дослідження було недостатнє. Іноді висловлювалася думка про те, що вони несуть незначну інформацію. Так, Микола Сумцов стверджував, що дитячі ігри хоча й численні, але малозмістовні, вони не виправдовують надій міфологів та істориків, які хочуть *«знайти в них ценные архаические черты»*, але *«огромное большинство детских игр и песен имеет значение лишь для сравнительной этнографии и отчасти национальной педагогики»* [239, с.5]. З даним твердженням можна погодитися лише частково.

За доби Радянського Союзу, до 1980-х років, з багатьох причин, насамперед пов'язаних із тоталітарним режимом і його наслідками (війни, голодомори, репресії, насильницькі колективізація та індустріалізація, жорстока боротьба з українським націоналізмом), кількість етнографічних досліджень значно зменшилася порівняно з ХІХ – 20-ми роками ХХ століття.

Упродовж 1920-х – 1930-х років окремі записи дитячих ігор зроблено і в Росії. 2005 року Софія Лойтер увела до наукового обігу записи краєзнавця Івана Дурова, репресованого 1938 року, які він здійснив у Сороцькому та Кемському районах Карелії в 10-х – 30-х роках ХХ століття [171, с.33-38]. Серед 93 дитячих ігор і розваг, записаних ним у Біломор'ї, під №28 зазначено гру *«Камешки»* [171, с.36-37].

В Україні можна лише назвати дослідження вчителя математики із села Михайлівка Оріхівського району Запорізької області Петра Яланського, який у 1970-х роках зафіксував близько 100 ігор, поширених на даній території. Переважна їх частина зустрічається і в записах інших дослідників, але значну кількість ігор описано вперше. 1972 року в журналі *«Народна творчість та етнографія»* він опублікував окрему розвідку, присвячену грі в крем'яхи, яка побутувала в селі Новоіванівка Запорізької області [275]. 1988 року Петро Яланський видав збірку дитячих ігор *«А я квача не боюся!..»* [274]. Серед описаних там ігор є *«Крем'яхи»* та *«Камінці»*, які упорядник відніс до так званих спокійних ігор.

В Україні уже в 1990-ті роки харківські дослідники здійснили комплексні записи традиційної народної культури Слобожанщини, у тому числі ігор, у яких використовували крем'яхи [184].

Наталя Аксьонова 2007 року захистила кандидатську дисертацію *«Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця ХІХ – початку ХХ століття)»*. Серед інших ігор вона розглянула гру в крем'яхи [88, с.12, 13].

Галина Барилова в статті *«Описи традиційних народних ігор Слобожанщини в етнографічних та фольклорних працях»* здійснила огляд видань Петра Іванова. Проте її назва не відповідає змісту і базується лише на двох працях Петра Іванова, а інші дослідження не використано [90].

У збірнику *«Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць»* (2011), упорядником якого виступив Валерій Щегельський, окремий розділ присвячено грі *«Крем'яхи»*. Матеріали, що ввійшли до розділу, було зібрано впродовж 1999–2011 років у селах Хмельницької, Тернопільської, Вінницької областей [188].

Анатолій Гейко на основі нових етнографічних матеріалів дослідив поширення гри *«Крем'яхи»* в Шишацькому районі Полтавської області [111].

Незважаючи на розрізненість даних археології, етнографії тощо, ігри з крем'яками можуть слугувати цінним джерелом у вивченні минулого людства. Насамперед, це стосується релігійних вірувань, обрядів і культів, а також світу дитинства в стародавніх та сучасних народів і племен.

1.2.3. Педагогічна література

З етнографічною тісно пов'язана педагогічна література. Ігри – один з інструментів виховання та навчання дітей, тому педагоги у своїх працях не оминули їх увагою. Існує чимало популярних збірок, розрахованих на вихователів дитячих садків, учителів початкових шкіл, викладачів фізкультури, студентів педагогічних закладів, батьків і дітей різного віку. На деяких із них зупинюся більш детально.

Більшість названих збірників можуть лише частково слугувати етнографічним чи педагогічним джерелом, оскільки не містять педагогічних та організаційних рекомендацій щодо проведення ігор, не повідомляють, як саме використовувати їх для фізичного та естетичного виховання дітей. Щодо гри «Крем'яхи», у цих виданнях не зазначено, як саме готувати крем'яхи з черепків посуду, якого вони мають бути розміру, форми тощо.

Від 1930-х років у Радянському Союзі почали виходити друком упорядковані збірники дитячих ігор, у яких знайшли місце й ігри з крем'яхами. Наприклад, 1933 року побачив світ збірник «*Игры народов СССР*». У вступі до нього В.Всеволодський-Гернгросс дав детальну характеристику дитячих ігор, які побутували на території тогочасного Радянського Союзу. Ігри, у яких використовували дрібні предмети (кістки тварин, камінці), автор відніс до «*домашних, комнатных, зимних*» [144, с.LXI].

У 60-х – 80-х роках ХХ століття зросла кількість опублікованих збірників дитячих ігор. У окремих із них є відомості про ігри з камінцями, черепками або кістками тварин, що побутували в численних народів колишнього Радянського Союзу.

В Україні в 1990-х роках Галина Довженок самостійно та співавторстві з Олександром Бріциною, базуючись на етнографічних дослідженнях своїх попередників, видала збірники українських дитячих ігор «*Літала сорока по зеленім гаї*» [139] та «*Скажу вам байку*» [100]. Є в цих збірниках і відомості про крем'яхи. У книзі «*Літала сорока по зеленім гаї*» подано опис гри «*Креймашки*», зафіксованої Петром Івановим [139, с.136-138].

Галина Довженок у збірнику фольклорних матеріалів для дітей «Скажу вам байку» [139, с.28-29] вмістила правила гри «Креймашки» (етапи: «Первинчики», «Густий міст»). Більшість із них записано на території колишньої Харківської губернії Петром Івановим наприкінці XIX століття [143, с.39-40].

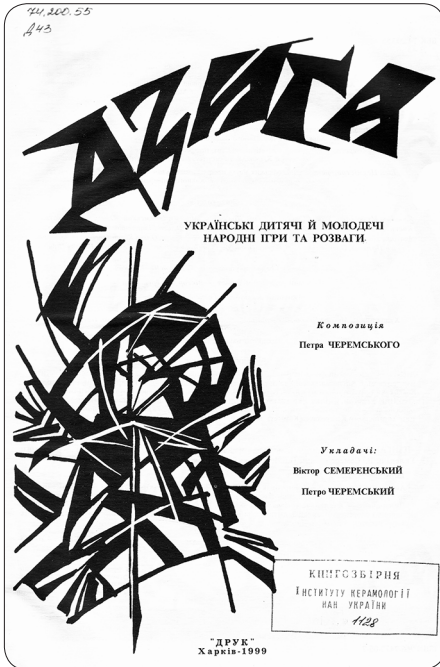
Антологія українських дитячих і юнацьких народних ігор та розваг «Дзиґа» – це базовий підручник для запровадження ігрових методів у навчально-виховний процес [137, с.2]. Як зазначив Микола Жулинський, збірник «Дзиґа» – це «перша спроба узагальненої подачі джерельного етнографічно-літературного матеріалу на основі оригінальних знахідок, опублікованих видань, фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології НАН України імені Максима Рильського, багаторічного досвіду проведення народних ігор у школах, дитсадках, юнацьких таборах, середніх і вищих культосвітніх та спортивних навчальних закладах з метою створення базового посібника для вихователів, педагогів, студентів і школярів. Спроба досить вдала, бо «Дзиґа» сприймається дійсно як своєрідна енциклопедія автентичних українських ігор і водночас як цікавий варіант нестереотипного захопливого практичного посібника, позбавленого нудного менторства й уже звичного педагогічного штампу» [142, с.6].

Серед подібних збірників «Дзиґа» виділяється своїми розмірами й кількістю поданих матеріалів (мал.8). Водночас укладачі антології, як і більшість інших, не подали відомостей, звідки взято ці матеріали, не зазначили ні місця, де ці ігри побутували, ні дослідників, хто їх зібрав.

Ігор Січовик у збірнику «Дитячі ігри та розваги» (2004) подав правила ігор із камінцями, але не згадав жодної народної назви [228, с.296-301], хоча вони є у виданнях, якими користувався упорядник.

Інформація про крем'яхи трапляється і в Інтернеті. Наприклад, «Весела Абетка» є складовою сайту «Українське життя в Севастополі». У ній зустрічаються й українські народні дитячі ігри, зокрема гра «Крем'яхи» [280].

У Російській Федерації також видаються збірники ігор. Щоправда, деякі укладачі приписують згадані дитячі ігри лише

Мал.8

Титульна сторінка антології «Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги». Харків. 1999 [137]

певному народу. Так, Галина Гришина у своєму збірнику «Любимые детские игры» (1999) подала частину ігор у крем'яхи («Жари», «Верти», «Грудка», «Міни» та ін.) [128, с.36–38]. Відібравши їх на власний розсуд із монографії Єгора Покровського й об'єднавши правила окремих етапів однієї гри, автор назвала їх російськими народними іграми. «До наших дней дошло множество русских народных игр, передаваемых из поколения в поколение. Они вобрали в себя лучшие национальные традиции... В детских играх с правилами наиболее ярко прослеживается любовь русского человека к веселью, удалству» [128, с.3].

Галина Гришина поверхово й певною мірою тенденційно прочитала книгу Єгора Покровського «Детские игры преимущественно русские. (В связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной)», оскільки зарахувала згадані ігри до суто російських. Наприклад, на сторінці 342 дослідження Єгора Покровського дійсно зазначено, що на час появи у світ книги «в России игры в камешки (кремушки – Курск., Харьк. г., галанцы – Астрах. г.) до сих пор в большом ходу». Далі подано описи ігор по губерніях, зокрема в Курській, а також Кубанській області та інших, де й донині проживає значна кількість українців. Під словом «Росія» Єгор Покровський мав на увазі Російську імперію, але розділяв дитячі ігри за регіонами. Окрім того, нині Харківщина аж

ніяк не входить до складу Російської Федерації. Тому стверджувати, немовби ігри, уміщені в збірнику, належать винятково до російських народних, немає жодної підстави. Адже гра «Крем'яхи» притаманна не лише росіянам, а й іншим народам сучасної Російської Федерації, а також поширена в Україні та багатьох інших країнах: Болгарії, Естонії, Казахстані, Киргизії, Чехії.

Не відповідає сучасним реаліям і твердження Галини Гришиної, нібито «до наших дней дошло множество русских народных игр, передаваемых из поколения в поколение». Насправді нині стародавні народні дитячі ігри поступово зникають, ними перестають гратися не тільки діти шкільного віку, але навіть і дошкільнята. Того «множества» уже немає, а збереглася лише незначна його частина. Це стосується як України, Російської Федерації, так і багатьох інших країн світу.

Позитивним моментом у даному збірнику є те, що Галина Гришина подала детальну інформацію щодо проведення ігор (скільки осіб може гратися; камінці якої величини, форми і т. п. можна використовувати для гри; що може виступати їх заміниками).

Ще однією з книг, які з'явилися в Росії наприкінці ХХ століття, є праця Марії Рузіної та Сергія Афонькіна «Страна пальчиковых игр. Развивающие игры и оригами для детей и взрослых» (1997). Саме Марія Рузіна, психофізіолог за фахом, займаючись розробкою дитячих тренінгів, писала про дитячі ігри з використанням камінців. Один із розділів книги має назву «Бухта Гладкой Гальки». Скориставшись роботою Єгора Покровського, вона подала правила гри та її варіанти («Підхват», «Грудка», «3 руки в руку» та ін.) [211].

У книзі Марії Рузіної та Сергія Афонькіна, як і в роботах їхніх попередників, є рекомендації, як саме гратися камінцями, що як атрибути можна використовувати також і черепки, проте не зазначено, що укладачі користувалися різноманітними працями інших авторів, зокрема Єгора Покровського. А він детально описав, як діти в ХІХ столітті, окрім камінців для гри в крем'яхи, користувалися обробленими черепками. Можливо, це пов'язано з тим, що глиняний посуд, з якого робили крем'яхи, вийшов з активного вжитку, значно поступившись місцем металевому,

скляному, пластиковому, а тому увагу звернено саме на камінці, які легко знайти і які не потребують додаткової обробки.

Існує чимало й інших іноземних збірок, де подано маніпуляційні ігри дітей світу. У них трапляються й описи гри в крем'яхи [92; 136; 144; 235; 272; 273 та інші].

У більшості випадків укладачі збірок традиційних народних українських ігор не зазначають джерел, на які посилаються, або дані про них подають з помилками. Часто не зазначають назву міста, де здійснено видання, не вказують видавництво та загальну кількість сторінок. Тому неможливо дізнатися, звідки взято інформацію про ігри. Все це ускладнює роботу з таким збірником, а перевірка або встановлення даних про дитячі ігри забирає багато часу. Переписування правил ігор до нових збірників іноді здійснюється недбало, що призводить до плутанини. Наслідком такої недбалості є випадки, коли не тільки дитині, а й дорослому важко зрозуміти правила гри. Це стосується й іноземних ігор.

Варто відзначити збірник Галини Довженок, яка подала не тільки джерела, а й час, місце запису та імена збирачів, зазначивши, що *«видання фольклорно-етнографічних матеріалів вимагають обов'язкового посилання на джерела. Це не тільки підтверджує їхню достовірність, а й допомагає прослідкувати регіональну специфіку певного явища (в нашому випадку – ігор)»* [139, с.147].

Нині в Україні з різних причин публікується незначна кількість збірників ігор, які базуються на нових дослідженнях етнографів. Хоча, ще 1990 року письменник Василь Довжик у передмові до збірника українських ігор Галини Довженок *«Літала сорока по зеленім гаї»* закликав до записування ігор і складання енциклопедії української народної гри [140, с.4].

Автором під час проведення етнографічних досліджень на території Полтавської області зібрано нові відомості про гру в крем'яхи, а це ще раз підтверджує, наскільки дані дослідження необхідні. Раджу укладачам збірок дитячих ігор не тільки переписувати їх один в одного, а й самостійно проводити польові дослідження.

Окрім того, не можна не погодитися з думкою академіка Миколи Жулинського, який вважає, що в системі вітчизняної освіти ігрові

методи не стали традиційними [142, с.6]. Автентичні ігри зникають в середовищі українських дітей, оскільки їх мало популяризують і рідко використовують у навчальному та виховному процесах працівники дошкільних закладів і шкіл.

1.2.4. Довідкова література

Згадки про крем'яхи або гру, у якій їх використовували, зустрічаються і в українських словниках.

Борис Грінченко у своїй праці *«Словарь української мови»* (1907–1909) зазначив, що *«креймах»* – те що й *«крем'ях»*, зменшено *«креймашок»*. Далі пояснення: *«Крем'ях – округлений по возможности кремешек, просто камешек или черепок, употребляющийся при игре у крем'яхи»* [129, с.302]. Без сумніву, назва *«креймах»*, *«крем'ях»* походить від видозміненого слова *«кремій»*.

Одинадцятитомний академічний тлумачний *«Словник української мови»*, за редакцією академіка Івана Білодіда, теж містить інформацію про крем'яхи: *«1) гладенький (переважно заокруглений) камінець, який використовують діти для гри... 2) те саме, що камінець»* [230, с.335]. До другого визначення подано приклад із роману Олесья Гончара *«Прапороносці»*: *«Залопотів дощ, і між крем'яхами по червонястій пилюці заскакали димки»* [287].

Далі подано правила гри в крем'яхи: *«Грати (гратися) в крем'яхи – гратися п'ятьма камінцями так, щоб, підкинувши один із них, устигнути захопити в жменю решту (по черзі або разом) і зловити підкинутий»* [230, с.335].

Відомості про гру *«Крем'яхи»*, що побутувала в Одещині, є в *«Словнику українських говорів Одещини»* (2011) [229].

«Толковый словарь живого великорусского языка» (1903–1909) Володимира Даля містить запис: *«Игра в кре́мушки, в кремешки (на юге в креймахи), в черепочки, детская игра, подкидка и подхват камешков, иверней посуды»* [134, с.486].

Під час перегляду енциклопедичних багатотомних видань, надрукованих на початку ХХ століття, відомостей про крем'яхи не

виявлено. Це стосується і книг, які побачили світ у другій половині ХХ століття в СРСР («Українська Радянська Енциклопедія», «Большая Советская Энциклопедия» та ін.). Свідченням того, що гру «Крем'яхи» та її атрибути забуто, є сучасні українські словники, які також не містять інформації про неї.

1.2.5. Художня література

Першими на крем'яхи та ігри, у яких їх використовували, звернули увагу письменники, а вже згодом – етнографи.

Зафіксовано, що серед письменників найбільш повно описав гру в крем'яхи Григорій Квітка-Основ'яненко. Він був не лише зачинателем нової української прози, а й одним із перших українських етнографів, який у художній формі подав етнографічні описи Слобожанщини. Крем'яхи згадуються в його повістях: «Маруся» (1832), «Конотопська відьма» (1833), «Пан Халявський» (1839) (останню написано російською мовою).

Згадки про крем'яхи є й у творах інших українських письменників, зокрема Грицька Григоренка, Пантелеймона Куліша, Спиридона Черкасенка, Андрія Головка, Миколи Хвильового, Володимира Сосюри, Уласа Самчука, Григора Тютюнника та інших. Більш докладно про це йдеться в IV розділі.

Автори художніх творів писали про гру в крем'яхи, щоб надати зображуваним подіям більш яскравого забарвлення, повніше відтворити картини народного побуту. Інформація про крем'яхи (правила гри, стаття і вік гравців, взаємини між дітьми в процесі гри) також може виступати цінним етнографічним джерелом.

* * *

Таким чином, згадані видання з археології, етнографії, педагогіки майже не перехрещуються. Дослідники не користуються матеріалами своїх колег із суміжних наук. Лише в археологічній літературі можна зрідка зустріти окремі спроби вчених використати

розрізнені етнографічні дані для пояснення призначення виявлених під час розкопок оброблених фрагментів глиняного посуду.

Знахідки астрагалів дещо більше досліджені Іриною Ковальновою, Віталієм Цимідановим, Романом Литвиненком. Але, знову ж таки, археологи вивчали астрагали лише окремих археологічних культур. Тільки Віталій Циміданов узагальнив інформацію про артефакти, які зустрічалися в похованнях зрубних, скіфських і сарматських племен. Предмети, знайдені на поселеннях, не вивчали. До досліджень мало залучали етнографічних матеріалів, які можуть бути цінним науковим джерелом.

Нині настав час комплексного вивчення крем'яків, з'ясування закономірностей їх історичного розвитку від найдавніших часів і до сьогодення.

Усяка гра щось означає

Йохан Гейзінга [259, с.10]

РОЗДІЛ II

Назви предметів для гри в археологічній та етнографічній літературі

Мал.9

Автор невідомий. Дівчина під час гри «П'ять камінців». Скульптура.
Антична культура. 150-ті – 130-ті роки до н. е. [290]

Серед українських археологів не існує загальної думки щодо призначення оброблених черепків глиняного посуду округлої форми, а, відповідно, немає і їх єдиної назви. Водночас етнографи фіксують різні місцеві назви подібних предметів та ігор з ними.

2.1. Археологічні видання

Автором зібрано терміни, якими користувалися науковці на означення крем'яхів, зроблених із фрагментів посуду. Це стосується праць, пов'язаних із археологією енеоліту, скіфського, античного та слов'янського часу, а також періодів Київської Русі, доби козацтва.

Трапляються терміни *«кружок»*, *«кружечок»*, *«гральний кружечок»* [234, с.93], *«буц»* [186], *«гральний жетон»* [156, с.105; 232, с.70], *«гральні фішки»* [227, с.302], *«глиняні коліщата»* [183, с.120], *«диски»* [135, с.8] і т. д.

Іноді дослідники в одній і тій же праці дають цим предметам різні назви, наприклад, *«круглий буц-фішка»*, або *«гральний жетон»* [241], *«кружечок»*, або *«гральний кружечок»* [234, с.93], не зазначаючи, яка між ними різниця.

Деякі дослідники, характеризуючи крем'яхи, взагалі не подають назви цих предметів. Не знаючи їхнього призначення, вони описують їх як *«невеликі круглі глиняні пластини»*, зроблені зі стінок горщиків [96, с.84; 120, с.94]. Вочевидь, це є більш правильно, аніж вигадувати нову назву, не враховуючи чи не знаючи назви предмета.

Розмаїття наведених назв на означення одного й того ж предмета призводить до його неправильної атрибуції. Хоча найменування всіх цих *«кружечків»*, *«фішок»*, *«жетонів»* і т. д. в етнографічній і довідковій літературі добре відомі, однак археологи їх не використовують. Це ще раз підтверджує думку, що вони погано орієнтуються в етнографічних джерелах або не знають їх узагалі.

Лише нещодавно дослідники пізнього українського середньовіччя, характеризуючи знахідки, почали використовувати термін *«крем'яхи»* [207].

2.2. Етнографічні видання

Серед більшості етнологів існує єдина назва гри та предметів для неї – «*крем'яхи*», хоча вони фіксують безліч місцевих і діалектних назв. У різних регіонах або навіть сусідніх селах можуть побутувати локальні варіанти назви оброблених стінок посуду, камінців, кісток чи інших предметів, які використовували для гри в *крем'яхи*.

Автором найповніше досліджено Полтавську область, тож розглянемо детальніше саме цей регіон. Як приклад, можна навести Зіньківський район, де існували такі назви оброблених черепків: «*креймахи*», «*крем'яхи*» та «*кремки*». Зокрема, у селі Комсомольське поширена назва «*креймахи*»; у селах Дейкалівка та Лютенські Будища – «*крем'яхи*».

У колишньому селі Хмелі Зіньківського району трапляється назва «*кремки*» [70]. Подібне фіксується і в Опішному. Деякі респонденти із цього населеного пункту «*кремки*» називають зменшено-пестливо «*кремашки*». Назва «*кремки*» існувала і в інших селах неподалік Опішного, наприклад, у селі Орданівка Диканського району [83].

Окрім того, на півночі та північному заході Полтавщини побутували й інші назви. Український графік Микола Бутович, уродженець села Петрівка сучасного Гадяцького району, згадував, що в дитинстві бавився різноманітними предметами, у тому числі «*кремняхами*» [254, с.17]. У місті Гребінка також зафіксовано цю назву [54]. Вона поширена і в Лубенському та Оржицькому районах [6; 20; 28].

У західній частині Полтавської області (Котелевський, Полтавський, Новосанжарський райони та ін.) використовували й інші найменування предметів для гри «*кремушки*» (селище Котельва) [26].

Усі відомі автору назви на означення цієї гри, які побутують в Україні, зібрано в таблиці 1.

Спостерігається, що в Лівобережній Україні назва предметів та самої гри походить від слів «*креміль*», рідше – «*каміль*». На інших територіях ці назви більш варіативні.

Таблиця 1

№ п/п	Назва	Територія поширення назви	
		область	район
1	Креймахи	Харківська Полтавська	колишній Куп'янський повіт [143, с.39] Зіньківський (село Комсомольське) [108, с.38]
2	Креймухи	Харківська	колишній Куп'янський повіт [143, с.39]
3	Крамушки	Київська	Іванківський [79]
4	Креймашки	Харківська	Богодухівський [184] Валківський [184]
5	Крем'яхи	Запорізька	Оріхівський [75, с.73-74]
6	Кремушки	Полтавська Одеська	Котелевський [26] Машівський [7] Полтавський [27] Любашівський (село Великий Бобрік) [229, с.109]
7	Кремки	Полтавська	Зіньківський (селище Опішне) [74] Диканський (село Орданівка) [83] Шишацький (село Жоржівка) [4]
8	Кремочки	Полтавська	Зіньківський (селище Опішне) [74]
9	Кремняхи	Полтавська	Гадяцький [143, с.39] Гребінківський [54] Лубенський [46]
10	Кремяхи	Чернігівська	Бортнянський (село Прохори) [159]
11	Камінці	Полтавська	Полтавський [62]
12	Цвейлики	Хмельницька	Дунаєвський (село Лисець) [188, с.83]
13	Каниці/ Канички	Хмельницька	Кам'янець-Подільський (село Велика Слобода) [188, с.83]
14	Баби	Хмельницька	Чемеровецький (село Біла) [188, с.85]
15	Гончики	Хмельницька	Городоцький (село Бубнівка) [188, с.85]
16	Барди	Вінницька	Чернівецький (село Бабчинці) [188, с.86]
17	Кубики	Хмельницька	Дунаєвецький (село Станиця) [188, с.89]
18	Слизики	Одеська	Кодимський (село Будеї) [229, с.182]

На основі досліджень автора прослідковано локальні варіанти назви гри «Крем'яхи» в Україні, й зокрема в Полтавській області (мал.10).

Із проведенням широкомасштабних робіт щодо збирання даних про гру на карту будуть наноситися певні уточнення. Для встановлення чіткіших кордонів місцевих назв гри «Крем'яхи» додаткових досліджень найбільше потребують центральна й південно-західна частини Полтавської області.

Мал.10

Ареали поширення регіональних назв гри «Крем'яхи» в Полтавській області: «Кремушки» (1); «Кремки» (2); «Креймахи» (3); «Кремняхи» (4); «Крем'яхи» (5)

* * *

Отже, застосовувана археологами значна кількість назв крем'яхів лише дезінформує дослідників. Крім того, ці назви здебільшого штучні. Іноді паралельно з терміном «*крем'яхи*» деякі археологи використовують «*креймахи*».

Існуючий термінологічний різнобій у назвах оброблених фрагментів стінок посуду та інших предметів, які використовували для дитячих ігор, пов'язаний не тільки з недостатнім опрацюванням цього питання, а й з тим, що теоретичними розробками єдиних номенклатурних понять археологи й етнологи не займалися.

Вочевидь, потрібно використовувати термін «*крем'яхи*» на означення знахідок оброблених стінок глиняного посуду, оскільки саме він найчастіше зустрічається в етнографічних записках науковців і є найбільш поширеним на території ряду регіонів України. Відомий він і в художній та довідковій літературі.

Напрошується припущення, що людина грала завжди – і до кам'яного віку, і під час кам'яного віку. І сьогодні, а отже, вона буде грапи завжди. Немає жодного прикладу з життя народу, роду, племені, виходячи з якого ми могли б зробити висновок, що їм не були відомі ігри

Фрідріх Георг Юнгер [271, с.41-42]

РОЗДІЛ III

Знахідки крем'яхів під час археологічних досліджень

Мал.11

Джон Вільям Годвард. Гра в кістки.

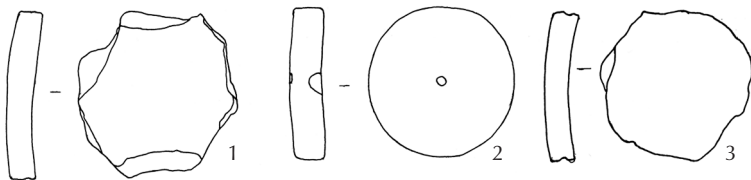
Живопис. Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії.
Кінець XIX – початок XX століття [290]

Предмети, які можна пов'язати з крем'яками, є непоодинокими знахідками під час розкопок пам'яток багатьох археологічних культур, починаючи з епохи енеоліту. Вони були зі стінок глиняного посуду, мергелю, кістки, каменю. Їх характеристики й призначення археологи визначають неоднозначно. Насамперед, це стосується оброблених фрагментів глиняного посуду.

3.1. Гіпотези, що пояснюють призначення крем'яків із фрагментів глиняного посуду

Археологи, які досліджують різночасові стародавні поселенські й поховальні комплекси, пропонують різні гіпотези щодо призначення крем'яків, зроблених із черепків посуду. Для кращого сприйняття ці гіпотези пронумеровано.

1. **Заготовки** до кружал («пряслиць») [204, с.183]. Дійсно, на пам'ятках Кавказу епохи енеоліту [183, с.120], лісостепових поселеннях та серед поховального інвентарю племен передскіфського та скіфського часу сучасної України трапляються оброблені стінки посуду з заглибинами й наскрізними отворами (мал.12) [269, табл.ІІ:5; 108, рис.4:27-28]. Подібним чином інтерпретують такі знахідки зарубинецької культури з Пирогівського городища в Київщині [98, рис.9:5-6].

Мал.12

Схематичні малюнки крем'яків з глиняного посуду.

Матеріали й техніка виготовлення оригіналів: глина, ліплення, обточування.

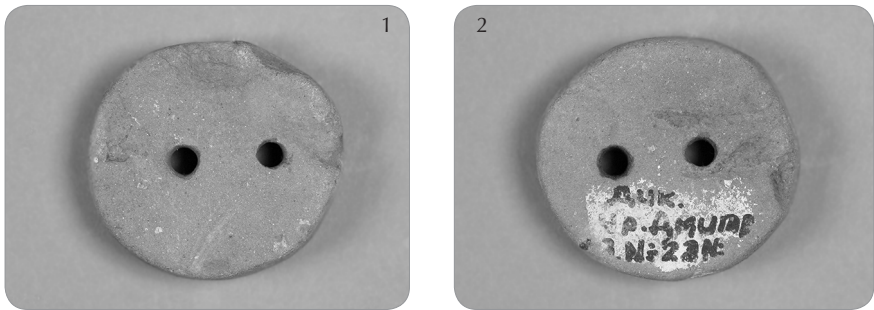
Західна фортеця Більського городища; попелище №7.

Скіфська культура. Кінець VIII – початок V століття до н. е.

Розкопки Петра Гавриша 1997–2003 років. Малюнок Анатолія Гейка [108]

У скіфський час серед лісостепових племен, що проживали на території сучасної України, трапляються й так звані гудзикоподібні вироби з двома отворами, зроблені зі стінок глиняного посуду (мал.13).

Необхідно зазначити, що значна кількість знахідок без отворів, подібної форми та розмірів, не дозволяє їх відносити до заготовок кружал чи «гудзиків».

Мал.13

Гудзикоподібний виріб. Глина, гончарний круг, обточування, свердління, 3,3x3,6x0,9 см.

Поселення Дмитренкова балка, Полтавщина. V століття до н. е.

Розвідки Анатолія Шербаня 1997 року. Фонди Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, ТЗ 3/2-15. Фото Тараса Пошивайла

2. Дослідники пам'яток епохи бронзи вважають, що оброблені стінки глиняного посуду слугували **для намотування ниток** [249, с.129]. Зокрема, відомі вони і в культових попелищах сабатинівської культури. Михайло Рудинський зазначав, що це призначення оброблених округлих фрагментів глиняного посуду характерне і для знахідок скіфського часу [210, с.76].

Під час візуального огляду оброблених стінок посуду з поселень скіфської доби Поворскля, у тому числі й з урочища Десяте Поле, не виявлено слідів від тертя ниток.

«Намотки» для ниток на античних пам'ятках Північного Причорномор'я (мал.14) відрізняються формою від тих одночасових предметів, що знайдені на поселенні в урочищі Десяте Поле.

Мал.14

Схематичні малюнки «намоток» для ниток зі стінок чорнолакових посудин.

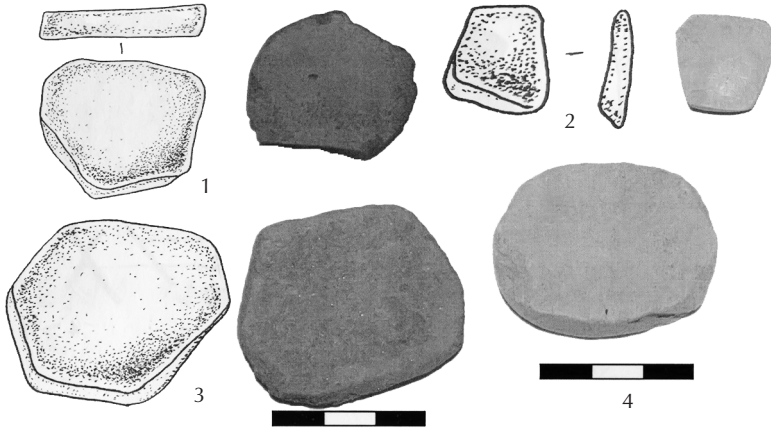
Матеріали й техніка виготовлення оригіналів: глина, лак, гончарний круг, обточування.

Ольвія, Миколаївщина. Антична культура. IV–III століття до н. е. [215, с.37, рис.6-8]

3. Використовували *під час випалювання посуду* для того, щоб він не злипався між собою. Одним із перших, хто висловив це припущення, був Віктор Гайдукевич, опираючись на знахідки оброблених стінок посуду, виявлені біля гончарних печей в античних містах [110, с.87-88]. Пізніше цю версію підтримали Наталя Гольцева й Майя Кашуба [119, с.26]. Важко встановити, яким чином використовували ці предмети під час випалювання, оскільки в античний час поливи не використовували, тому посуд під час випалювання не злипався між собою. Вочевидь, у заповнення археологічних об'єктів, куди входили й гончарні печі, вони могли потрапити разом зі сміттям, після того як згадані печі перестали функціонувати.

4. Інколи дослідники висловлюють думку, що ці предмети – *знаряддя праці*, але не уточнюють, які саме [122, с.37, рис.13:1-7; 107, рис.2.30:1-4], і не подають аргументованих підтверджень (мал.15).

5. *Лощила для обробки шкіри*. Під час розкопок Совутинського городища на острові Хортиця виявлено ряд округлих предметів із оброблених стінок глиняних посудин, які вчені відносять до VI–III століть до н. е. Максим Остапенко оброблені стінки посуду пов'язав із лощиками для шкіри, за допомогою яких шкіра набувала ознак замші [192, с.56-57; 193, с.191]. Виникає питання: для чого багатьом предметам надавати округлу форму, яка для лискування непотрібна? Проведення трасологічних досліджень

Мал.15

Оброблені стінки глиняного посуду. Глина, ліплення, обточування.
 Кам'янське городище, Запоріжжя. VI–III століття до н. е.
 Розкопки Надії Гаврилюк 1988, 1989, 1991 років [107]

дозволить з'ясувати, чи дійсно оброблені стінки саме цієї форми використовували як предмети праці.

6. Деякі з дослідників вважають, що це **абразиви** для обробки бронзових предметів [152, рис.1:10].

7. **Шпателі** для формування посуду [96, с.26]. Нерідко цю версію об'єднують з наступною [96, с.84].

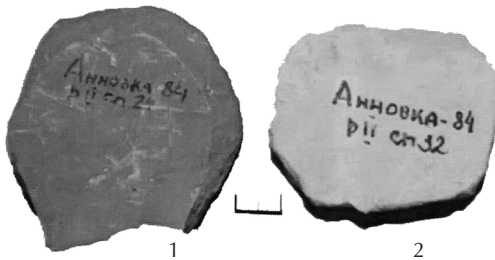
8. **Лощила для обробки стінок посуду** [96, с.84; 112, с.277-278; 119, с.26]. Дослідники пам'яток скіфського часу (Світлана Бессонова, Сергій Скорий, Майя Кашуба, Наталя Гольцева та ін.) висловлювали припущення, що оброблені стінки посуду, зокрема й округлої форми, слугували для лискування глиняних виробів. Це стосується мисок, кубків, черпаків, корчаг тощо, які виготовляли гончарі Лісостепу України та Молдови в передскіфський та ранньоскіфський час (VIII–VI століття до н. е.).

Автором під час проведення додаткових експериментальних досліджень у Палеоетнографічній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному з'ясовано,

що оброблені глиняні черепки не могли застосовувати як лоцила для стінок посуду. Ними можна було вирівнювати та загладжувати поверхню, але не лискувати. На такій поверхні добре лискувати стінки посуду камінцем.

9. Автор раніше висловив здогад про призначення оброблених стінок **для затирання тріщин** у глиняному посуді [112, с.277-278]. Проте цей здогад не підтверджено даними етнографії й пізнішими експериментальними спостереженнями дослідника.

10. Деякі археологи вважають, що це **пробки для амфор** (мал.16) [107, рис.9.10:14], але, як і в попередніх випадках, не пояснюють, як саме різні за розміром, неправильної форми, пласкі стінки глиняних посудин могли щільно закривати горловину в амфорах.

Мал.16

«Пробки» зі стінок глиняного посуду. Глина, ліплення, обточування.

Анівське городище, Херсонщина. III століття до н. е. – II століття.

Розкопки М.Абікулової, Надії Гаврилюк, Євгена Черненка 1984 року [107]

11. **Міри ваги.** Деякі археологи висловлюють цю думку, але не зазначають вагу цих предметів і не пояснюють, як саме їх використовували [157, с.105]. Мною проведено експериментальні дослідження, які не підтвердили дану гіпотезу (табл.2).

Автор зважив оброблені фрагменти глиняного посуду, знайдені на попелищі №7 Західної фортеці Більського городища (розкопки Петра Гавриша). Мета цієї роботи – з'ясувати, чи використовували оброблені стінки посуду як міри ваги.

Таблиця 2

Характеристика знахідок

№ п/п	Рік розкопок	Номер за польовим списком	Маса (г)	Примітки
1	1997	616	15,74	зі стінки ліпленого посуду місцевого виробництва; культурний шар
2	1997	33	15,03	-//-
3	1997	37	9,86	-//-
4	1997	28	18,19	-//-
5	1998	380	8,79	-//-
6	1998	454	12,78	-//-
7	1998	617	18,33	-//-
8	1998	390	6,61	-//-
9	1999	970	9,45	-//-
10	2000	1120	11,67	-//-
11	2000	1300	10,64	-//-
12	2000	1128	12,04	-//-
13	2001	2435	7,08	-//-
14	2001	2490	12,57	-//-
15	2001	2545	6,06	-//-
16	2001	2493	7,03	зі стінки ліпленого посуду місцевого виробництва; яма №44
17	2001	2882	17,18	-//-
18	2001	2492	9,4	-//-
19	2001	2491	10,56	-//-
20	2001	2487	26,04	-//-
21	2002	2832	26,08	-//-
22	2003	3147	8,84	-//-
23	2003	3145	25,4	-//-
24	2003	3148	5,64	-//-
25	2003	3150	4,98	-//-
26	2003	3135	6,01	зі стінки амфори
27	2003	3156	8,29	-//-
28	2003	3252	4,31	-//-

Вага досліджуваних предметів становила від 4,98 г до 26,08 г. Різна вага знахідок не дозволяє стверджувати, що їх використовували як важки. Окрім того, у одній із ям (№44) виявлено п'ять крем'яків. Можливо, вони склали один набір для гри, але нині це важко встановити.

12. Культіві вироби. Тетяна Висотська відносить оброблені стінки глиняного посуду до атрибутів обрядів, пов'язаних із сонцем та вогнем [106, с.82-83], які нібито заміняли жертви богам. Їм приписували вотивне значення [169, с.59, рис.18]. Проте застосування оброблених стінок округлої форми під час ворожіння та в культових обрядах і донині залишається не підтвердженим конкретними фактами.

13. Ці предмети часто називають *фішками для гри* [96, с.84; 124, с.114; 156, с.105; 186, с.46]. Рауф Мунчаєв схиляється до гіпотези про подібне призначення цих знахідок з пам'яток Кавказу епохи неоліту. Він зазначав, що «...*предполагать какое-либо иное их назначение вообще довольно трудно*» [183, с.121].

Тетяна Висотська також назвала їх фішками для гри [106, с.80, рис.5:8]. Ольга Кривцова-Гракова зазначила, що вони трапляються на археологічних пам'ятках різноманітніших культурах майже до нашого часу, де фішки використовували для гри, подібної до сучасної – «Камінці» [166, с.146-147].

Отже, археологи не мають єдиної думки щодо призначення крем'яків, зроблених із фрагментів посуду. Якщо крем'яки й досліджуються, то основна увага вчених прикута до кістяних артефактів. Окрім того, у більшості випадків учені не звертаються до даних етнографії, хоча саме етнографи й краєзнавці зафіксували ігри в крем'яки з використанням глиняних черепків, камінців або кісток.

3.2. Характеристика археологічних крем'яків

Під час археологічних досліджень виявлено предмети, які певною мірою можна пов'язати з іграми в крем'яки. Античні писемні джерела свідчать, що для гри використовували оброблені стінки

посуду, кістки тварин і камінці. Останні чітко атрибутувати й віднести до предметів гри в більшості випадків неможливо.

Оброблені фрагменти посуду на території України та в інших регіонах Євразії відомі, починаючи з епохи енеоліту. Технологія їх виготовлення подібна:

- 1) обламування чи відбивання країв фрагментів стінок чи донець глиняних посудин з метою надання їм певної (частіше) округлої форми;
- 2) незавершене або повне обточування країв.

Діаметр заготовок та закінчених у виготовленні виробів коливається в межах від 2 до 6-7 см. Частіше крем'яхи були округлої, рідше – овалної, інколи – чотирикутної або іншої форми.

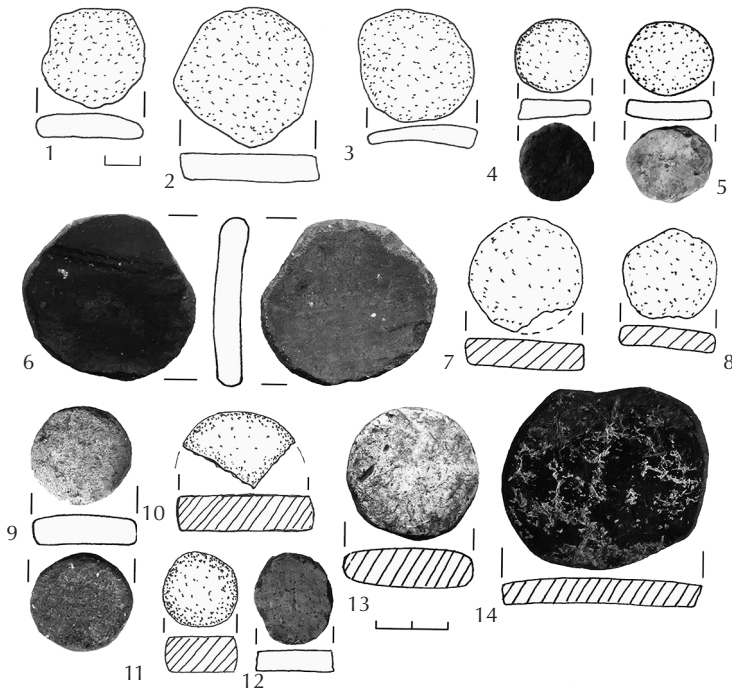
3.2.1. Епоха енеоліту

Сергій Бібіков виявив оброблені стінки посуду округлої форми на трипільському поселенні Лука-Врублівецька [97, с.201]. Чотири крем'яхи, виготовлені з трипільського посуду поселення Мирогоща-2 (мал.17:1-4), та один – з поселення Листвин-7 (мал.17:5), виявлені в межиріччі Стиру та Горині (Рівненська область) [247].

«Глиняні коліщата», як назвав їх Рауф Мунчаєв, кількістю 6 штук, діаметром 3,5-7 см, товщиною 0,4-1 см, трапляються й на одночасовій пам'ятці – поселенні Лугове (Північно-Східний Кавказ). Дослідник зазначив, що подібні знахідки, діаметром 4-7,5 см, відомі на пам'ятках куро-аракської енеолітичної культури. Він посилається на аналогічні знахідки на пам'ятках культур трипільської та лінійно-стрічкової кераміки від Побужжя до Подунав'я [183, с.120, рис.40:4].

3.2.2. Епоха бронзи – передскіфський час

У епоху бронзи крем'яхи з оброблених стінок глиняного посуду не зникли. Сім предметів, зроблених із посуду епішнурових культур епохи бронзи, виявлені в Дубенському районі Рівненської

Мал.17
Крем'яхи.

Глина (1-12, 14), мергель (13), ліплення (1-12, 14), обточування.

Мирогоша-2 (1-4), **Листвин-7** (5), **Дубно-Сурмичі-3** (6-8), **Дубно-Волиця** (9-11), **Дубно-звірогосподарство** (12), **Хрінники-Високий Берег, споруда №8** (13-14), **Рівненщина. Трипільська культура** (1-5), **епішнурові культури** (6-12), **межановицька культура** (13, 14) [247]

області (мал.17:6-12, 14). Окрім того, подібна знахідка походить із поселення Клопіт (Дідове Хатисько) городоцько-здовбицької культури (кінець III – перша чверть II тисячоліття до н. е.) [247, с.85]. У заповненні споруди №8 поселення межановицької культури Хрінники-Високий Берег виявлено крем'яхи зі стінки посудини (мал.17:14) та з добре обточеного мергелю (мал.17:13).

Округлі оброблені стінки глиняного посуду трапляються і в культових попилищах сабатинівської культури (XIV–

XII століття до н. е.). Ці попелища являли собою невисокі земляні пагорби з домішкою попелу та різноманітними археологічними знахідками [249, с.129].

Крем'яхи неодноразово знаходять і під час розкопок поселень зрубної спільноти. Подібний предмет виявлено на поселенні біля села Рай-Стародубівка Слов'янського району Донецької області [153, с.86, рис.1:4].

На поселенні бондарихинської культури Горіхове-Донецьке-4 (Луганська область, басейн річки Сіверський Донець) знайдено округлі та близькі до прямокутника стінки посуду, діаметром 4-5 см [122, с.37, рис.13:1-7], округлий виріб зі сланцю з насічками по ребру, діаметром 2,5 см [122, с.40, рис.13:8].

Під час розкопок на селищі фінальної бронзи (XIII–X століття до н. е.) Сердюки-1 у Полтавському районі Полтавської області (керівник досліджень Анатолій Гейко) виявлено округлу стінку посудини, діаметром близько 4 см.

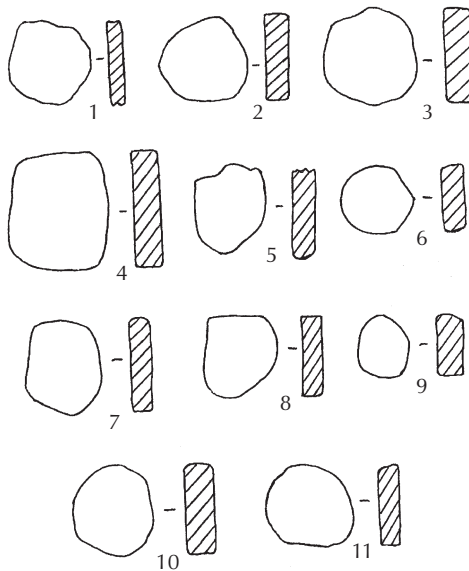
Глиняні крем'яхи є типовими в культурних нашаруваннях чорнолісько-жаботинських пам'яток [232, рис.8:6; 244, с.72], зокрема на Чорноліському городищі знайдено: «*кружки, округлі, виточені із стінок глиняних посудин*» [244, с.63, рис.8:3]. Олексій Тереножкін відніс їх до другого ступеня чорноліської культури (IX століття до н. е.) [244, с.72].

Оброблені стінки посуду не є особливим видом знахідок, відомі вони й на пам'ятках поза межами України. У всіх землянках на Олексіївському поселенні в Поволжі, яке відноситься до пізнього періоду андронівської культури (X–VIII століття до н. е.), виявлено глиняні кружечки, краї яких недбало оббиті або ретельно заглажені [166, с.146-147]. Деякі предмети мають заглибини.

Крем'яхи нерідко трапляються на поселеннях культури Сахарна-Солончени (Глинжень-2) у Придністров'ї [119, с.26-27, табл.XLIII:4, XLV:6, 8, 9, XLVII:1-9]. Відомі вони й на багатьох пам'ятках епохи бронзи Сибіру, а саме на поселенні Комишне-2 (Притобольський район Курганської області) виявлено кружечки, діаметром 2-5 см, з неорнаментованими стінками (10 екз.) [202, с.100].

3.2.3. Скіфський час

Очевидно, під впливом чорноліської, білогрудівської культур крем'яки, зроблені з фрагментів глиняного посуду, набули поширення в Лісостепу України в VII – на початку III століття до н. е. Ці предмети знайдено на багатьох поселеннях і городищах Поворскля (селища Глинське (урочище Гуринівщина-Спаське), Опішне-10, Снопове-1, Шевченки-1, Мачухи-1, Пожарна Балка-2, Спасівське, Полковомикитівське городище та ін.) та лівих притоках Псла (Диканька-1, Геюсів Яр та ін.) (мал.18) [108, с.37; 112, с.275-278; 113, с.75-76; 181, с.48]. Подібні вироби трапляються в лісостеповому Дніпровському Правобережжі [96, с.84, рис.64; 156, рис.8:11].

Мал.18

Схематичні малюнки крем'яків.

Матеріал і техніка виготовлення оригіналів:

глина (1-8, 10, 11), мергель (9), ліплення (1-8, 10), гончарний круг (11), обточування.

Мачухи-1 (1-7), **Опішне-10** (8-10), **Опішне, вул.Панченка, 37** (11). **Полтавщина.**

Скіфська культура, VII-IV століття до н. е. (1-10);

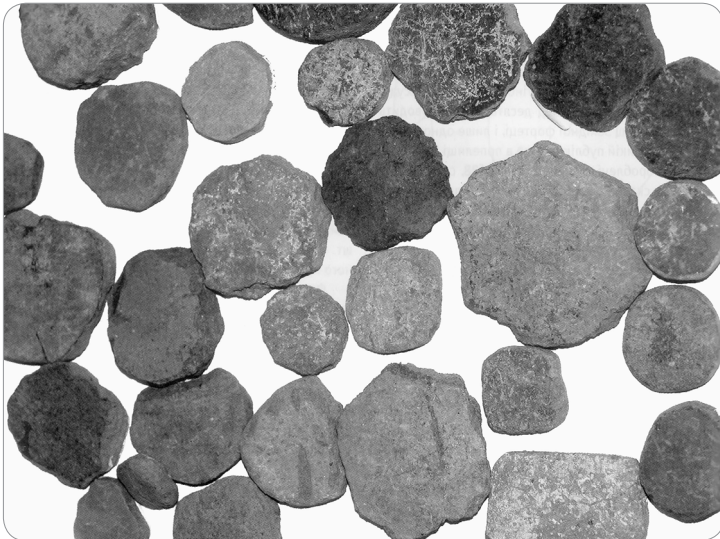
пізньоукраїнське середньовіччя, XVIII століття (11).

Розвідки Анатолія Гейка 1991–1997 років. Малюнок Анатолія Гейка [112]

У більшості випадків такі знахідки виявляють на попелищах. Культурні відкладення в них датуються межами VIII–V століть до н. е. Більшість дослідників скіфського часу не звертали належної уваги на ці оригінальні й цікаві вироби місцевих мешканців, атрибутування яких має певні труднощі.

Найбільш повно подано аналіз глиняних крем'яків із Західного Більського городища в статті Петра Гавриша й Анатолія Гейка «Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища)» [108, с.37-44]. Більське городище досліджується більше 50-ти років значними площами і є одним із еталонних пам'яток доби раннього заліза Лісостепу України.

Дослідження Більського городища і поселень прилеглої частини свідчать, що оброблені фрагменти стінок глиняного посуду

Мал.19

Крем'яхи з глиняного посуду. Глина, ліплення, обточування.

Західна фортеця Більського городища; попелище №7.

Скіфська культура. Кінець VII – початок V століття до н. е.

Розкопки й матеріали Петра Гавриша 1997–2003 років. Фото Олесь Пошивайла [108]

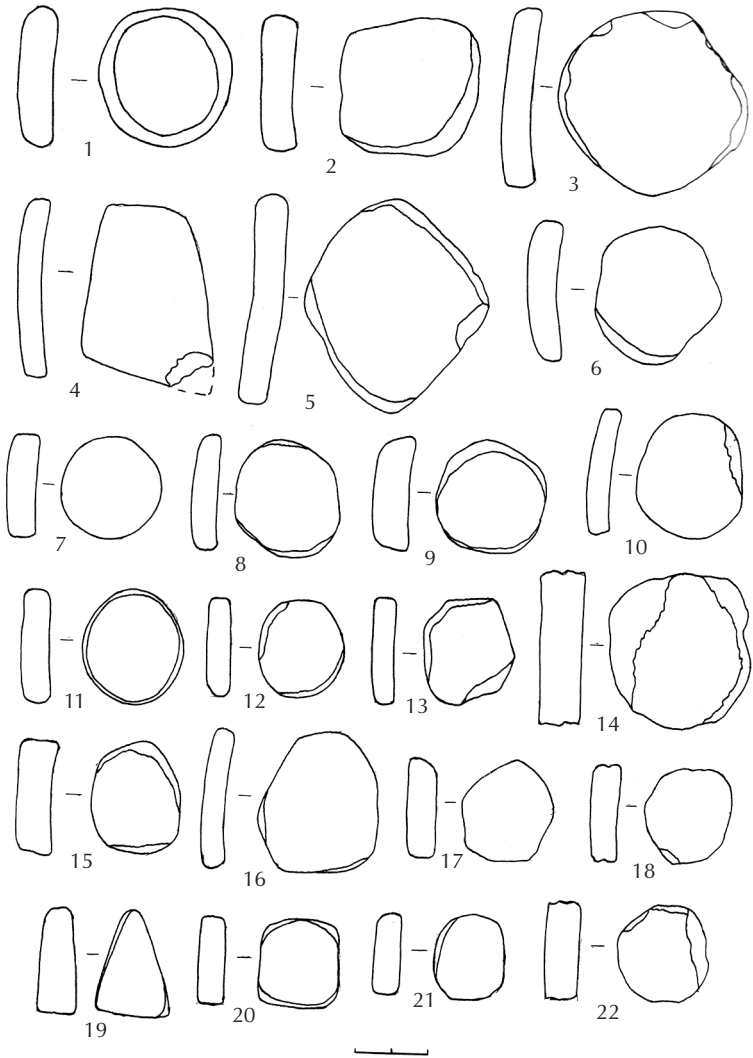
є звичайними і досить часто трапляються в культурних нашаруваннях та археологічних комплексах. Є переконливі свідчення того факту, що ці предмети виготовляли місцеві мешканці епохи раннього залізного віку, оскільки знайдено чимало заготовок округлої форми з обламаними краями, зроблених із посуду.

Наприклад, у розкопі 1994 року (площею 180 м²) на ділянці між попелищем №22 і північною частиною кільцевого валу Західної фортеці Більського городища виявлено 10 означених знахідок [108, с.77]. 1995 року під час розкопок попелища на великому поселенні біля села Довжик виявлено кілька оброблених фрагментів глиняного посуду. 1996 року під час розкопок попелища на поселенні в урочищі Геюсів Яр в окрузі села Куземин знайдено 3 подібні предмети.

Упродовж 1997–2003 років Петро Гавриш повністю дослідив попелище №7 (площею 1225 м²). У північно-східному секторі Західної фортеці Більського городища було виявлено 75 знахідок: 51 крем'як і 24 заготовки з обламаними краями. Однозначно стверджувати, що це заготовки, дуже важко, оскільки так званих заготовок була майже половина від кількості крем'яків. Можливо, це були свого роду сформовані вироби. 61 екземпляр знайдено в культурному шарі розкопу, 14 виявлено у восьми археологічних комплексах (різного призначення ямах). Навколо попелища на поверхні поля віднайдено ще близько 10 подібних предметів.

Форма оброблених фрагментів та їх заготовок зі стінок глиняних посудин була різною, хоча переважала округла. Не завжди форму знахідок можна однозначно визначити на подібність до певної геометричної фігури. Так, вигляд круга мали 49 виробів, п'ятикутника, інколи з трохи заокругленими кутами – 9, округлоквадратну форму – 5, еліпсоподібну – 3, близьку до квадрата – 2, округлопрямокутну – 2, округлоромбічну – 1, округлоп'ятикутну – 1, ромбічну – 1, трапецієподібну – 1, трикутну – 1 (мал.19; 20).

У переважній більшості випадків для виготовлення крем'яків брали стінки ліплених горщиків місцевого виробництва, у п'яти випадках – стінки античних амфор, зрідка – черепки мисок, лише в одному – дещо маленького горщика.

Мал.20

Схематичні малюнки крем'яхів з глиняного посуду.

Матеріал і техніка виготовлення оригіналів:

глина, ліплення (1-6, 8-11, 14-22), гончарний круг (7, 12, 13), обточування.

Західна фортеця Більського городища; попелище №7. Скіфська культура (1-6, 8-11, 14-22), антична культура (7, 12, 13). Кінець VIII – початок V століття до н. е.

Розкопки Петра Гавриша 1997–2003 років. Малюнок Анатолія Гейка [108]

На попелищі №7 знахідки виявлено на більшості його території, за винятком центральної частини попелища, східної та західної периферії. Скупчення цих предметів спостерігалось на краях північно-західного та південно-східного секторів попелища, де розташовувалися житлово-побутові комплекси. У північно-західному секторі попелища виявлено 21 оброблений фрагмент глиняного посуду, а в південно-східному – 29. У першому випадку всі знахідки походять з культурного шару, а в другому – понад третину їх виявлено в археологічних комплексах. Між двома скупченнями предметів не виявлено відмінностей у формі, розмірах чи способах їх виготовлення.

Хронологічні визначення часу використання оброблених стінок глиняного посуду з матеріалами попелища №7 у Західній фортеці збігаються з хронологією подібних знахідок в інших археологічних комплексах як у Більському городищі, так і в поселеннях його округи. Зокрема, у розкопі 1994 року поруч північного валу Західної фортеці погріб №2 з обробленими глиняними фрагментами датовано межею другої половини VII – першої половини VI століття до н. е. [108, с.43]. На селищі в урочищі Лісовий Кут на території Великої фортеці подібний предмет, зроблений зі стінки античної амфори, виявлено в погрібку першої половини V століття до н. е. [186, с.26-27]. На поселенні Довжик маленький оброблений фрагмент посудини знайдено на підлозі житла (яма №6) VII століття до н. е. [108, с.43].

Загалом, на Більському городищі та поселеннях округи час існування крем'яхів із глиняних черепків синхронний з попелищами (від кінця VIII до початку V століття до н. е.).

У степовій зоні України також відомі оброблені стінки посуду на Кам'янському городищі [124, табл. XI:10-13]. У кургані №19/21 поховання №1 на Нікопольському курганному полі, а саме у вхідній ямі, що відноситься до скіфського часу, знайдено два кружечки зі стінок амфор [125, с.66].

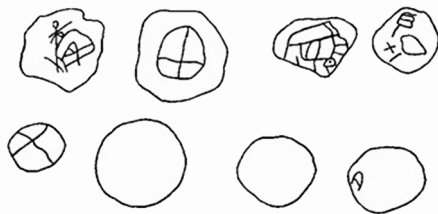
На поселенні Сауар (Кубань, Російська Федерація), як вважають Олександр Мошинський та Олександр Скаков, виявлено так звані «культово-ворожильні набори». До них входили астрагали, один

з яких інкрустовано бронзою. У поєднанні з ними знаходилися кам'яні, кістяні та глиняні кружечки, частину яких орнаментовано насічками. Дослідники пояснюють їх використання як культових фішок для лічби, але яким чином цей процес відбувався не роз'яснюють [182].

3.2.4. Античний час

Оброблені стінки глиняного посуду часто трапляються на античних пам'ятках. Неодноразово їх виявляли на попелищах і культових місцях Північного Причорномор'я (мал.21, 22) та материкової Греції.

«Кружечки», як їх ще називають дослідники античного часу, трапляються не тільки на попелищах. Ганна Русяєва виявила їх у вигляді скупчень в різних землянках архаїчного античного поселення на Бейкуському мисі поблизу острова Березань. Кружечки робили в більшості випадків зі стінок амфор, рідше – з посуду сірого кольору або покритого чорним лаком [217, с.24]. Серед 73 знахідок

Мал.21

Схематичні малюнки крем'яків з глиняного посуду.

Матеріал і техніка виготовлення оригіналів: глина, гончарний круг, обточування.

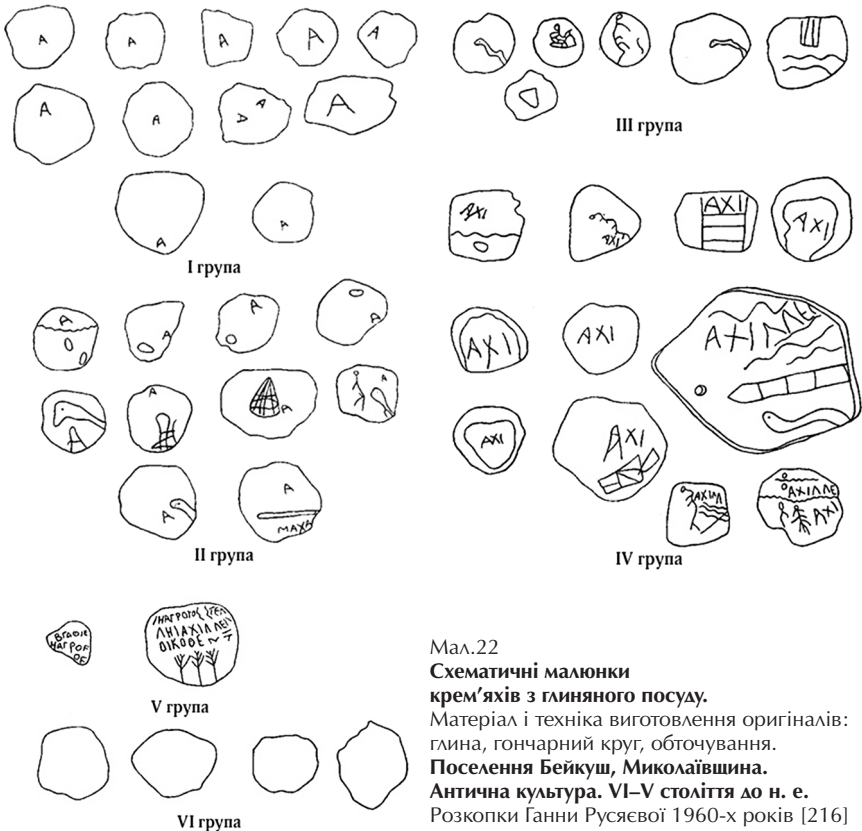
Ольвія, Николаївщина. Антична культура. VI–V століття до н. е.

Розкопки Ганни Русяєвої 1960-х років [216]

(сюди входять і два кружечки, зроблені з кістки), розміром 2,8-4 см, були більш-менш ретельно оброблені предмети напівкожурлої або овальної форми із заглаженими краями, інші – зроблені грубо та неохайно і не мали чітких контурів [217, с.24]. Хоча знахідки виявлено в різних землянках поселення, але всі вони зроблені з уламків глиняного посуду, мали однакові розміри та подібні нанесені літери і зображення [216, с.22].

Дослідниця розділила їх за зовнішніми ознаками на 6 груп. 39 заокруглених фрагментів глиняного посуду мають графіті «прокресленим тонким вістрям» у вигляді листків, хвилястих ліній, дельфінів, риб, людей, змій тощо, а також грецькі надписи у вигляді літер А, АХІ, АХІЛЛ, АХІЛЛЕ та інші, які нині важко тлумачити (мал.22). Значна кількість кружечків (46,6%) не має ніяких зображень. Вони, вірогідно, «мали символічне значення» [217, с.27].

Дослідниця подала приклад подібних знахідок, як із зображеннями, так і без них, із Ольвії, Березані, скіфських поселень, у тому числі з Трахтемирівського городища та пам'яток підгірського типу (мал.21) [217, с.26].

Мал.22

**Схематичні малюнки
крем'яків з глиняного посуду.**

Матеріал і техніка виготовлення оригіналів:
глина, гончарний круг, обточування.

Поселення Бейкуш, Миколаївщина.

Антична культура. VI–V століття до н. е.

Розкопки Ганни Русяєвої 1960-х років [216]

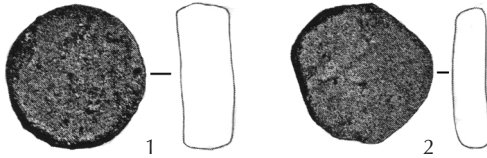
Пізніше Сергій Буйських увів до наукового обігу нові знахідки зі святилища Ахілла з цього поселення [101; 102] й також відніс їх до категорії культових речей.

Отже, згадані крем'яхи трапляються як на пам'ятках Лісостепу та Степу України другої половини I тисячоліття до н. е., так і на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Ці знахідки використовували під час відправлення релігійних культів. Окрім того, на основі писемних джерел античних авторів, можна стверджувати, що ними грали діти.

3.2.5. Пам'ятки I – початку II тисячоліття

Крем'яхи виявлено й на пам'ятках I тисячоліття, зокрема на Пирогівському городищі зарубинецької культури (мал.23).

На вельбарському поселенні в районі Хрінницького водосховища в культурному шарі та об'єктах знайдено близько десяти округлих за формою, плоских і напівовальних у розрізі предметів із черепків стінок і донець ліплених посудин. Діаметр знахідок – від 1,5 до 6 см [157, с.105].

Мал.23

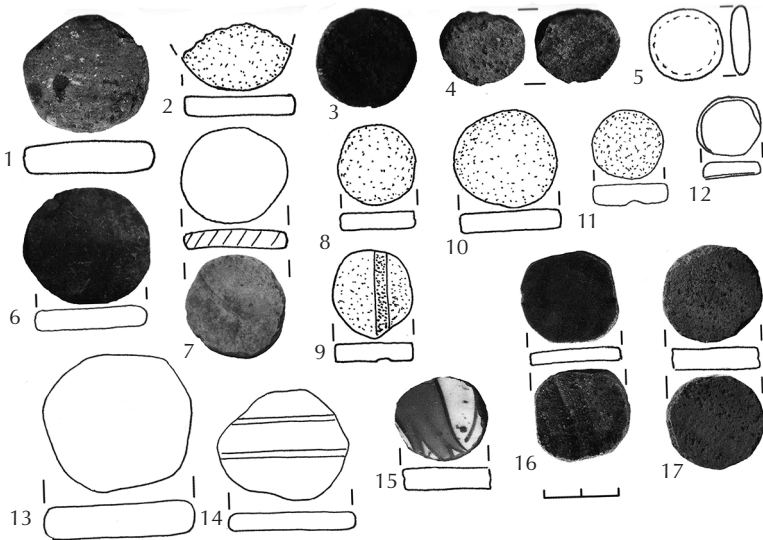
Крем'яхи з глиняного посуду. Глина, ліплення, обточування.
Пирогівське городище, Київщина. Зарубинецька культура. I століття.
Розкопки Євгенії Махно 1950 року [98, рис.9:5-6]

На селищі Дубно-Волиця виявлено крем'ях, виготовлений з ліпленої посудини вельбарської культури (мал.24:3) та крем'ях з посудини черняхівської культури, виготовленої на гончарному крузі (мал.24:4).

Оброблені стінки посуду знайдено й на поселеннях черняхівської культури Київщини. У культурному шарі поселення

Малополовецьке-2 (Фастівський район) виявлено два предмети, один з яких зроблено зі стінки посудини, виготовленої на крузі, інший – з ліпленої посудини черняхівської культури [164, с.134, рис.10:5; 10:9], виявлено «гральний жетон із скляної пасти дископодібної форми із заокругленими гранями» [164, с.134, рис.10:3].

У середовищі черняхівських племен популярними були ігри, у яких використовували скляні жетони. Можливо, деякі крем'яки з фрагментів глиняного посуду можна вважати їх заміниками, але знахідки подібних предметів на пам'ятках енеоліту, бронзи, скіфського, античного часу, Київської Русі дозволяють стверджувати, що й у середовищі черняхівських племен існували маніпуляційні ігри, подібні до гри в крем'яки.

Мал.24

Крем'яки.

Глина (1-4, 6-11, 13-17), кістка (5, 12), гончарний круг (1-4, 6-11, 13-17), ліплення (1-4, 6-11, 13-17), обточування. Дубно-Сурмичі-3 (1), Клюки-4 (2), Дубно-Волишя (3, 4, 6, 11), Заболоття-2 (5), Жорнів, городище (7), Листвин, городище (8), Варковичі-5 (9), Тараканів-4 (10), Тараканів-3 (12), Дубно (13-15), Аршичин (16), Острів (17), Рівненщина. Епоха палеометалу (1, 2), вельбарська культура (3, 5), черняхівська культура (4), слов'яно-руський час (6-11), литовсько-польський час (13-15), XIX – початок XX століття (16, 17) [247]

1965 року загін Дністро-Дунайської експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник Микола Шмаглій) провів розкопки на поселенні IX–X століть біля села Саф'яни Одеської області. У одній із землянок поряд із уламками слов'янського та салтівського посуду, було виявлено «*гральні жетони*» в кількості 8 штук. Вони мали неправильну круглу форму, були виготовлені зі стінок глиняного посуду сірого кольору, орнаментованих хвилястими й горизонтальними ритованими лініями [163, с.71-77].

Глиняними крем'яками продовжували гратися кочівники України і в II тисячолітті. Під час розкопок на багатошаровому поселенні біля села Роздільне (Старобешівський район Донецької області) зафіксовано середньовічний культурний шар, де виявлено дві юртоподібні споруди [165, с.197-199]. В одній із них знайдено крем'ях, зроблений зі стінки посудини. Едуард Кравченко відніс матеріали з кочовища до ранньозолотоординського часу – до другої половини XIII – початку XIV століття [165, с.205, рис.4:7].

З фрагментів глиняного посуду за часів Київської Русі продовжували виготовляти крем'яхи, проте астрагали – більш поширена знахідка в тогочасних похованнях та на поселенських пам'ятках.

Крем'яхи зі стінок глиняного посуду виявлено на пам'ятках межиріччя Стиру та Горині, а саме на території селищ Варковичі-5 (X – початок XI століття), Тараканів-4 (X – початок XII століття), Дубно-Волиця (X–XIII століть) та на городищах X–XII століть в Листвині та Жорнові (мал.24:6-11) [247, с.218].

3.2.6. Пізнє середньовіччя

На пам'ятках українського пізнього середньовіччя часто знаходять крем'яхи, які без жодного сумніву можна віднести до предметів ігор. Відомі вони на території Полтави [256, с.64, рис.14:5, 11].

Під час досліджень 2005 року на місці будівельних робіт на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею (вул. Конституції, 2), окрім різноманітних виробів із глини та скла, знайдено крем'яхи.

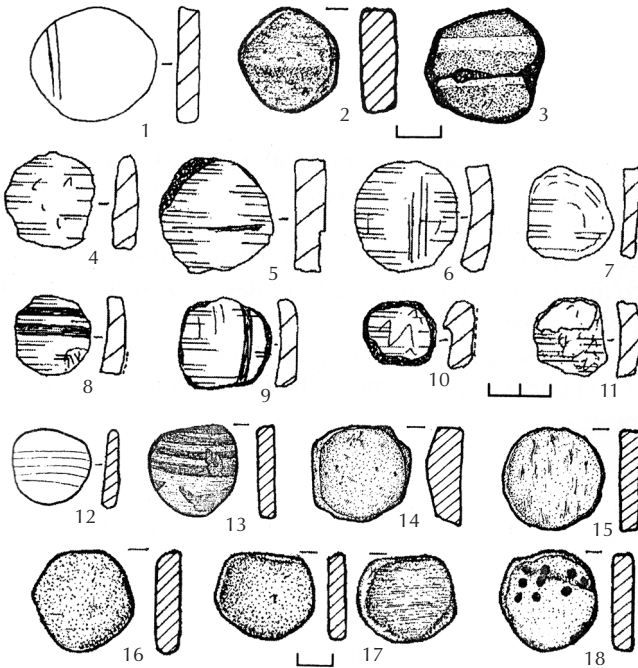
На цьому місці знаходився цегляний будинок бургомистра Рудченка, сліди фундаменту якого й було зафіксовано. З цією садибою можна пов'язати знахідки крем'яків, зроблених зі стінок гончарного посуду, у тому числі й денечь мисок (6 шт.), фаянсових тарелів (2 шт.) та кахель (3 шт.) [155, 3 стр. обкл.: мал.9]. До речі, Григорій Квітка-Основ'яненко в повісті «*Пан Халевський*» також зазначав, що крем'яки робили з фрагментів розбитих кахель і тарелів [151, с.212]. Крем'яки на основі знахідок, виявлених заодно з ними, вчені відносять до другої половини XVIII століття.

2008 року під час розкопок (по вулиці Конституції, 4) знайдено чимало крем'яків, зроблених зі стінок горщиків і полив'яних полумисків. Зокрема, у господарській ямі №1 виявлено два крем'яки [207, рис.11:5, 6], у заповненні об'єкту №1 (підвальне приміщення житлового будинку) – шість подібних предметів [207, рис.33:4-8; 36:5, 6], у підвальному приміщенні-схованці (об'єкт №2) – один [207, рис.38:1], у проваллі підземного ходу (об'єкт №3) – три, у господарській підземній частині житлового будинку (об'єкт №4) – два [207, рис.68:9, 10; 89:4], у культурному шарі – вісім [207, рис.80:7-14; 83]. Згадані артефакти датують XVII–XVIII століттями (мал.25).

По цій же вулиці (Конституції, 13) під час розкопок, неподалік від місця, де знаходилися Спаські ворота Полтавської середньовічної фортеці, знайдено залишки господарських об'єктів XVIII століття. У заповненні ями №2 виявлено чотири крем'яки, зроблені з фрагментів посуду й кахель. Одночасно з крем'яками знайдено монету «*полушку*» 1731 року, за якою можна приблизно датувати згадані предмети [248, с.114–115, рис.4:14–17]. Оброблені стінки глиняного посуду виявлено й під час археологічних досліджень в історичному центрі Полтави на Інститутській Горі [241, рис.94:5; 98:2].

Крем'як, діаметром 2,4 см, виявлено на місці колишнього Пушкарівського Вознесенського монастиря (колишня околиця Полтави). Зроблено його з рельєфної кахлі, вкритої зеленою поливою, яку датують кінцем XVII століття [234, с.93, рис.4:9].

В інших населених пунктах, що відносяться до часів козацтва, археологічні розкопки проводили рідко, а тому крем'яки знайдено там за випадкових обставин.

Мал.25

Схематичні малюнки крем'яхів зі стінок глиняного посуду.

Матеріал і техніка виготовлення оригіналів:

глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, ритування.

Полтава. XVII–XVIII століття [207, рис.38:1; 11:5, 6; 80:7-14; 33:4-7; 66:3-5]

Крем'ях, зроблений з кахлі, виявлено в селі Більськ Котелевського району Полтавської області [167, с.127, 129]. Петро Гавриш встановив, що в Більську на місцях, де стояли давні садиби місцевих мешканців, інколи можна знайти подібні округлі предмети, виготовлені з уламків гончарного посуду, зрідка – полив'яного. На його запитання про призначення цих предметів жителі Більська відповідали, що такими речами «колись гралися діти, як копійками». Подібне порівняння знаходимо ще в одній повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» [149, с.136].

В Опішному (по вулиці Панченка), де зустрічаються матеріали XVII–XVIII століть, автор знайшов крем'ях, зроблений зі стінки,

ймовірно, миски, вкритої зеленою поливою [112, мал.1:11] (мал.18:11).

Подібну знахідку, зроблену з посудини, вкритої жовтою поливою, автор виявив у селі Шевченки (вул. Жовтнева, 20) Полтавського району Полтавської області. Точне датування крем'яка не встановлено, хоча заодно із ним виявлено матеріали середини XVIII – XIX століття.

До Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Анатолій Щербань передав крем'як, зроблений зі стінки кахлі XVIII–XIX століть. Він походить із села Тарасівка Зіньківського району Полтавської області. На цьому предметові збереглася відтиснута квітка – елемент декору кахлі (мал.26).

Мал.26

Крем'як з фрагмента кахлі.

Глина, гончарний круг, формування, обточування, 3,7х3,7х0,8 см.

Тарасівка, Зіньківський район, Полтавська область. XVIII–XIX століття.

Розвідки Анатолія Щербаня.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ 3/1-15.

Фото Тараса Пошивайла

У Києві архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України провела дослідження на території Києво-Печерської Лаври, у районі церкви Спаса на Берестові. Серед знахідок будівлі першої половини XVII століття було знайдено й крем'яки з черепків горщиків, діаметром 2,4 і 3,5 см. Один із крем'яків виготовлено з посудини, вкритої поливою та прикрашеної орнаментом у вигляді ритованої «хвильки» й перехрещених навкісних ліній [120, с.94, рис.:1-4].

У Черкащині, зокрема в Черкаському районі, черепки округлої й прямокутної форми з глиняного посуду та кахель походять з пізньосередньовічних поселень, що розташовувалися біля сіл Леськи [227, с.302], Червона Слобода [131, с.68].

На території Богородицької (Новобогородицької) фортеці (Дніпропетровська область) виявлено 200 крем'яків «круглої форми діаметром 1,5-4,5 см виготовлені з уламків стінок теракотового

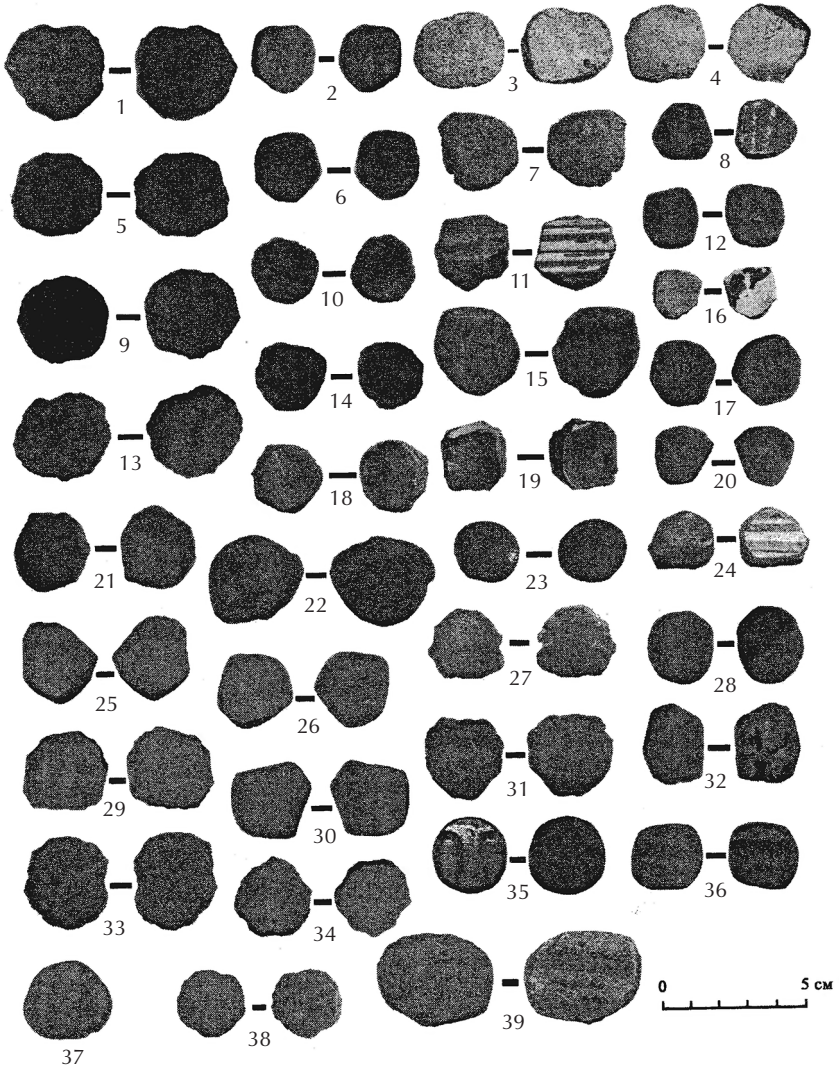
та полив'яного посуду». Зоя Маріна датувала ці знахідки XVII – першою половиною XVIII століття [177, с.58].

Ігри за допомогою оброблених стінок посуду побутували і в Західній Україні. Під час розкопок споруд XVII століття в місті Дубно, що в Рівненщині, виявлено два крем'яхи, виготовлені зі стінок глиняного посуду білого кольору (мал.24:13-14), та один із мальованої посудини (мал.24:15) [247, с.218].

Андрій Вовкодав та Олександр Юрченко подали приклади знахідок крем'яхів із Переяславщини, зокрема із села Лецьки [105, с.57, рис.1:1-27]. Окрім того, у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області їх виявлено в селах Віненці (урочище Загребелля) (мал.27:37), Виповзки (урочище Вакуловщина) (мал.27:35), Сомкова Долина (урочище Писарша Левада) (мал.27:39), Капустинці (урочище Кругляк) (мал.1:36), на території радгоспу «*Переяславський*» в околицях міста Переяслав-Хмельницького (мал.27:38), на місці колишнього села Натягайлівка (мал.27:28-34). Усі речі датовано XVIII століттям [105].

Дослідники вважають, що *«не виключається можливість використання дітьми XIX–XX століть уламків давнього посуду для виготовлення крем'яхів, за браком черепків сучасного їм посуду»*. І наводять приклад, що для гри в крем'яхи використовували фрагмент обробленої стінки ліпленого горщика київської культури (II–V століття). Такий предмет було виявлено в селі Лецьки [105, с.57, рис.1:13].

Отже, оброблені стінки глиняного посуду округлої форми трапляються вперше на пам'ятках епохи енеоліту. Їх призначення не встановлено. Враховуючи невеликі розміри й малу вірогідність застосування з практичною метою, їх могли використовувати для дитячих ігор та в культово-релігійній обрядовості. Глиняні крем'яхи з уламків посуду, а саме горщиків, мисок, а також кахель – часта знахідка на пам'ятках XVII–XVIII століть на території Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Рівненської, Черкаської, Харківської областей. На жаль, на крем'яхи мало звертали увагу та вводили до наукового обігу. Вочевидь, ареал поширення знахідок набагато ширший.

Мал.27

Крем'яхи зі стінок глиняного посуду. Глина, полива, гончарний круг.

Лецьки, урочище Переходенка (1-27), Натягайлівка (28-34),

Виповзки, урочище Вакуловщина (35), Капустинці, урочище Кругляк (36), Віненці, урочище Загребелля (37), Переяслав-Хмельницький, територія радгоспу «*Переяславський*» (38), Сомкова Долина, урочище Писарша Левада (39), Київщина. XVIII століття [105]

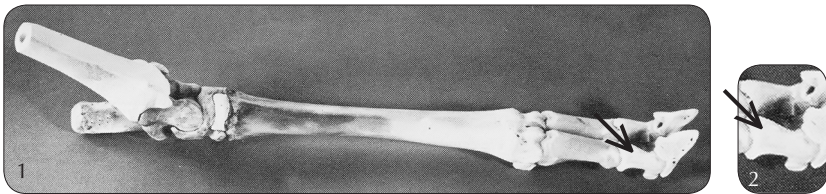
3.2.7. Предмети для ігор із кісток тварин

У ХХ столітті в дитячих іграх народів світу продовжували використовувати кістки тварин, зокрема астрагали (грецькою – *ἀστράγαλος*) – таранні кістки метатарзального суглоба задніх кінцівок парнокопитних домашніх (велика рогата худоба, свині, кози, вівці) або диких (козулі, кабани, сайгаки) тварин (мал.28).

У цьому підрозділі подано короткий огляд знахідок різних археологічних культур. Дослідження знахідок кістяних предметів ігор потребує окремого, більш детального дослідження.

Серед поховань ямної, катакомбної, бабинської й зрубної спільнот, у культурах фінальної бронзи, у скіфський час та Київської Русі трапляються астрагали.

Біля села Солонці Полтавської області в кургані №1 (поховання №1) пізньоямного часу (межа III–II тисячоліть до н. е.), у могильній ямі, де лежав підліток або молода людина віком 14-19 років, виявлено пошкоджений вогнем астрагал вівці або кози [240, с.20].

Мал.28

Задня нога домашньої тварини (1), кістка для ігор (2) [278]

У більш пізні часи в похованнях, здебільшого дітей і підлітків, катакомбної культури також виявлено астрагали. У кургані №2 (поховання №5) біля міста Кремінна Луганської області виявлено кістяк підлітка. За його тазом знаходилося скупчення з 15 штук астрагалів, ймовірно, баранячих; один із них був обточений [222, с.191, рис.12:1, 2]. Дослідники відносять поховання й матеріали з нього до пізньокатакомбного часу, хоча й не зазначають їх точного датування [222, с.195-196].

У катакомбному похованні шаманки, знайденому в містечку Гребінка (Полтавська область), разом із супутніми речами (рештки бубна, каолінова посудина, горщик, дерев'яне колесо, разки кістяного намиста) також виявлено астрагал [267, рис.2:3].

Роман Литвиненко дослідив астрагали бабинської культури [170, с.74-86] і зафіксував, що в деяких могилах їх кількість сягає більше 100, а також встановив, що в 4,4% (47 комплексах) поховань Дніпро-Донської групи бабинської культури трапляються астрагали [170, с.75]. Співвідношення кількості поховань дорослих і дітей, де їх виявлено, дослідник не подав, хоча й зазначив, що для дорослих характерний один астрагал, а *«для поховань же дітей та підлітків ледве не правилом є присутність цілого набору «альчиків» нерідко доволі великого, що складається з кількох десятків і навіть сотні-півтори кісточок»* [170, с.77]. Дослідник синхронно використав два терміни – *«астрагали»* та *«альчики»* на означення таранних кісток тварин. Можна стверджувати, що діти збирали астрагали різних тварин. У Макіївському могильнику (курган №4 поховання №1) набір із приблизно 150 астрагалів від кози домашньої, вівці та дикої свині [170, с.76].

У похованні №13 Михайликівського кургану (Полтавський район Полтавської області), яке Роман Литвиненко відніс до перехідного бабинсько-зрубного типу, знайдено 132 таранні кісточки. Із них *«60 (24 лівих та 36 правих) належали вівці домашній, 7 (3 лівих та 4 правих) – козі домашній і 2 (1 ліва та 1 права) – сайгаку. 69 кісток видовому визначенню не підлягають»* [170, с.76].

Деякі з астрагалів бабинської культури мали обточені сторони й насічки. У могилах разом з астрагалами іноді трапляються кам'яні або глиняні *«плити-дошки»*, кістяні конуси, вірогідно, це також предмети гри чи гадання [170, с.82].

Роман Литвиненко підмітив, що *«пам'ятки культурного кола Бабине в цілому демонструють єдину традицію використання в системі поховального обряду такої категорії приданого, як астрагали. Є підстави вважати цю традицію місцевою і шукати її витоки в старожитностях попередніх епох, якнайменше в середовищі катакомбних культур Надчорномор'я»* [170, с.84].

Ірина Ковальова детально дослідила астрагали зрубної історико-культурної спільноти Орільсько-Самарського та Дніпровського Надпоріжжя. Вона встановила, що з 1220 досліджених поховань виявлено лише 16 з астрагалами (1,3% від загальної кількості). У 13 випадках ці предмети знайдено в похованнях дорослих (чоловіків 81,2%), а в 3 – у могилах дітей і підлітків. У більшості випадків знахідки виявлено в основних похованнях, над якими насипали курган, інші поховання були впускними [154, с.59-60].

Кількість астрагалів у похованнях була різною. Серед наведених Іриною Ковальновою 16-ти поховань Орільсько-Самарського та Дніпровського Надпоріжжя в 4 могилах астрагал був 1, у 6 – менше 10 (2-8 штук), у 2 – 10 та 14. У інших могилах астрагалів було близько 70, 77 та 161 штук.

Астрагали зрубної археологічної спільноти були самостійною знахідкою в поховальних комплексах або входили до так званих ігрових наборів, до яких належали «*фішки*» (глиняні конуси) та гральні дошки [154, с.53]. Як і в бабинській культурі, на деяких астрагалах виявлено знаки у вигляді прямих та косих насічок, крапочок [154, с.60: рис.2:4, 7, 10-12].

Іноді набори астрагалів доповнювали виробами з каменю. Їх знайдено у впускному похованні дорослої людини, яке здійснено в насипі кургану епохи енеоліту, біля селища Жемчужне Павлоградського району Дніпропетровської області. Похований представник зрубної спільноти лежав на лівому боці головою на північний схід. За черепом стояла глиняна посудина. Рядом з нею, біля обличчя померлого, лежали 8 астрагалів і 3 гальки каплеподібної форми чорного, жовтого й молочно-білого кольорів [154, с.64].

Подібне поєднання виявлено в основному похованні кургану №9 могильника біля села Волоське Солонянського району Дніпропетровської області. Померлий віком 20-25 років лежав на лівому боці головою на схід. Біля його черепа стояла глиняна посудина й напутня їжа. *«На дне могилы перед лицом и частью на костях груди рассыпью лежало 14 альчиков и 10 «фишек»... Из них 7 вырезаны из кости и различаются по форме, размерами и рисунку, нанесенному тонкими гравированными линиями*

и повторяющему известные композиции орнаментации срубной керамики... Остальные 3 «фишки» изготовлены из агата путем шлифовки естественных галек, различаются формой и размерами» [170, с.64]. На чотирьох (із семи) було нанесено орнамент у вигляді трикутників (8-10). На одному предметі виявлено прокреслені лінії, об'єднані в 6 груп [170, с.59-71].

Віталій Циміданов у зводі поховань зрубної історико-культурної спільноти з Дніпровсько-Донецького регіону подав інформацію про 15 поховань дітей (одному з них було 3-4 роки), 21 підлітка та молодих людей віком 20-25 років, та 37 поховань дорослих [262, с.78].

Кісточки виявлено як у похованнях, так і під час розкопок попелищ скіфського часу. Олексій Тереножкін під час розкопок кургану IV століття до н. е. поблизу міста Мелітополь Запорізької області в гробниці №2 знайшов п'ять астрагалів від лівих кінцівок овець [245, с.47, 50-51, рис.18-19, 44; 236, с.39].

У фондах Національного музею історії України зберігаються 8 необроблених астрагалів, знайдених у курганах поблизу села Первомайка Верхньорогачинського району Херсонської області. Серед 4 астрагалів, виявлених у курганній групі №1 (курган №1 поховання №2), один було пофарбовано в чорний колір [236, с.38].

У кургані №1 (поховання №2) біля села Кожум'яки Верхньорогачинського району Херсонської області виявлено 36 астрагалів, довжиною 28-30 мм, шириною 19-20 мм, висотою 16-18 мм. Серед них – чотири, обточені з обох боків, мають сліди червоної фарби [236, с.38, рис.1:4-6].

У пограбованій могилі кургану №17 (VI століття до н. е.) могильника Новозаведене виявлено поховання підлітка 12-13 років та немовляти. На південь від похованих, під східною стіною могильної ями збереглися незаймані грабіжниками речі. Серед них, за південно-східним краєм похованих, знаходилося компактне скупчення предметів [195, рис.2:38-45]. Дослідники вважають, що вони були в сумочці або іншій ємності. До набору входили 82 астрагали дрібної й 1 великої рогатої худоби, 2 бронзові імітації астрагалів дрібної рогатої худоби [195, рис.8:1, 2]. Окрім того, з цього скупчення походять 2 кістяні предмети; орнаментований насічками

конусоподібний виріб, який являв собою кружечок з округлим отвором посередині [195, рис.8:7], а також 2 плоскі округлі камінці [195, рис.8:3, 4].

Знахідки астрагалів часто трапляються й на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Частину з них оброблено. 1935 року Лазар Славін у Ольвії виявив 6 астрагалів (3 від лівої та 3 від правої кінцівок). Їх обточено «з обох боків і мали наскрізний отвір на широкій випуклій стороні. На п'яти виробках виявлено сліди червоної фарби, на одному – червоної та чорної» [236, с.40, рис.7-10].

З Пантикапею походять 5 астрагалів (4 від правої та 1 від лівої кінцівок), пофарбованих у червоний колір [236, с.40]. 1903 року в Керчі під час розкопок зруйнованого дитячого поховання віднайдено глиняну іграшку – модель візка, запряженого бичками (мал.29), у якому лежав 21 астрагал [93].

У похованні сарматської жриці (I–II століття) з кургану поблизу села Чугуно-Крепинка Шахтарського району Донецької області в торбинці разом з іншими культовими предметами знайдено

Мал.29

Частини дитячої іграшки. Глина, ліплення.

Знайдено: Керч, АР Крим. Греко-римський час. За П.Беньковським [93]

бурштинові підвіски у вигляді астрагалів, довжиною 18 та 19 мм, які мали наскрізні отвори посередині [236, с.38, рис.2:4]. Ці предмети були не лише прикрасами, а, вірогідно, й оберегами.

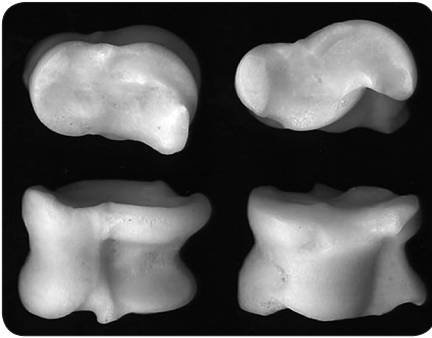
Марина Сергеева зазначила, що астрагали з мітками широко представлено на пам'ятках VII–X століть степу та лісостепу Східної Європи, зокрема салтівської культури Донеччини та Подніпров'я, у Саркелі та Волзькій Болгарії, на слов'янських пам'ятках Подніпров'я та Подоння. Відомі вони й на Балканах, у тому числі на слов'яно-болгарських поселеннях північного сходу Дунайської Болгарії [226, с.54]. У статті *«До історії гри в бабки в Київській Русі»* дослідниця подала характеристику астрагалів. Вона навела підбірку знахідок з поселенських (Київ, Путивль, Воїнь та ін.) та поховальних (Чорна могила в Чернігові, Шестовицький могильник) пам'яток цього часу, зазначивши, що *«у Києві астрагали в наборах, інтерпретованих як гральні, відомі принаймі з X ст.»* [226, с.51].

Про те, що дрібні астрагали використовували і в іграх з вибивання, свідчать їхні знахідки на пам'ятках Київської Русі (IX–XIII століття). Зокрема, у Національному музеї історії України зберігаються астрагали (*«битки»*), залиті свинцем. У Києві було знайдено *«битку»*, що складалася з двох астрагалів від однієї дрібної парнокопитної тварини, з'єднаних боковими плоскішими сторонами свинцевою заливкою [236, с.43].

Марина Сергеева відносить астрагали до ігрових чи магічних предметів у тому випадку, коли вони *«знайдені в комплектах, а серед одиничних – астрагали зі слідами додаткової обробки (зі знаками, просвердленими отворами, затесаними поверхнями – однією чи двома-трьома)»* [226, с.51]. За часів Київської Русі на астрагали наносили графіті. Дослідниця виділила окремі лінії, паралельні відрізки ліній, а також композиції з ліній, що пересікаються, хрестики, сітки, *«ялинки»*. Окрім того, трапляються знаки у вигляді літер N чи Z (Київ), неглибокі заглиблення малого діаметра тощо [226, с.53-54]. Астрагали для гри виготовляли переважно з кісток дрібної рогатої худоби. Великі кістки в давньоруський час не набули поширення, а тому почали з'являтися як предмети для гри значно пізніше [226, с.52-53].

Астрагали відомі й у пізньокочівницьких похованнях (XIII–XIV століття). Наприклад, у основному та єдиному похованні кургану №4 могильника «Рясні могили» біля міста Шахтарськ Донецької області знайдено кістяк дитини 4–6 років. З правого боку від черепа виявлено скупчення овечих астрагалів (остеологічне визначення не проводилося. – А.Г.). Їх загальна кількість – 19 штук. Із них 10 мали нанесені знаки у вигляді хреста, букви «Т», паралельних ліній та ліній, що перехрещуються [221, с.143, 146, рис.16:2; 17:1-10].

Поданий звід знахідок астрагалів свідчить, що вони часто трапляються в різночасових похованнях. Їх значна кількість (десятки чи сотні) не має відношення до напутньої їжі. Їх могли зберігати в спеціальних шкіряних мішечках. Це наводить на думку, що астрагали збирали, берегли й цінували. Подібні етнографічні паралелі можна віднайти на Півночі Росії (Вятська губернія), де в XIX – середині XX століття грали не лише діти, а й дорослі, у тому числі жінки [180].

Мал.30
Астрагали в експозиції
Британського музею. Кістка.
Лондон. Сподучене королівство
Великобританії та Північної Ірландії [301]

Усі ігри, у яких використовували дані предмети, можна розділити на чотири основні види:

- 1) вибивання розкладених астрагалів;
- 2) викидання астрагалів (подібна до сучасної гри «Кости»);
- 3) підкидання й ловіння астрагалів;
- 4) використання астрагалів в якості фішок.

Для першого, другого та четвертого видів ігор брали великі й малі кістки (мал.30). Для третього – лише малі. Це пов'язано з тим, що їх необхідно було ловити рукою.

У середині ХХ століття гра в крем'яки за допомогою кісток тварин існувала й серед українців (хутір Гусаки Зіньківського району Полтавської області). Петро Яланський зафіксував, що в Запорізькій області крем'яки зрідка робили з кісток [275, с.73].

* * *

Беручи до уваги вищесказане, можна стверджувати, що здобуту кількість археологічних знахідок – оброблених фрагментів глиняного посуду, камінців, астрагалів – можна пов'язати з іграми та обрядами, у тому числі з грою в крем'яки. Вони виступають цінним джерелом, за допомогою якого можна прослідкувати розвиток маніпуляційних ігор від епохи енеоліту й до доби козацтва.

...Дослідження ігрової культури не можна обмежити одним конкретним науковим напрямом, адже це поняття охоплює майже всі сфери нашого життя

Поліна Гуменюк [132, с.49]

РОЗДІЛ IV

Згадки про крем'яхи й ігри з їх використанням у художній літературі

Мал.31

Олена Кульчицька. Діти на леваді. Живопис. Україна. 1908 [311]

Записи ігор, у які грали діти за допомогою крем'яхів, здійснено етнографами в ХІХ–ХХ століттях. У цей час ними цікавилися й українські письменники, згадуючи крем'яхи у своїх творах, щоб надати зображуванім подіям більш яскравого забарвлення, повніше відтворити картини народного побуту, показати стосунки між дітьми в процесі гри.

Мал.32

Панемакер. Григорій Квітка-Основ'яненко. Гравюра.
Дерево, гравірування. **Париж. 1881.**

За малюнком С.Башилова (40-ві роки ХІХ століття) [313]

У художніх і публіцистичних творах часто можна віднайти інформацію про ігри дітей з використанням крем'яхів або про самі крем'яхи. Зокрема, у повістях Григорія Квітки-Основ'яненка (мал.32) «*Маруся*», «*Конотопська відьма*» та «*Пан Халявський*» трапляються відомості про крем'яхи. У згаданих творах ці предмети називають «*креймахи*». Оскільки більшість сюжетів оповідань і повістей Григорія Квітки-Основ'яненка стосуються побуту, обрядів, забав мешканців цього слобожанського краю, то й використано назву, властиву даному регіону.

У повісті «Маруся» читаємо: «Як почули Олену, так зараз і розрізнилися, неначе і не вони: Василь став, буцім мала дитина, пісочком пересипатись, а Маруся тут же знайшла черепочки та давай **у креймаху грати**, а сами і не ззирнулися меж собою» [150, с.45]. З тексту випливає, що «крем'яхи» належали до дитячих ігор; дорослі парубки та дівчата в другій чверті ХІХ століття в Україні в них не грали.

Про крем'яхи згадував і Панас Мирний в оповіданні «Брат і сестра» циклу «Як ведеться, так живеться», написаному в другій половині 80-х років ХІХ століття. «Івась їй і своїх **крем'яшків** надає, паличок мерезжаних постанове, цілує Галю, милує. Часто, бувало, тішиться Настя, дивлячись на іграшки малої дівчори...» [178, с.70].

Не завжди під час гри в крем'яхи стосунки між дітьми були дружніми. Грицько Григоренко в оповіданні «Хто кого» (1898), зображуючи тогочасні події, писала: «... Захар **грається в крем'яхи** з дітьми і все обдурює їх, усе кричачи «моя виграла!» чи штовхаючи хлопців нарочито попід руками, щоб вони збились» [126, с.179-180].

У поемі Пантелеймона Куліша «Маруся Богуславка», уперше надрукованій 1899 року, «бухливе» життя козацької верхівки порівнюється з битим крем'яхом:

*«Він у церкві їх картав словами,
Соромив ледачими ділами,
І полковника й козацького гетьмана
Уважав за нехриста і бусурмана.*

*Бо вони Дніпром на море впливали
Та й купецьким суднам пільги не давали,
Християн замість невірних розбивали,
А награвивши здобичі, пропивали.*

*Напідпитку славились-хвалились,
Що за віру християнську бились,
І н'яне кобзарство підкупляли,
Щоб у кобзу про лицарство їх бряжчали.*

*А пропившись
І, як крем'ях, оббившись,
Свою рідну Україну пліндрували,
Милосердного гріхами прогнівляли,
Божий міч, татар на села накликали,
Много християнських душ занапащали» [168, с.443].*

Ці слова можна пояснити наступним чином: вищеназвані негативні персонажі зазнавали всіляких негараздів, були в бувальцях, як крем'яхи під час гри оббиваються чи трутяться один об один.

Іноді гроші порівнюють з крем'яхами, зробленими з черепків посуду (мал.34-37), як це описано в «*Конотопській відьмі*» Григорія Квітка-Основ'яненка. Останні мали округлу форму, обточену об камінь чи цеглу, а за розміром були, як монети, що існували в обігу у XVIII–XIX століттях: «*Ні, – каже Явдоха та відсунула від себе гроші. – Мені сих креймахів не треба, нащо вони мені. У мене усе є, і, чого забажаю, усього достану; а коли так пилно просиш, то нехай вже змилосердює над тобою, тільки зроби мені от що...*» [149, с.136].

Інформація про крем'яхи є і в літературних творах українських письменників ХХ століття. Так, 1912 року побачила світ збірка оповідань і казок «*Маленький горбань*» Спиридона Черкасенка, де є згадки про гру в крем'яхи: «*Квітень. Свято. Весело й шумливо на вигоні за шахтарською слобідкою... Малеча, ближче до хат, захоплена своїм, – дівчатка окремо, хлопчики окремо. Дівчатка, порозсідавшись невеличкими купками, граються в крем'яхи*» [325]. «*Підсівши до однієї купки дівчаток, Павлик почав гратись із ними в крем'яхи... – Ме-ме-ме! – перекривив їх Захарко й вибив у однієї з рук крем'яхи. Та заголосила*» [325]. Далі читаємо: «*Давай, Захарку, в крем'яхи, – упадав коло хлопця Павлик. – Ось у мене є ... га-а-арні... – Захаркові не хотілося, бо крем'яхи він уважав дівчачою грою, але не хотілося й прикрості зробити Павликові, що так ласкаво й запобігливо припрошував його. – Давай, – згодився він і, зітхнувши, глянув на відчинене вікно. Коли дід Антип з Явдохою, Захарковою матінкою, прийшли до хати, то, здивовані,*

зупинилися на порозі. Захарко з Павликом сиділи обойко долі й, сміючись, весело, любенько **гнались у крем'яхи**» [325].

У Оренбурзькому краєзнавчому музеї серед неопублікованих матеріалів відомого керамолога, етнолога, археолога Івана Зарецького співробітниця Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Наталя Визір виявила кілька віршів, серед яких «*Як це робилося на Україні...*» (1887). У ньому мова йде про життя та побут українських селян, у тому числі згадано й дитячу гру в крем'яхи (мал.33):

*«Веселий хутір серед степу –
Заможні все живуть люді –
Всі хати рублені дотепно,
Піддашки, клуні і хлівці.
Як де – маячить вітрячок,
Квітуча рожса червоніє,
А де – то й пара вербичок
Украй криниці зеленіє.*

*В неділю, зараз по обіді
(Як се у нас в селі завжди)
Хто спать собі під грушу піде,
А хто у гості знявсь іде.*

*Дівки на призьбі посідають,
А діти в крем'яхи іграють,
Жінки сидять на рундуку
Або ж під тином в холодку
І щиро ськають чоловікам,
А хто веселий – просторіка...» [104].*

У оповіданні Андрія Головка «*Червона хустина*», де зображено події в українському селі часів громадянської війни (1918–1920), йдеться про гру сільської дівчоти в крем'яхи: «*До обід пасла з іншими дівчатами вкупі. Грала у крем'яшки, вишивали. Потім*

Веселим хитир серед степу;
Залишати все зовнішні мооди.

Всі хайби рублени, дощени,
Гіллями, кущами і кльвізи
Як де малювати вітражов,
Азвітиюца розма дубови,
А де, толи пара вербови,
У край крививци зелени.

В Неділю, зараз по обіді,
Як се у нас в селі завше,
Хто спить собі під грушею під,
А хто у гості, тивел, іде.

Фівеи на пряхові посідають,
А діти в крембаль играють,
Жінки сидять на рундуку,
Аб-се під тивом, в холоду,
И шуро свкають головікам
А хто веселий просторікам...

Як-раз оттак колвие робило
Переклашівчине колвие
Взяло повелитало кругом
Жай поковтвие сешам.

Під тивом гарна молодий
Сламу свкала головіку;
Підбивел и тиву шур повелитв
Звирокнув, та-и цвблїкшувел тиво.

Мал.33

Іван Зарешський. Репринт рукопису вірша «Як це робилося на Україні». 1887.
Оренбурзький краєзнавчий музей. Знахідка Наталі Візир [104]

Мал.34

Григорій Рудич. Горщик.

Глина, ангоб, полива, гончарний круг, ритування, лискування, писання, 12,6х15 см.

Хомутець, Полтавщина. 1988.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-1385/К-1345.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.35

Василь Гончар. Горщик.

Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, лискування, димлення, 29х36 см.

Котельва, Полтавщина. Початок ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2195/К-2136.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.36

Автор невідомий. Тиква.

Глина, полива, мотузка, гончарний круг, 15,8х15 см.

Харківщина. Початок ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2538/К-2444.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.37

Михайло Бордун. Тиква.

Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, писання, 20,5х17,7 см.

Малі Будища, Полтавщина. 1930-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-7427/К-6860.

Фото Тараса Пошивайла

прилучилися хлопці до них і почали жартувати: то **крем'ях закинуть, абощо**» [118, с.22].

У кількох творах Миколи Хвильового, де описано розваги дітей Харківщини другого десятиліття ХХ століття, також натрапляємо: «Вона згадала село, вигін, дівчат і **крем'яшки**» [258, с.131] або: «На Мерлі Варя **гралася у «крем'яшки»** з соболевськими (один із кутків містечка Краснокутськ Харківської області. – А.Г.) **дівчатами**» [257, с.313].

Володимир Сосюра у автобіографічному романі «Третя Рота» (1926, 1942, 1959) неоднаразово згадував про те, як у дитинстві (у Донеччині) грав у крем'яшки: «Ще мені було дуже інтересно і красиво ходити з мою ровесницею, дочкою кучера в поле, де ми грали в крем'яхи...» [319]. Далі в цьому романі йдеться: «Ще в Сьомій Роті, де татусь був сільським писарем, я коли пас із селянськими хлопчиками і дівчатками телят, корів, крім ігор «у крем'яшки», навчився грати пальцями на губах» [319]; «Дочка цього куркуля була дуже вредна, дражнилася, показувала мені язика, і я за це кинув у неї крем'яшком, яким ми гралися на призьбі» [319].

Не оминув своєю увагою крем'яхи й видатний прозаїк Григорій Тютюнник. У його повісті «Облога» натрапляємо: «Вийшовши на гору, я озирнувся: далеко в низині, за Артилярщиною, мов на долоні, мріло в мареві моє село – вузькими колінцями вигиналася річка на луках, білили рядами хатки, як розкладені дитьми **крем'яхи** з необпаленої цегли...» [251, с.235]. У цьому творі, де події розгортаються в Зіньківщині Полтавської області наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років, є й інші відомості про крем'яхи: «Під акацією, в холодку, моє кубло, моя «хата», обтикана берестовим гіллям і **прикрашена крем'яхами** з різнокольорової цегли та коліщатами з годинника...» [251, с.129].

У оповіданні «Печена картопля» описано, як: «Палажечка вигорнула з жару кілька картоплин, де дрібніших, погралася ними, як **у креймашки**, щоб остудити, й тихенько засміялася» [253, с.52].

У збірнику творів Григора Тютюнника «Смерть кавалера» натрапляємо на дві назви однієї гри «Крем'яхи» та «Креймашки» [253]. Чому це так, невідомо. Григорій Тютюнник знав про гру й,

очевидно, грав у неї в дитинстві. Село Шилівка, та й сама Зіньківщина, де народився й жив письменник, знаходиться на кордоні поширення цих двох назв. Можливо, тому він і подав їх у своїх творах. Хоча, ймовірно, це пов'язано з тим, що певні зміни внесла редакція видання. Наприклад, у книзі Григора Тютюнника «Климко» (1984) трапляються вже не «Креймашки», а «Крем'яшки» [252, с.20].

Мал.38

Автор невідомий. Кахля.

Глина, гончарний круг, ліплення, формування, тиснення, 6,6x18,8x24 см.

Полтавщина. II половина XIX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-315. Фото Тараса Пошивайла

Мал.39

Автор невідомий. Кахля.

Глина, гончарний круг, ліплення, тиснення, 5,2x19,9x22,7 см.

Полтавщина. II половина XIX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-7267/К-6752. Фото Тараса Пошивайла

У оповіданні відомого письменника Євгена Гуцала «Вуста землі» стверджується: «Дівчатка *гзались у крем'яхи*, і їхні відкриті в усмішці зуби світились, наче холодні крижинки, опромінені сонцем» [133, с.27].

Є згадки про дитячі ігри, у тому числі й у крем'яхи, і в письменника Олексія Дмитренка: «Усе ж ліпше, що мій батько

і в свої вісімдесят років зберіг ясний розум. А не здитинів, не впав безповоротно у малолітство, як наша сусідка баба Келиха, баба із штрумбуватою, довгою головою. Стара майже вижила з розуму – взимку в гурті дітей ліпить снігову бабу, жбурляється сніжками й задоволено верещить, а влітку з малечою бавиться у крем'яхи, садить з мітлиці з нехвороці й віниччя ліс і в тому лісі нагортає розвалюхи-хатки з піску» [138, с.412].

Мал.40

Автор невідомий. Кахля.

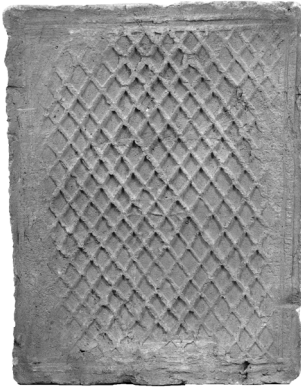
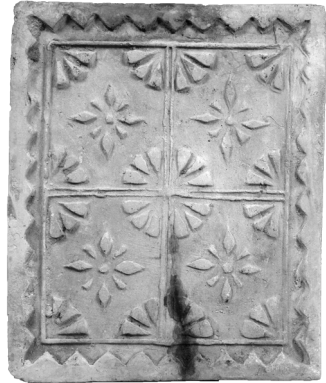
Глина, гончарний круг, ліплення, формування, тиснення, 6x20,1x24,2 см.

Опішне, Полтавщина.

Кінець XIX – початок XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-8784/К-8039.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.41

Автор невідомий. Кахля.

Глина, гончарний круг, ліплення, формування, тиснення, 6x19x25,1 см.

Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-328.

Фото Тараса Пошивайла

Уродженець Волині Улас Самчук у романі «*Чого не гоїть огонь*» (1959) також подав приклад того, як діти грали крем'яхами [317].

У книзі Василя Святославця «*Алгоритми виховання*» (1989) розділ етюдів і оповідань має назву «*Крем'яхи*» [225, с.182-203]. Очевидно, автор сам грав у цю гру в дитинстві, тому й порівняв свої невеликі за обсягом твори з дрібними крем'яхами. У його оповіданні

«Пам'ятливі огірки» (1989) йдеться: «Найглибший слід у пам'яті лишили хлоп'ячі ігри та витівки на зелених луках, на вільному роздоллі в полі. І в ножика, і в крем'яхи, і мала купа невелика». Автор підтверджує думку про те, що на початку ХХ століття в крем'яхи грали й хлопці [225, с.105].

Мал.42

Автор невідомий. Кахля.

Глина, формування, 5,8х24,3х19,3 см.

Попівка, Полтавщина.

II половина XIX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-18380/К-16698.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.43

Автор невідомий. Кахля.

Глина, гончарний круг, ліплення, формування, тиснення, 5,6х19,2х24,2 см.

Великі Сорочинці, Полтавщина.

II половина XIX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-1991/К-1959.

Фото Тараса Пошивайла

На жаль, у вищезгаданих творах про саму гру трапляється небагато відомостей: лише про її назву та про те, хто грав у неї. Хоча й зазначено назви предметів гри, проте не завжди чітко можна визначити вік гравців, а також камінцями чи глиняними черепками грали діти, правила самої гри. Лише в літературних творах Григорія Квітки-Основ'яненка, які є цінним етнографічним джерелом, можна віднайти чіткі відповіді на ці та інші запитання.

Григорій Квітка-Оснoв'яненко в повісті «*Пан Халевський*», окрім вказівки на те, хто бавився в цю гру, подав її опис та відомості, з чого саме робили крем'яки. У повісті викладено події кінця XVIII століття: «*Молодые отрасли женского пола*», как их батенька называли на штатском языке, а просто «панночки», или, как теперь их зовут,

Мал.44

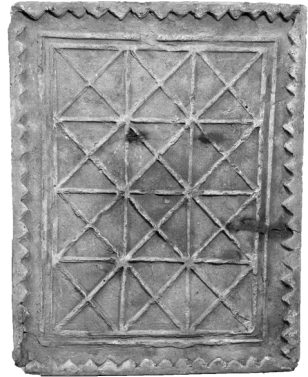
Автор невідомий. Кахля.

Глина, гончарний круг, ліплення, формування, тиснення, 6,1x21x24,9 см.

Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-3515.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.45

Автор невідомий. Кахля.

Глина, гончарний круг, ліплення, формування, тиснення, 6,2x24,2x18,7 см.

Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-933.

Фото Тараса Пошивайла

«барышни», выходили из дому и располагались на призвах играть в разные игры. Которая из них была подогадливей, та привозила с собою «креймашки», и все, посадяся в кружок, играли. Эта превеселая и презанимательная игра! **Креймашек** есть ничто иное, как обделанный кружок из разбитых тарелок или кафлей, величиною в медную копейку. Каждая панночка положит перед собою один **креймашек**, а другой кидает вверх, и, пока тот летит обратно вниз, она должна схватить лежащий и уловить летящий.

*В эту презанимательную игру тогдашние панночки игравали хоть целый день. А теперь, где вы увидите, чтобы наши барышни занимались в **креймашки**. Легко станется, что они и понятия о них не имеют!.. Ужас, как свет переменился!»* [151, с.212]. Отже, гра, що широко побутувала серед дітей колишньої української козацької старшини ще наприкінці XVIII століття, у XIX – на початку XX століття у дворянському середовищі зникла. У неї продовжували гратися лише діти селян і міщан, які робили крем'яхи з черепків різних видів глиняного посуду й кахель (мал.38-45).

Етнографічний нарис наукового співробітника Музею народної архітектури та побуту НАН України Галини Шафранської, надрукований у журналі «Вітчизна», у художній формі відтворив життя дівчат, у тому числі й їх ігри, у селі Боровичі Київської області: «...а ще в Мані можна грати на долівці в **крем'яхи**. Це така цікава гра була в нас, дівчат-школярок. Ті **крем'яхи** із природного кремнезему чи, може, й морської гальки (бо вони іноді бували дуже вже гладенькі, обкатані й біленькі) ми збирали на залізничній колії між дерев'яними шпалами, які засипалися ним. У кожної з нас було по кілька комплектів. Повний набір – це п'ять кругленьких однакових за розміром і кольором, гладенько обточених камінців. Вони могли бути чисто білими, сірими або червоно-рябими; маленькими, більшими і ще більшими. Але обов'язково комплект мав бути одного розміру. Тримуючи їх усі у жмені, один підкидаєш пальцями вгору, а решту чотири одночасно кладеш на долівку. Поки той, що підкинула вгору, падає назад, ти повинна, підставивши руку, спіймати його. Затим, затиснувши його в жмені, взяти другий із тих чотирьох, що поклала на підлозі, і теж підкинути і встигнути впіймати на льоту. Потім, тримуючи в руці вже два **крем'яшки**, підкидаєш і ловиш третій, а на долівці залишається уже тільки два. Так само й четвертий і п'ятий. Нарешті усі п'ять камінців у тебе вже знову в жмені. Якщо не вловиш якийсь – ти програла, як ми казали, пропала. Тоді грає напарниця, а ти з нетерпінням стежиш. Так це найпростіший варіант. Був іще складніший, розкидний спосіб, при якому треба було одночасно підкинути і зловити не один, а два-три-чотири крем'яхи. Зараз мені це здається просто

фантастичним. А тоді, в восьми-тринадцятилітньому віці, це було так просто. І ми так натреноувалися на тій грі, що якби нас бачили тоді якісь циркові артисти чи сьгоднішні «наперсточники», то, мабуть, позаздрив би сам Кіо чи будь-хто і взяв би у свою трупу чи «бригаду». А для кращої вправності всієї руки і кожного пальця треба було тренуватися. І ми їх розробляли. Розчепіривши пальці рук, вигинали їх угору й назад так, що вони стояли майже вертикально до кисті. А великий палець відгинався паралельно до передплічної частини. Виконували такі ж вправи на згинання тільки верхньої фаланги при одночасно випрямлених решті пальців. Або вправи на розведення пальців попарно: мізинець і безіменний удвох, а середній разом із вказівним. І так попарно розставляються. І це пізніше, мабуть, зіграло свою роль. Коли я поступила на музично-філологічний факультет, то мене взяли в клас скрипки, оскільки пальці рук у мене були дуже чутливі і належної вправності.

Отож, прийшовши до Мані в гості, ми надумалися йти по крем'яхи. О! Це теж дуже цікаве заняття. Йдучи по колії і придивляючись до тих камінців, ми не помічали, як пролітав час...» [327]. Даний опис є цінним для дослідників. У ньому зазначено, які саме крем'яхи використовували в грі, де їх зберігали, кількість предметів у комплекті й навіть тренування пальців дівчатами.

З 1940-х років назву спеціально обробленого черепка або камінця для гри письменники здебільшого переносили на найменування дрібних камінців природного походження. Одним із перших це використав Олесь Гончар у романі «Прапороносці» (1947): «Озирався і бачив унизу дивні колодязі, в яких ледве мріє вода. Де він їх бачив і коли, як був малим і кидав у них **крем'яхи**, що летіли туди цілі століття, доки, нарешті, дзвінко булькали» [287].

У творах сучасних прозаїків і поетів крем'ях частіше також використовують у значенні не предмета гри, а обробленого камінця. Наприклад, у повісті «Заячий пастух» Василя Гайдарівського (Гайворонського), написаній 1962 року, зазначено: «До ставка, як гарна погода, з самого ранку сходилося багато хлопців та дівчаток. Починалося то поцілання **крем'ягами** жаб, то жмурки, то перевози баб...» [285].

У перекладах творів іноземної літератури, зокрема в одному з оповідань Артура Конан Дойла, також ідеться про те, що слово крем'ях може виступати заміником слова камінець: «...*Передбачаючи, що розбудити Мортімера буде нелегко, я взяв трохи гравію з купи, про яку ви згадали, і почав кидати **крем'яхи** йому у вікно*» [161, с.440]. Трапляється й зовсім дивне, коли Юрій Мушкетик у своєму творі «*Яса*» уламки льоду називає крем'ярами [310].

У виданнях російських письменників також трапляються згадки про гру в крем'яхи, зокрема у творах Аркадія Гайдара [109] та Юрія Одарченка [191]. У містичному оповіданні останнього під назвою «*Папоротник*» головний герой грає в крем'яхи-кістки з хлопчиком-покійником.

Микола Помяловський у своїх «*Очерках бурси*» добре описав ігри, що побутували в російській бурсі, де здобували освіту й українські діти [201]. Там навчалися учні віком 10-25 років або й старші. Серед різноманітних дитячих ігор були й крем'яхи. У бурсі здебільшого старші учні грали жорстоко й безжально. Опис цієї гри подано в Додатку 6.

* * *

Отже, на основі творів художньої літератури ХІХ – середини ХХ століття, приходимо до висновку, що гра в крем'яхи була поширена серед сільських і міських дітей України, зокрема в Донеччині, Слобожанщині, Полтавщині, Волині.

В українських літературних творах зафіксовано такі назви предметів, за допомогою яких грали діти в ХІХ–ХХ століттях: «*крем'яхи*», «*крем'яшки*», «*креймахи*». Вони могли бути з обробленого черепка глиняного посуду чи кахлі або камінця. З їх допомогою гралися на вигоні, пастивному, у класі тощо. Частіше це робили дівчата, що підтверджують і етнографічні дані. Літературні твори свідчать, що ігри в крем'яхи відбувалися, як правило, мирно та спокійно. Інформація в цих творах здебільшого дуже розрізнена. Лише в описові гри в крем'яхи в повістях Григорія Квітки-Основ'яненка зазначено правила та предмети (кахлі, тарелі),

з яких останні виготовляли, вік і стать осіб, які брали участь у грі тощо. Ці, а також літературні твори інших авторів можна використовувати в керамологічних дослідженнях. Дані відомості виступають самостійним джерелом і доповнюють новими додатковими даними записи етнографів.

На основі літературних творів простежено еволюцію гри в крем'яхи:

- 1) до кінця XVIII століття – це дівчача гра;
- 2) з XIX століття в крем'яхи поступово перестали гратися дорослі дівчата, а натомість почали бавитися хлопці.

Наприкінці XX – на початку XXI століття гра «Крем'яхи» відійшла в небуття, тому українські письменники й перекладачі чужоземних видань перестали згадувати про неї, а вживане ними слово «крем'ях» набуло лише одного значення – «дрібні камінці».

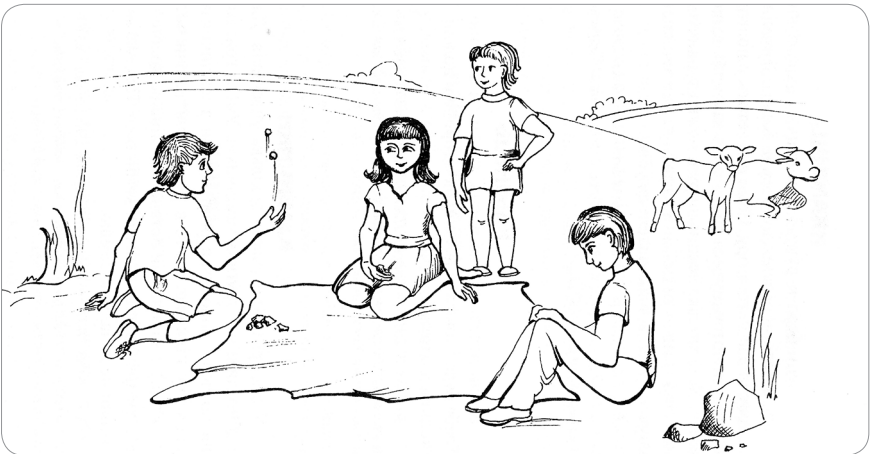

Гра у будь-якій формі її вираження є супутницею традиційного усталеного і не тільки в українській ментальності такого архетипічного поняття як дитинство, моменти якого з приємністю відтворюються у людській пам'яті навіть уже в дорослому віці (це яскраво виявляється під час спілкування із респондентами). Дитина обов'язково має вміти гратися та мати для цього умови. Без гри немає дитинства

Валерій Щегельський [270, с.5]

РОЗДІЛ V

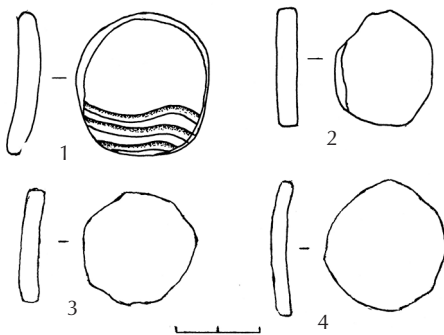
Гра в крем'яхи за етнографічними матеріалами

Мал.46

Автор невідомий. Гра в крем'яхи. Малюнок. Україна. Початок ХХІ століття [188]

У XIX – першій половині XX століття гра «Крем'яхи» була широко розповсюджена по селах, містечках і навіть великих містах України [328]. Крем'яхи, зроблені з фрагментів глиняного посуду й кахель, досить часто знахідка на поселенських пам'ятках. Автор виявив їх на території Полтавщини, а саме в Опішному (Зіньківський район), селі Великі Будища (Диканський район), на місці нині затопленого села Сергіївка (Глобинський район). Трапляються вони і в селах Комсомольське (колишнє село Пірки Зіньківського району Полтавської області) (мал.47), Лецьки (Переяслав-Хмельницького району Київської області) [105], М'ятин, Аршичин (Млинівського району) й Острів Варковецький (Дубенського району Рівненської області) [247, с.218] та в інших населених пунктах України.

Мал.47

Схематичні малюнки
крем'яхів зі стінок глиняного посуду.
Комсомольське, Зіньківський район,
Полтавська область.

Кінець XIX – початок XX століття.

Малюнок Анатолія Гейка [108]

Інформацію про гру в крем'яхи містять і етнографічні записи. Щоправда, більшість етнографів, фіксуючи її правила та згадки про те, чим саме грали, звертали обмаль уваги на інші питання, що стосуються гри. Вірогідно, саме тому, що гра була «в *большом ходу*» [199, с.342], етнографи фіксували її поверхово. Це стосується запитань: Де брали предмети? Як їх готували? Де зберігали? Де грали діти? Який вік учасників гри? тощо.

Для з'ясування ряду питань автор розробив запитальник, який містив 30 запитань (Додаток 1), і поширив його серед учнів Полтавської області. У дослідженнях було задіяно понад 50 інтерв'юерів.

Усього надали інформацію 193 респонденти, які нині проживають чи проживали в 136 населених пунктах України: 2 – Вінницької, 1 – Житомирської, 1 – Закарпатської, 1 – Київської, 1 – Львівської, 1 – Миколаївської, 115 – Полтавської, 2 – Рівненської, 2 – Сумської, 7 – Харківської, 1 – Черкаської, 1 – Чернігівської областей, та Російської Федерації: 1 – Кубанського краю.

5.1. Відбір та підготовка крем'яхів до гри

Як уже зазначалося, усі крем'яхи за матеріалом можна поділити на п'ять основних видів:

- з фрагментів глиняного посуду;
- з цегли;
- камінці;
- кістки тварин (астрагали);
- кульки глини;

На основі запитальника з'ясовано, що крем'яхи обирали й використовували залежно від природних умов і людської діяльності. Інколи респонденти повідомляли, що предмети для ігор підбирали, *«де тільки можна, де приходилося грати»* (село Білоцерківка Полтавської області) [66].

Крем'яхи з фрагментів глиняного посуду

У різних куточках України (від Слобожанщини до Хмельниччини та Рівненщини) для гри часто використовували фрагменти розбитих глиняних виробів. Для прикладу в монографії подано фото мисок, горщиків, покришок, глеків, тикв, банок, ринок, двійнят (мал.34-37, 46-85), також кахлів (мал.38-45), з яких могли виготовляти крем'яхи. Вони можуть слугувати певним орієнтиром для дослідників цих історичних артефактів.

У Опішному, на кутку Ісіпівка, діти користувалися черепками, які збирали в старому глинищі, куди викидали побутове сміття [74], підбирали на городах або в рівчаках та ярах, як пройде дощ [85]. Особливо це характерно для населених пунктів, які існували довгий час або були гончарними осередками, наприклад, для села Великі Будища Диканського району Полтавської області [48].

Мал.48

І.Капиніс. Покришка.

Глина, полива, гончарний круг, 6,4х21,5 см.

Опішне, Полтавщина. 1920-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-7506/К-6924.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.49

Автор невідомий. Покришка.

Глина, гончарний круг, ліплення, 3,6х12,4 см.

Вінниччина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-16190/К-15338.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.50

Автор невідомий. Покришка.

Глина, гончарний круг, 6,8х17 см.

Опішне, Полтавщина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1129.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.51

Автор невідомий. Покришка.

Глина, гончарний круг, 6,8х18,8 см.

Опішне, Полтавщина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-8335.

Фото Тараса Пошивайла

У околицях села Лихачівка Котелевського району Полтавської області знаходиться багато дюн, на яких діти збирали наконечники стріл, уламки ліпленого посуду епохи бронзи та скіфського часу тощо. Проте для гри там використовували лише фрагменти полив'яних виробів [8].

Уляна Дубовик (1911 р. н.), яка в дитинстві проживала в селі Городище, нині затопленому Канівським водосховищем, а на час опитування мешкала в селі Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області, згадувала: *«Я чула від старших себе, що раніше там, де знаходилося наше село, го'род (місто. – А.Г.) був. Як пасли скот, находили черепки. У крем'яхи гралась черепками»* [292].

Черепки глиняного посуду також збирали на дорогах, пасовищах, біля річок, на полях. Як і уламки цегли, черепки знаходили на місці зруйнованих будівель, печищах [29], яких було багато після Другої світової війни.

Існували й інші джерела знахідок для гри. Відбирали черепки, коли вдома розбивалася посудина. Великою популярністю користувався мальований посуд, зокрема миски. Кращим вважали той крем'ях, на якому було зображено найкрасивіший візерунок. Діти в поодиноких випадках навмисно розбивали мальовану миску, щоб виготовити з неї комплект крем'яхів [80].

Інформації, яким чином готували крем'яхи з черепків для гри, в етнографічній літературі також немає. Наприклад, Петро Іванов у своїй фундаментальній праці *«Игры крестьянских детей в Купянском уезде»* подав лише інформацію: *«Приготовляют пять плоских круглых камышков или из черепка от разбитой глиняной посуды пять кругленьких кремешков»*, а як саме готують, етнограф не зазначив [143, с.39].

У Богодухівському, Валківському, Нововодолазькому районах Харківської області сучасними харківськими дослідниками зафіксовано: *«Для гри обточували на камені 5 череп'яних креймахів, щоб круглі були. Цінувалися креймахи з уламків орнаментованого посуду»* [184].

Під час опитування було зібрано інформацію про процес виготовлення крем'яхів для гри. Ось, як процес згадують респонденти:

«Звичайно оброблялися, коли знаєш, що придуть друзі гратися. То й наготуєш до приходу їх» [43]. Їх робили з черепків розбитого посуду. Оскільки фрагменти миски, глечика чи іншої посудини мали гострі кути, аби уникнути подряпин, їх обробляли об цеглу або камінь до правильної округлої форми. «Уже хто лучче їх зробить. Десь цвіточок. Так вже його зробиш, уже очиргикаєш об кирпич, об оцей стовпчик. Треба круленьке, таке вичовгане» [80]. Валентина Окселенко, жителька села Клепачі Лубенського району Полтавської області, розповідала: «А черепочки робити не дозволяли, тому що глиняного посуду було шкода. Лише кілька дівчат крали вдома глиняний посуд, були його об камінь. Після того як розбили, брали майже однакові за розміром уламки та робили за допомогою того ж самого великого каменю більш круглишими» [46].

Окрім того, в Опішному знайдено покритий прозорою поливою крем'ях, який не є обробленим уламком посуду, а спеціально виготовлено з глини та випалено для гри.

Крем'яхи з цегли

Коли камінці чи черепки не знаходили, то крем'яхи виготовляли з фрагментів цегли [66]. Проте їх не завжди вдавалося знайти. Ось, що повідомила Дарія Рожко (село Ковалівка Полтавського району Полтавської області), чие дитинство припало на кінець 1920-х – початок 1930-х років: *«У ті роки цеглу не так легко було знайти, тому збирали, де тільки могли знайти: і на дорозі, і в ярах» [62], на старих руїнах [19]. Уламки цегли знаходили в саду, дворі (очевидно, це пов'язано із залишками будівництва вдома).*

Діти шукали фрагменти цегли не лише по старих дворищах, печищах, які лишилися від часів колективізації, голодомору та війни. Вони відшукували їх на господарських дворах місцевих колгоспів. Наприклад, наприкінці 1940-х – 1950-х років, коли цеглу не знаходили, дівчата ходила до стін колгоспних будівель і відбивала молотками від них фрагменти цегли [45].

Цегла різнилася відтінками червоного й оранжевого кольорів, тому й крем'яхи мали різний колір. У Григора Тютюнника згадано,

Мал.52

Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 6,9х21,1 см.

Опішне, Полтавщина. 1960-ті – 1970-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-16190/К-15338.

Фото Тараса Пошивайла

що в головного героя повісті «Облога» Харитона крем'яхи було зроблено з різнокольорової цегли [251, с.129].

За допомогою молотка цеглу розбивали на уламки, які обточували до округлої форми. Ще в 1950-х роках за браком червоної глини або її дорожнечі фрагменти цегли перетирали на порошок. Це робили здебільшого діти. Сумішшю цього порошка з водою «підводилися» стіни хат ззовні та зсередини. Окрім перетирання цегли, діти паралельно робили для себе крем'яхи [45].

Цеглу відбивали, дрібнили, а потім шліфували «об камінці чи ту ж саму цеглу» [62]. Як свідчать очевидці, їх терли доти, аж поки ті ставали круглі та гладенькі [68].

У 1960-х роках, у зв'язку з активним будівництвом у селі господарських і житлових споруд, кам'яних доріг, уламки цегли

Мал.53

Яків Крутінь. Миска (1, 2).

Глина, ангоб, полива, гончарний круг, мальовка, 8,4х22,4 см.

Глинськ, Сумщина. 1956.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-18427/К-16760.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.54

Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 5,6х23 см.

Рахни-Лісові, Вінниччина. 1950-ті – 1960-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12413/К-11912.

Фото Тараса Пошивайла

перестали використовувати в грі. Їх замінили камінцями [73]. Зафіксовано, що певний час діти в грі паралельно користувалися як фрагментами цегли, так і камінцями (хутір Райківка Хорольського району) [49]. Проте ці набори не змішували, тобто камінцями й цегляними крем'яхами гралися окремо.

Крем'яхи-камінці

Для гри діти знаходили камінці в різних місцях. У Полтавщині й Харківщині їх збирали біля навколишніх річок, ставків або на їх дні [13; 19; 44; 63; 64], у ярах, на схилах балок або в глинищах [3; 25], у руслах струмків талої або дощової води [40], лісах [36] або біля озер, боліт [30] тощо. Інколи на дні джерел також можна було

Мал.55

Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 8,7х28,5 см.

Торканівка, Вінниччина. 1920-ті – 1930-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-19302/К-17656.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.56

Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 8,7х23,8 см.

Міські Млини, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2844/К-2737.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.57

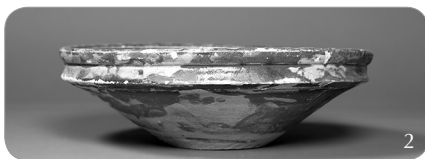
М.Насико. Полумисок (1, 2).

Глина, полива, гончарний круг, 13,4х27,6 см.

Шатрище, Сумщина. Друга чверть ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-6101/К-5754.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.58

Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, полива, гончарний круг, мальовка, 8х25 см.

Опішне, Полтавщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-6746/К-6356.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.59

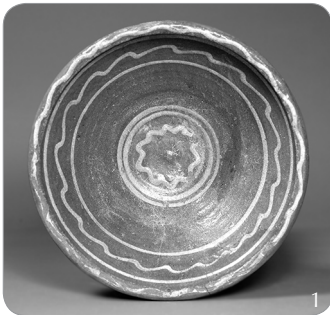
Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 7,5х23 см.

Опішне, Полтавщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-4838.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.60

Григорій Гнатченко. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 8,3х20,8 см.

Хомутець, Полтавщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-14847/К-14170.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.61

Автор невідомий. Миска (1, 2).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 8,1х22,8 см.

Опішне, Полтавщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-14917/К-14217.

Фото Тараса Пошивайла

віднайти округлі камінці, про що свідчать інформатори з Полтавської [6; 12] та Львівської областей [51].

Респонденти з Полтавської, Сумської, Рівненської областей повідомляли про існування й інших місць, де можна було віднайти ці предмети: на городі, вулиці [11; 59], вигоні [42], подвір'ї [9], а ще – на колгоспному дворі [10].

Скупченнями камінців-крем'яхів були дороги [13]. У селі Кротівщина Полтавської області *«збирали камінці по дорозі після дощу. Вода вимивала їх із ґрунту»* [16; 72].

Будівництвом автотраси Київ–Харків, яке активно велося впродовж 1950-х років, куди *«завозилося безліч каміння і діти з нього вибирали найкраще для гри»*, скористалися гравці в крем'яхи села Поділ Великобагачанського району Полтавської області [40].

Коли поблизу села була залізниця, то камінці збирали біля неї [18; 38; 323]. Окрім доріг і залізниць, крем'яхи брали з насипу розсипаного гравію на будівництві [73]. Їх підбирали *«на місцях, де оббивали великий бутовий сірий кременчуцький камінь»* [28]. Камінці сірого щебеню знаходили в саду, дворі, що також було пов'язано з будівництвом приватних будинків і господарських приміщень. Пізніше (1970-ті роки) діти привозили різнокольорові камінці з відпочинку на березі моря [40].

Зафіксовано, що в деяких місцевостях один із камінців мав інше природне забарвлення. Діти хутора Гаркушівка Оржицького району Полтавської області камінці для гри натирали пилом від цегли [59].

У тих місцевостях, де камінці можна було легко знайти, не витрачаючи при цьому ні часу, ні зусиль, їх не завжди берегли. Водночас черепки, власноруч виготовлені для гри, були більш цінними.

У більшості випадків камінці перед грою не обточували, а спеціально шукали округлі. Коли таких у тій чи іншій місцевості було мало, підбирали будь-які й обробляли до потрібних розмірів. Камінці зрідка *«оббивали молоточком, максимально наближаючи до округлої форми»* [44].

Для гри використовували крем'яхи *«обтічні, гладенькі, щоб не можна було ними поранитись»* [61]. Крем'яхи з гострими кутами під час гри шліфували [45]. Всі інформатори повідомляли, що інші параметри предметів для гри (розміри, форма) повинні були співпадати.

На початку 1970-х років Петро Яланський зафіксував, що в селі Новоіванівка Оріхівського району Запорізької області для гри брали камінці діаметром понад 2 см. Найбільш придатними були з кварцу. Іноді їх обробляли, але дослідник не зазначив, як саме. Оскільки камінці не всюди траплялися в даній місцевості, застосовували крем'яхи з інших матеріалів [275, с.73].

Крем'яхи-кістки

За даними того ж Петра Яланського у Запорізькій області діти для гри зрідка використовували кістки тварин, але не вказав, кістками саме яких тварин гралися [275, с.73].

Жителі хутора Гусаки Зіньківського району Полтавської області повідомили, що в них для гри використовували не камінці чи черепки, а лише дрібні кістки від суглобів свинячих ніг. Готували кістки виварюванням у гарячій воді, зокрема під час приготування української національної страви *«холодець»* [14; 58], та подальшого їх висушування. Окрім того, з цією ж метою їх закопували в мурашник [121, с.60].

Кульки з глини

Зафіксовано, що як крем'яхи зрідка використовували округлі кульки, які робили з розмоченої глини [27; 44]. Після висушування ними можна було гратися. Робили їх переважно взимку, коли камінців, черепків чи цеглинок під снігом було важко віднайти.

Любов Худяк, уродженка села Хитці Гадяцького району Полтавської області, також пригадувала, що в дитинстві грала в крем'яхи за допомогою кульок глини. Змочивши водою глину, її однолітки робили кульки. Яйцеподібні кульки були гладенькими, розміром з голуб'яче яйце, можливо, трошки більші. Свої вироби діти сушили на сонці. Рідко хто розмальовував їх, оскільки не було фарб.

Траплялося, що в село перед святами заїжджали продавці з вохрою або білою глиною, тоді дорослі їх вимінювали в них або купляли, щоб побілити житло, а вже із залишків цих розчинів пір'їнкою або віхтиком сухої трави діти розмальовували свої крем'яхи – глиняні кульки. Проте це було дуже рідко [75].

Щодо ігор російських дітей, етнограф Іван Сахаров повідомив, що в XIX столітті в місті Тула розмальованими глиняними кульками торгували на базарах разом з іншими товарами. Для гри в крем'яхи брали кульки розміром із волоський горіх, круглої або овальної форми. Дослідник наголосив, що головною умовою була їх гладенька поверхня. В деяких місцевостях Росії камінці шліфували. Ними було зручніше гратися, простіше розкидати і краще брати в руки. Іноді камінці розмальовували фарбами [223, с.342].

Інші види крем'яхів

Під час етнографічних досліджень вдалося з'ясувати, що для гри в крем'яхи використовували різні предмети. У селі Мачухи (куток Федірки) Полтавського району Полтавської області діти для гри на схилах балок збирали округлі фрагменти вапняку. Інші камінці в даному населеному пункті та його околицях не траплялися [5]. У селищі Шишаки Шишацького району Полтавської області під час гри, окрім черепків і камінців, частіше використовували шкаралупки волоських горіхів [77]. У селі Селещина Машівського району Полтавської області в 1980-х роках грали округлими кульками керамзиту, який збирали біля залізничної колії [18].

Окрім того, з 1940-х років як крем'яхи використовували плоди кінського каштану, уламки скла, намистинки, фрагменти крейди, оброблені фрагменти фарфорових ізоляторів, реп'яхи, квітки рослин, ліщинові горіхи, велику квасолю, зокрема боби, дрібні груші-дички, кісточки абрикоси, залізні гайки.

Ось, як про це повідомляли респонденти: *«А було, що зійшлись до ставка купатись і захотіли зіграти, а крем'яшків із собою не брали. А неподалік був сад, то пішли туди взяли хто що, хто дикі груші, а хто кісточки з абрикоси. Ото так і грали»* [43].

Ці предмети, за винятком скла й фрагментів фарфорових

ізоляторів, як правило, додатково не обробляли. Застосовували скло, *«яке було міцне, а гострі кінці можна було притерти»*. Уламки фарфорових ізоляторів оббивали й обточували [43].

Використовували й фрагменти крейди [59]. Їх було легко оббити чи затерти, проте постійно вимазували руки.

Вищезазначені предмети для гри в крем'яхи використовували в поодиноких випадках і в окремих селах лише за умови, коли звичайних крем'яхів не було під рукою.

5.2. Розміри предметів для гри

Інформатори згадують про різні розміри предметів для гри. Наприклад, оброблені стінки глиняного посуду сягали 2-5 см [31]. Для гри за допомогою камінців: *«добирались предмети овальної форми, розміром приблизно 2х2,5 см. Але тільки, щоб не були в формі кульки, яка могла закотитись»*. Вони дещо відрізнялися розмірами [43]. Респонденти згадували, що камінці мали розмір приблизно 1,5 см [28].

Іноді камінці порівнювали з оточуючими предметами. Наприклад, округлі камінці: *«розміром, як 25 копійок або 3 копійки (радянські)»* [21], *«предмети були меншими за наші п'ять копійок, а за формою – овалом»* [39], *«розміром з перепелине яйце»* [80], *«розміром з волоський горіх»* [81]. Агафія Мироненко інформувала, що використовували крем'яхи *«розміром трохи більші за ліщинові горіхи. Предмети повинні бути однорідними та однакових розмірів та форми»* [44].

5.3. Кількість крем'яхів у грі

Для гри діти використовували різну кількість крем'яхів. Здебільшого їх було п'ять. 1901 року Михайло Русов під час етнографічних досліджень у Полтавському, Зіньківському, Гадяцькому, Миргородському, Лубенському, Лохвицькому,

Золотоніському повітах Полтавської губернії зафіксував використання п'яти-семи крем'яхів [213, с.207]. Проте етнограф не зазначив, де саме, у яких селах чи повітах послугоувалися тією чи іншою кількістю крем'яхів.

У процесі дослідження з'ясовано, що найбільш поширений комплект для гри «Крем'яхи» та подібних з нею складала п'ять предметів (черепків, відшліфованих уламків цегли, камінців тощо). Лише Лідія Тищенко із села Нехвороща Полтавської області повідомила, що використовували *«всього п'ять камінців, не більше, не менше. Раніше говорили: «Скільки пальців на руці – скільки ж повинно бути камінців у грі!» Це була головна умова»* [71].

Рідше в селах Полтавщини для гри використовували сім предметів (селище Машівка Машівського району [67], село Комсомольське Зіньківського району [10]). В українській станиці Канівська Краснодарського краю (Російська Федерація) діти також грали такою ж кількістю предметів [41].

В одному населеному пункті, у різних його кутках, діти могли гратися як п'ятьма, так і сімома предметами. Наприклад, це зафіксовано в селищі Шишаки Шишацького району Полтавської області.

Зрідка респонденти називали кількість предметів для гри, що дорівнювала шести (село Хорошки Лубенського району) [81].

Інформатори з Полтавщини повідомили й про десять предметів, які використовували в грі. Це зафіксовано в селі Клепачі Лубенського району, де діти паралельно користувалися камінцями чи черепками [46], та в селі Сватки Гадяцького району, де грали лише камінцями [25].

У селі Андріївка Машівського району до грального комплексу дівчат входили десять крем'яхів, а хлопці додатково в грі використовували сорок предметів [7]. Цю ж кількість зафіксовано і в інших регіонах України, зокрема у Львівщині (село Чемеринці Перемишлянського району) [51].

Крем'яхи з будь-якого матеріалу мали бути одного розміру (невеликі) та форми, щоб добре вміщувалися в долоню. Вони були здебільшого округлі, інколи – квадратні. Деякі респонденти

Мал.62

Іван Чабанов. Глечик.

Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 27х17,6 см.

Валки, Харківщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-1358/К-1319.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.63

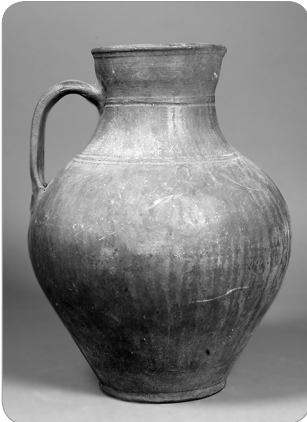
Автор невідомий. Банка.

Глина, полива, гончарний круг, ритування, 20,5х15,2 см.

Опішне, Полтавщина. Друга чверть XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-8686/К-7963.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.64

Автор невідомий. Тиквастий глечик.

Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, лискування, 28,6х21,8 см.

Хомутець, Полтавщина. Середина XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-7675/К-7041.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.65

І.С.Чабанов. Ринка.

Глина, полива, дріт, гончарний круг, ліплення, ритування, стягування, 12,7х23,6 см.

Валки, Харківщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-73.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.66

Автор невідомий. Глечик.

Глина, гончарний круг, ліплення, лискування, димлення, 16х14,7 см.

Котельва, Полтавщина. Перша половина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1436.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.67

Автор невідомий. Горщик.

Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 26,3х15,6 см.

Опішне, Полтавщина.**Кінець ХІХ – початок ХХ століття.**

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1689.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.68

Автор невідомий. Глечик.

Глина, полива, гончарний круг, риткування, 17,7х12,8 см.

Поставмуки, Полтавщина. 1940-ві.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-2282.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.69

Іван Герасименко. Глечик («зливущик»).

Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 12х12,8 см.

Малі Будиша, Полтавщина. 1940-ві.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1903.

Фото Тараса Пошивайла

повідомляли, що *«один з них повинен бути іншого кольору, він вважався щасливим»* (село Клепачі Лубенського району Полтавської області) [46]. Популярно було мати два і більше комплектів. Кожен комплект відрізнявся від іншого кольором, матеріалом, формою, розміром тощо. *«Чим більше комплектів ти мав, тим більше дітей хотіли з тобою пограти!»* [69].

Іноді діти одночасно користувалися двома наборами крем'яхів, що були зроблені з камінців та оброблених уламків цегли (село Березняки Хорольського району Полтавської області) [42].

У крем'яхи грали ще в 1970-х, а в деяких селах і на початку 1980-х років. Трапляються поодинокі випадки, що в неї продовжують гратися й на початку XXI століття.

На жаль, з'ясувати, чому діти використовували різну кількість предметів для гри, важко. Етнографи XIX століття також фіксували різну кількість подібних предметів. Нині ніхто з інформаторів не може цього пояснити. Можна лише гадати, що в грі використовували п'ять крем'яхів, спираючись на повідомлення вищезазначеної Лідії Тищенко. Проте одного повідомлення замало для формулювання підсумовуючого висновку.

5.4. Статева диференціація гравців

Про статеву належність гри *«Крем'яхи»* повідомляють і респонденти з Полтавської області. Вони зазначають, що в деяких місцевостях це була суто дівчача гра (село Новачиха Хорольського району) [21].

За свідченням інформаторів хлопці теж іноді брали участь у грі в крем'яхи, *«але недовго»*, небажаючи проходити всі її етапи (села Вельбівка, Сватки Гадяцького району) [25; 61].

Єфросинія Радченко (1928 р. н.) також повідомила, що в селі Соснівка Гадяцького району це була здебільшого дівчача гра, але грали в неї і хлопці [60].

Як свідчила Дарія Рожко, у селі Ковалівка Полтавської області гру вважали дівчачою. *«Проте інколи з дівчатами, задля*

сміху, міг зіграти і хлопець. Траплялося, що хлопці викрадали у дівчат крем'яшки і самі грали, проте робили вони це, щоб подразнити дівчат» [62]. Як не пригадати фрагмент оповідання Андрія Головка «Червона хустина», де мовиться: «До обід пасла з іншими дівчатами вкупі. Грали у крем'яшки, вишивали. Потім прилучилися хлопці до них і почали жартувати: то крем'яж закинуть, абощо» [118, с.22].

Є інформація, що в Україні й після Другої світової війни в крем'яхи грали як дівчата, так і хлопці [108, с.38]. Іноді останні були більш вправнішими [14], але, незважаючи на це, гру «Крем'яхи» й надалі вважали дівчачою [43].

5.5. Вік гравців

На основі опитування простежено й вік учасників ігор у крем'яхи. Певна розбіжність у віковій категорії учасників гри пов'язана із самими респондентами. Одні з них зазначали, що наймолодші учасники мали 5-6 років, найстарші – 13-14 років [28; 31; 33; 36; 46]. Перші спроби гратися в дітей проявлялися «десь із трьох років» [32]. Звісна річ, це не було справжньою грою в крем'яхи. Зрідка респонденти називали інші вікові категорії гравців – 7-15 років [49].

Євдокія Шевченко свідчила, що в селі Заїченці Зіньківського району Полтавської області «грали з 5-6 років, може, як у школу пішли. Після 12 уже в ланку ходили допомагати мамі» [80]. Це підтверджують й інші респонденти [21].

Швидка відмова від ігор пов'язана не тільки з тим, що сільських дітей з 12 років активно долучали до фізичної праці. З 12-13 років діти, зокрема дівчата, які частіше грали в крем'яхи, починали дорослішати. Як зазначали деякі інформатори, коли в них починали «рости груди», вони «соромились дитячих занять». Тому гра в крем'яхи, як і безліч інших ігор, залишалася для них у світі дитинства.

Мал.70

Автор невідомий. Банка.

Глина, полива, гончарний круг, ритування, 26,3х15,6 см.

Бутківка, Луганщина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7103.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.71

Яків Сказко. Горщик.

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 18,4х19,8 см.

Велика Грем'яча, Полтавщина. 1950-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-8874.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.72

Й.А.Драч. Горщик.

Глина, полива, гончарний круг, 20х23,1 см.

Глинськ, Сумщина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-8996.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.73

Яків Крутінь. Горщик.

Глина, полива, гончарний круг, ритування, 26,3х15,6 см.

Глинськ, Сумщина. 1956.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-9053.

Фото Тараса Пошивайла

Швидке дорослішання в 1920-х – 1940-х роках було викликане тим, що саме в ті часи на долю українського села та міста припали часи колективізації, індустріалізації, голодоморів, війн. Діти змушені були рано долучатися до роботи; на ігри в них не вистачало часу й можливостей.

Подібна ситуація була і в Росії. Тамтешній етнограф Іван Дуров зафіксував, що в Біломор'ї ця гра належала школяркам. До 1910 року в неї грали й дорослі дівчата [171, с.36-37]. У деяких місцевостях (Сороцький та Кемський райони Біломор'я, Російська Федерація) навіть у 1930-х роках до гри долучалися й хлопці віком до 16 років [171, с.36-37].

5.6. Хто навчав грі

Етнографи не звертали належну увагу на те, хто навчав дітей гратися в крем'яхи. Щоправда, й тут можна виявити певні закономірності.

Респонденти повідомляли, що це робили переважно старші товариші, інколи – однолітки, рідко – старші сестри, мами, бабусі, у одному випадку це був батько [78]. Ось, як розповідала про спадкоємність передачі гри «Крем'яхи» Олександра Солодовник, уродженка села Онишки Оржицького району Полтавської області: *«Грі навчали однолітки і старші, а ми, у свою чергу, навчали цій грі молодших. Тому ця гра переходила від старших до менших»* [67]. Інший респондент повідомила, що *«коли ми стали старшими, ми навчали цій грі менших дівчаток»* [21].

Здебільшого діти навчалися гратися на пастівниках. *«Основна робота дітей в цей вік пасти худобу, гусей. На пастівнику були різноманітні за віком діти. Менші із них придивлялись до старших»* і навчалися в них [32].

Руслан Крахмілець (1974 р. н.), уродженець села Поділ Великобагачанського району Полтавської області, повідомив, що його навчили грі *«старенькі бабуся і дідусь»* [35]. Отже, у 1980-х роках гра забувалася, респондента вже навчали не діти, а дідусь і бабуся – носії правил гри.

5.7. Коли і де грали

Єгор Покровський ще в 1880-х роках зазначав, що «в России игры в камешки (кремушки – Курск., Харьк. г.; галанцы – Астрах. г.) до сих пор в большом ходу. С особенною любовию и увлечением дети занимаются ими тогда, когда жар или непогода загонят их под кровлю зданий и тень деревьев, или же когда дети до того намучаются в беганьи и других движениях, что для них является потребность отдохнуть и посидеть, а между тем, пожалуй, и поиграть в неумотительныя игры, напр. в камешки» [199, с.342].

Микола Сумцов також повідомляв: «Діти, як тільки піднялися на ноги, йдуть на вулицю. Зимою вони сидять по запічках або в куточку, граються в креймашки, палочки, а тільки пригріло сонечко – вони мерщій на вулицю, збираються докупити і ведуть іграшки. Іграшок безліч: з м'ячем, з палками, з джгуттом, камінцями, в свинки, гилки, скраклі, комар, городок... та ін.» [237, с.90].

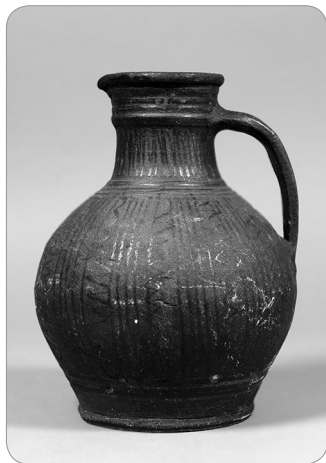
Чи залежали ігри від пори року, респонденти не повідомляли. Це стосується й матеріалів етнографів. Лише Федір Коломийченко зафіксував, що наприкінці XIX століття в крем'яхи «грають...звичайно весною, до того часу, як ячмінь почне викидати колос» [159, с.54.], але не пояснив, з чим це було пов'язано.

Зафіксовано, що в родинях, щоб діти не заважали під час важливих робіт (побілка хати, змазування глиною долівки, вишивання, плетіння з лози кошиків тощо), мати наказувала їм: «Назбирайте камінчиків чи черепочків, посідайте грали в крем'яхи та не заважайте» [75].

Петро Яланський писав, що «часто гра ішла цілий день або навіть переносилася на другий» (село Новоіванівка Оріхівського району Запорізької області) [275, с.74].

На основі поданої інформації, можна стверджувати, що в крем'яхи грали в усі пори року, зокрема з весни до осені, але переважно – влітку.

Місця для гри були найрізноманітніші. У Григорія Квітки-Основ'яненка в повісті «Пан Халявський» є згадка про те, що

Мал.74

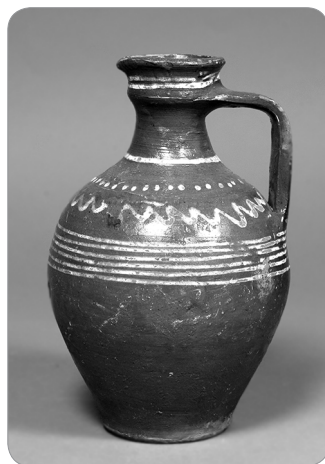
Автор невідомий. Тиквастий глечик («дзбанок»).

Глина, гончарний круг, ліплення, лискування, димлення, 19,9х15,5 см.

Тернопільщина (?). 1950-ті – 1960-ті.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-11650/К-11157.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.75

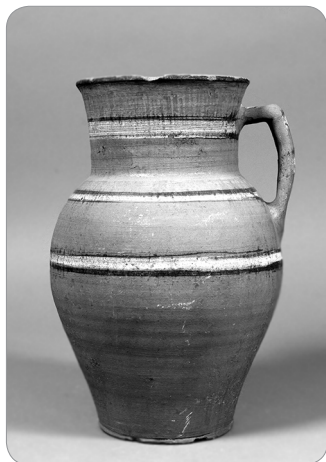
Автор невідомий. Тиква.

Глина, полива, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 18,4х11,9 см.

Поставмуки, Полтавщина. 1940-ві.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-11795/К-11296.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.76

Автор невідомий. Глечик.

Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, лискування, писання, 26х18,7 см.

Хмельниччина. Перша половина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12327/К-11828.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.77

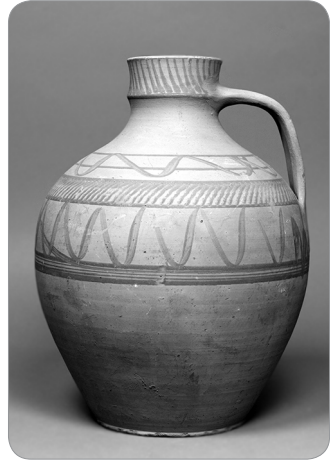
Автор невідомий. Тиквастиий глечик.

Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка, 28,8x20,7 см.

Адамівка, Хмельниччина. Друга чверть ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12321/К-11822.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.78

Автор невідомий. Тиква («банька»).

Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 26,7x19,8 см.

Вінниччина. Перша чверть ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-13419/К-12976.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.79

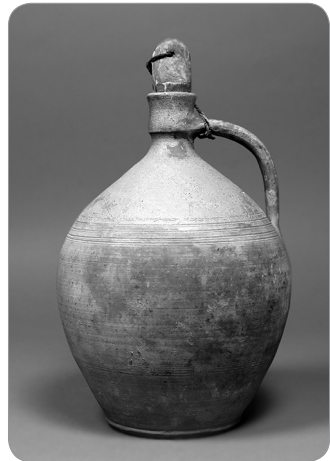
Автор невідомий. Тиква («банька»).

Глина, полива, дерево, мотузка, гончарний круг, ліплення, ритування, 29,4x18,2 см.

Східне Поділля. Друга чверть ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-13479/К-13023.

Фото Тараса Пошивайла

в крем'яхи грали, сидячи на призьбах хат [151, с.212]. Респонденти, які народилися в ХХ столітті, про це вже не згадують.

Гра велася на березі ставка чи річки, іноді на луках, у спеціально відведеному дорослими місці, щоб не толочити траву. З розповіді Надії Роєнко, у селі Хитці Гадяцького району Полтавської області місцем для гри були вигін у селі, луки під час випасання корів, кіз, гусей [61].

Любов Худяк, мешканка села Хитці Гадяцького району Полтавської області, повідомила, що влітку грали на пастівнику, узимку – у хаті на полу (великому дерев'яному ліжку-настилу, де спали всією родиною) [75]. У холодну пору року, зважаючи на малі розміри селянських хат, діти гралися й у сараях [46]. Грали й під час перерви в школі, якщо не забороняли [65].

Про популярність гри на пастівнику свідчить і зауваження Януша Корчака, який підмітив, що *«пастух предпочитає гру у карты игре в мяч: он и без того достаточно набегался за коровами»* [302]. На підтвердження цього можна назвати й наступну інформацію: *«Коли грали на пастівнику, то домовлялися, скільки крем'яхів під час підкидання впустиш, стільки й підеш завертати худобу. Якщо грали в хаті, хто більше впустив, той і піде по воду чи буде виконувати якусь роботу по хаті»* [73]. Частіше це відбувалося в колективах, де грали дівчата та хлопці [33; 36].

Виявлено й місця для гри: *«сідали на землі, на більш-менш рівну місцину»* [21]. Іноді *«на землі робили точок»* [57], тобто *«сідали в коло, чистили площадку від трави, корінців, грудочок»* [4].

Місцем для гри могла слугувати лавочка під двором або стіл на подвір'ї, але кількість гравців у цьому випадку становила дві-три особи [41].

5.8. Де зберігали крем'яхи. Чи цінували їх

Під час опитування з'ясовано цікаві факти, що стосуються місця зберігання крем'яхів після гри. Проте більшість дослідників не звертали на це увагу.

Як повідомили інформатори, *«кожний зберігав крем'яхи у себе»* [67]; *«Могли зберігати на подвір'ї, зокрема під сажем, сараєм»* [25]; *«Могли користуватися і спільними, і ні, дивлячись від ситуації. Дехто носив їх завжди з собою, а дехто ні, хоч і вважалися вони цінністю, завжди береглись»*, *«Кремушки були предметом гордості, тому кожен хотів мати якнайкращі і беріг як скарб»* [43].

Кожен гравець прагнув, щоб його камінці були кращими, оскільки грали саме ними (село Широка Долина Великобагачанського району Полтавської області). Крем'яхи вважали особистою реліквією [3].

У деяких випадках крем'яхи цінували й зберігали в певних схованках, про які ніхто не знав (село Коноплянка Великобагачанського району Полтавської області).

У селі Поділ Великобагачанського району Полтавської області крем'яхи також зберігали *«у певному визначеному місці: в садку чи на пастівнику, а якісні предмети (гладенькі, без випуклостей), а також ті, що приносили перемогу, були предметом гордості, цінилися і зберігалися лише у їх власника у місці, про яке знав лише він»* [40].

Предмети зберігали *«у коробочці, баночці, у хаті, щоб не розгубити. Особливо цінувалися крем'яшки з камінців. За глиняними не шкодували»* [44]. Також їх тримали в шкатулках [43]. Зокрема, найбільш цінними вважали *«ті, що привезли з моря, їх дуже берегли і ними гордились»* [40]. Цей факт підтвердили Ніна Юрченко з Полтавщини [82] та Ніна Литвиненко з Кубані [41].

Деякі респонденти зазначали, що *«ці камінці дуже цінилися і були предметом особистої гордості, а тому кожен намагався зібрати якнайбільше і найкращих камінців, а також дуже береглись власниками, були навіть спеціальні схованки»* [40].

Іноді предмети гри *«ховали десь у хаті чи в сараї, щоб крем'яхи були чистими і не валялись під ногами»* [21].

Дарія Рожко (1921 р. н.), мешканка села Ковалівка Полтавського району, повідомила, що *«крем'яхи зберігалися у найстарших і найвідповідальніших учасників. Так як крем'яхи дуже важко було дістати, то вони дуже цінувалися. Гравець боявся загубити*

Мал.80

Автор невідомий.**Двійнята з покритшою.**

Глина, дерево, гончарний круг, ліплення, лискування, димлення, 22,2х28,9х15,1 см.

Хмельниччина (?), Тернопільщина (?).**1920-ті – 1930-ті.**

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12327/К-11828.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.81

Автор невідомий. Тиква («банька»).

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, мальовка, 20,3х15,3 см.

Смотрич, Хмельниччина. Початок ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-13706/К-13255.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.82

Автор невідомий. Глечик («дзбанок»).

Глина, ангоби, гончарний круг, писання, 20,2х13,8 см.

Тернопільщина (?). Перша половина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-15569/К-14816.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.83

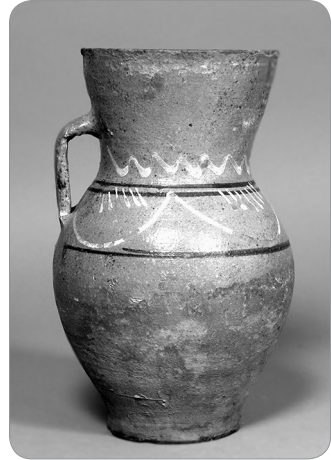
Автор невідомий. Глечик.

Глина, полива, гончарний круг,
ритування, 17,7х12,8 см.

Поставмуки, Полтавщина. 1940-ві.

Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, НД-2282.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.84

Автор невідомий. Глечик («дзбанок»).

Глина, полива, гончарний круг,
ліплення, мальовка, 20,9х13,9 см.

Тернопільщина. Початок ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, КН-16138/К-15293.

Фото Тараса Пошивайла

Мал.85

Олександр Ганжа. Горшик.

Глина, ангоби, гончарний круг,
ліплення, мальовка, 15,5х18 см.

Жорнище, Вінниччина. 1960-ті – 1970-ті.

Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, КН-1824/К-1772.

Фото Тараса Пошивайла

чи *зіпсувати крем'яхи*» [62]. Насамперед, це стосується тих респондентів, чиє дитинство припало на 1920-ті – 1930-ті роки.

Зафіксовано, що комплект крем'яхів для гри зберігав кожен гравець у себе, інколи ним ділилися. За умови, коли їх можна було легко назбирати, їх залишали на місці гри [36; 55].

Камінці, якими грали, *«у великій кількості зберігалися у відрі в спеціальному місці на вигоні. Камінців було багато, тому що хлопці часто їх губили, тому їх було більше, чим потрібно»* [7].

У деяких населених пунктах комплекти крем'яхів зберігали в одного з гравців, який жив неподалік місця розваги, до наступної гри [61]. Крем'яхи складали в коробочку, що зберігалася в найстаршого гравця [49].

Траплялося, що діти просили своїх батьків пошити їм одяг з кишенями, щоб зберігати в них крем'яхи [57; 31]. Інколи шили спеціальні торбинки (село Воронинці Полтавської області) [15; 46]. Алла Мартиненко (село Михайлівка Машівського району) в дитинстві носила крем'яхи в торбинці, яку їй пошила мати [43].

Предмети гри не передавали іншим, але *«переможець мав право розподілити камінці між гравцями»* [49].

У школу предмети гри діти приносили в портфелях, де їх і зберігали.

Цікавим є повідомлення співробітниці Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Ірини Чирки. 2010 року вона в сосновому лісі, насадженому до 1940-х років в околицях села Карабазівка Зіньківського району Полтавської області, виявила цікаву знахідку. У напівзогнилому шкіряному мішечку *«типу кисета»*, зробленому з грубої шкіри й з тонким шкіряним ремінцем більш тоншої роботи, було виявлено понад 20 крем'яхів, виготовлених із тонкостінного неполив'яного посуду жовтого й червоного відтінків, розміром 1-3 см. Цю знахідку було залишено на місці. Беручи до уваги те, що крем'яхи різко відрізнялися своїми розмірами, вочевидь, у мішечку зберігалася п'ять наборів одного з гравців, оскільки, як відомо автору дослідження, діти в Карабазівці та навколишніх селах грали п'ятьма крем'яхами.

У всі часи крем'яхи берегли лише тоді, коли їх виготовлення потребувало чимало часу та зусиль. Це, зокрема, стосується крем'яхів, зроблених із фрагментів посуду й цегли. У певних випадках цінували й крем'яхи-камінці: коли їх важко було знайти або коли їх додатково обробляли чи привозили з відпочинку на березі моря. Їх зберігали не лише в потаємних місцях, а й тримали в маленьких скриньках, коробочках, банках або навіть у спеціально пошитих мішечках.

5.9. Кількість учасників гри

За свідченнями інформаторів, кількість гравців у крем'яхи була доволіною – від двох і більше. Чим більше учасників, тим цікавіша гра. У гри брали участь усі, хто мав бажання.

З розповіді Надії Роєнко, мешканки села Хитці Гадяцького району, учасників було не менше трьох. Коли ж гравців було 7-8 або більше, чекаючи своєї черги, *«незадіяні в грі діти могли придумувати собі інше заняття або гру»* [61].

5.10. Жеребкування та лічилки перед грою

Розподіл участі в грі діти визначали за допомогою жеребкування або лічилок, що надавало рівні можливості всім учасникам гри.

Єгор Покровський зафіксував, що порядок визначали *«по взаємному соглашению, или кто прежде скажет «чур-коны» (Астрах. губ.), или же чаще всего с помощью особого жребия»* [199, с.342]. Жеребкування полягало в тому, що кожен гравець *«берет в руку все пять камешков, слегка подбрасывает их вверх и ловит спинкою руки, при чем часть камешков большею частью падает на землю, а другая на спинку руки; оставшиеся на спинке руки игрок опять подбрасывает вверх и ловит их уже ладонью. Поймавший наибольшее количество камешков, при этом способе бросания их, начинает игру; поймавший наименьшее количество,*

или вовсе не поймавший занимает последнюю очередь. В случае равенства словленных камешков игроки перебрасывают их снова, добываясь точной установки своей очереди» [199, с.342-343].

Алла Мартиненко повідомила, що не було спеціальних лічилок для визначення почерговості в грі «Крем'яхи» [43]. Вона навела приклад, подібний до описаного в книзі Єгора Покровського [199, с.342-343].

Траплялося, гравцеві простягували руки, в одній з яких знаходився крем'ях. Потрібно було вгадати, де крем'ях [3]. Очевидно, цим способом послуговувалися тоді, коли було лише два учасники гри.

Деякі інформатори повідомляли, що порядок участі в грі визначався, виголошуючи всіма учасниками: «Цур перша, цур друга...» або «Я перша, я друга...» (хутір Гаркушівка Оржицького району Полтавської області) [59] і т. д. У місті Кобеляки зафіксовано, що розпочати гру міг будь-хто, сказавши: «Я перший». У новій грі розпочинав той, хто виграв або чий були крем'яхи [67; 47]. Як варіант, «першим гру розпочинав той, хто першим запропонував грати і дістав камінці з кишені» [16; 72].

У деяких населених пунктах Полтавської області жеребкування велося за допомогою інших предметів. Наприклад, діти села Кошманівка Машівського району порядок гри визначали за допомогою палиці [37]. Це жеребкування подібне для багатьох інших ігор. Гравець на свій розсуд кидав комусь із гравців палицю, зловивши її, діти по черзі щільно обхвачували палицю руками. У кого рука була зверху, той розпочинав гру.

Зафіксовано, що «для того щоб обрати першого гравця, грали в булавки. Роздавали учасникам булавку, і хто вгадував, у кого булавка, той і розпочинав гру [1]. У більш пізні часи використовували монету [82].

Іноді порядок участі в грі визначали за віком учасників, тобто «першим розпочинав найстарший гравець і так до меншого» [46]. Григорій Бабанський також повідомив, що гру розпочинав найстарший [2].

Користувалися й лічилками, які використовували в інших іграх. Розпочинав гру той, на кого випадало останнє слово в лічилці. За ним за годинниковою стрілкою по черзі брали участь інші гравці.

У селі Кнекері Радомишльського району Житомирської області серед дітей побутувала лічилка:

*«Тут баба ворожила,
Кусок сала положила
Це твоє, а це моє» [50].*

Існували такі лічилки: *«Оно, доно, рець, фідер, кіндір, шість. Оно, доно, раба, фіндір, кіндір, жаба» [61].*

У селах Полтавської області послуговувалися й іншими лічилками:

*«Вийшов місяць із туману,
Вийняв ножик із карману,
Буду різати і бити,
З ким ти будеш дружити» [59].*

* * *

*«Еники-беники їли вареники,
Еники-беники кльош,
Вийшов пузатий матрос.
Еники-беники їли вареники,
Енеки-беники кльош,
На палубу вийшов матрос» [28].*

У Шишаках Шишацького району Полтавської області використовували лічилку:

*«Котилася торба з маком
По долинах і байраках.
Хто ту торбу упіймає –
Перший грати починає» [77].*

Вдалося записати кілька лічилок, пов'язаних саме з грою в крем'яхи:

*«Камінчики-дружинчики,
Тринці-волинці,
Цикинь-викинь» [69].*

* * *

*«Оду-ду, оду-ду,
Сидів голуб на дубу,
Прилетіла синиця,
Голуба сестриця,
Ударила по носу,
Полетіла по лісу,
Камінчики викидає,
До гри пригласає» [69].*

* * *

*«Пень, пень, дай конопель,
Трошки горошку,
Камінчиків горстку» [69].*

* * *

*«Дрібу-дрібу-дрібушечки,
Наївшися петрушечки,
Наївшися лободи,
Грать в камінчики виходи.
Кинув раз, кинув два,
Почалася дружна гра» [69].*

5.11. Як сідали гравці

1901 року Михайло Русов зафіксував, що в Полтавській губернії грали, «...ставши в кружок или рядком» [213, с.207].

Мал.86

Діти біля хати. Диканька, Полтавська губернія. Кінець XIX – початок XX століття.
Автор фото невідомий [323]

В інших населених пунктах сідали колом, передаючи по черзі один одному камінці або черепки [75]. Зафіксовано, що під час гри діти клали крем'яхи в пелену сорочки, спідниці [61] або на землю. Якщо гравців було мало – сідали один навпроти одного. Грали на землі, де не було трави [59].

У селі Михайлівка Машівського району Полтавської області сідали також колом, але ноги розставляли так, щоб ступні гравців торкалися один одного [43].

Здебільшого грали в крем'яхи, сідаючи колом, оскільки таким чином краще контролювати дії суперників, а також брати або передавати крем'яхи один одному.

5.12. Правила гри

Не всі варіанти гри «Крем'яхи» зафіксовано етнографами, що підтверджено етнографічними дослідженнями автора та зібраними анкетами, де подано досі невідомі різновиди гри.

Про те, що гра «Крем'яхи» мало багато варіантів, зазначає і Михайло Русов у своїй праці *«Игры детей в Полтавщине»: «Мы приведем здесь несколько игр в «крэймахы», так как представитъ их полно невозможно. Ибо в каждом селе существуют различия и отклонения»* [213, с.207-208].

Антологію ігор, зібрану етнографами та автором монографії, подано в Додатку 3. Також поміщено ігри, опубліковані попередниками. Окрім того, подано подібні ігри дітей народів Європи, Азії та Африки. Проте нині невідомо, чи грали в цю гру на інших континентах земної кулі.

Гра розпочиналася визначенням порядку участі в грі. За гравцем, що розпочинав першим, за часовою стрілкою *«за сонцем»* (Полтавська область), *«по сонцю»* (Чернігівська область) сідали інші гравці [159, с.54]. Діти чекали на свою чергу, коли попередній гравець *«стратить»*, не зловить або виграє. *«Гра йшла по колу, коли перший програвав – починав грати другий, коли другий програвав – грав третій і т. д.»* [1].

У селі Прохори Бортнянського району Чернігівської області Федір Коломийченко зафіксував, що *«коли черга дійде до тої, що стратила на якомусь (етапі. – А.Г.), починає грати від початку, а не від того, на котрому стратила»* [159, с.54]. *«Коли ні разу на протязі одної гри дівчина не стратить, починає грати вона спочатку»* [159, с.54].

Існувало два види закінчення гри: коли вигравав один гравець або коли залишався останній гравець.

5.13. Приповідки під час гри

Ці приповідки можна поділити на два види:

- 1) приповідки, що виконувалися гравцем;
- 2) приповідки супротивників, для того щоб гравець впустив крем'ях.

У селі Комсомольське в Полтавщині записані такі приповідки, пов'язані з грою «Крем'яхи»:

*«Підкидаймо вище вгору,
Щоб не впав креймах додолю» [108, с.38].*

* * *

*«Креймах, креймах кольоровий,
Підлітай повище вгору» [108, с.38].*

* * *

*«Баба свиней годувала, а дід погріб копав,
Неглибокий, неширокий, щоб креймах не впав» [108, с.38].*

Зафіксовано, що в селі Лютенські Будища Зіньківського району Полтавської області під час одного з етапів гри в крем'яхи, що носив назву «Квочка», гравець, поклавши три крем'яхи один біля одного, а четвертий – зверху, промовляв:

*«Ходила квочка коло кілочка,
Водила діток коло квіток,
Вирвала їм по сім квіток,
А собі одна і та золота» [56].*

Під час гри діти виголошували спеціальні приповідки для того, щоб гравець помилився і хід гри перейшов до наступного гравця. Наприклад, у Куп'янському повіті Харківської губернії Петро Іванов наприкінці ХІХ століття зафіксував: *«Если играющая ведёт игру успешно, то подруги её начинают ей приговаривать, чтобы она скорее ошиблась. Говорят: «Ишла дядына та сказала: срадыла (очевидно, стратила. – А.Г.). Ихали тры попы та казаль: не схваты. Ихав пан, а колисце в ямку скик, а креймашек из рук пик» [143, с.39-40].*

У селищі Машівка Машівського району Полтавської області зафіксовано скорочений варіант однієї з подібних приповідок, які побутували в Куп'янщині: *«Їхали попи та казали: «Не схвати!» [69].*

На Житомирщині серед дітей існувала приповідка: *«Як впаде, так і пропаде» [50].*

У Вельбівці Гадяцького району Полтавської області, якщо хтось не спіймав підкинутого черепка, йому гукали: *«Гава, роззява!»* Так повторювалося до трьох разів [61].

У Лубенщині існувала інша проповідка: *«Якби тобі губи всрав, то ти б іще краще грав»*, якою послуговувалися не лише в грі *«Крем'яхи»* [52].

Інші респонденти повідомляли, що в грі спеціальних приповідок не було, лише промовляли: *«Щоб ти стратив»*, *«Щоб ти не зловив»* [44]. Окрім того, могли розсмішити гравця, *«відвернути його увагу (кривлячись)»* [43], *«дражнили ведучого, а іноді навіть доходило до бійки»* [17].

5.14. Як називали переможця й переможеного

На основі анкетування зафіксовано, що здебільшого переможці та переможені не мали спеціальних назв. Переможця називали *«везунчиком»*, *«умільцем»* [43], *«ловцем»* [53] або *«першим»* [81].

Гравця, що стратив, – *«вилітайло»* [31], *«криворукий»* [46], *«мазило»* [43].

Окрім того, іноді застосовували покарання: завернути худобу, пренести води, а в селі Михайлівка Оріхівського району Запорізької області – витягти крем'яхи з відра води [275].

5.15. Звичай, пов'язані з крем'яхами

Звичай, пов'язаних із крем'яхами, зібрано дуже мало. Уже наприкінці XIX – XX століття гра перестала виконувати культово-магічні функції. Однак зібраний матеріал несе цікаву інформацію.

Крем'яхи були в ролі своєрідного годинника, зокрема на пастівнику, якого в дітлахів не було. Зафіксовано, що в селі Вельбівка (Полтавщина) діти, для того щоб дізнатися, чи скоро гнати худобу додому, підкидали вгору найбільший *«кременях»* і приказували:

«Діду, діду, скіко часів до обіду?»

У цей час рахували:

«Раз, два, три, чотири...»

Як повідомила інформатор, уранці, коли сил у дітей було найбільше, вони бадьоро почувалися, крем'ях вище підкидали, то й годин до обіду було більше, а пізніше вже стомлювалися, крем'ях підкидали нижче, то й годин було менше до обіду. Після обіду, повертаючись на пастівник, діти знову підкидали крем'ях угору, примовляючи: *«Діду, діду, коли вечерять піду?»*

Таким чином крем'яхи допомагали дітям у своєрідний спосіб орієнтуватися в часі [61].

У цьому ж селі (близько 3-4 км від міста Гадяч) на березі річки Псьол часто стояли табором цигани. Жінки тут займалися ворожінням, перепродажем різних товарів (хустки, стрічки, прикраси тощо). З ними по селу ходили циганські хлопчики. Тримаючи в жмені крем'яхи, вони підходили до воріт жителів села й, випрошуючи милостиню, співали й при цьому весело пританцьовували:

*«Черепочки бряжчать,
Хлопці їсти хочять» [61].*

За це місцеві жителі виносили їм пиріжки чи шматок хліба або інші продукти харчування. Не з'ясовано, чи було обов'язковим використання крем'яхів під час випрошування милостині. Ймовірно, це було *«ноу-хау»* циганських дітей. Інформатори з інших місцевостей України, зокрема Полтавщини, про це не згадують.

* * *

Отже у монографії вперше детально й всебічно простежено дитячу гру в крем'яхи. Для цього використано як етнографічні записи попередників (Єгора Покровського, Олександра Терещенка, Петра Іванова, Миколи Сумцова, Михайла Русова, Федора Коломийченка,

Віктора Яланського та ін.), так і інші відомості, зібрані мною в різних областях України.

Досліджено підготовку крем'яхів до гри, статеву й вікову диференціацію гравців, способи зберігання крем'яхів, хто навчав гри та ін. На ці та інші питання дослідники раніше не звертали увагу.

Якщо в XVII – першій чверті XX століття для гри в крем'яхи використовували черепки, кахлі, камінці та кістки тварин, то пізніше робили крем'яхи з інших матеріалів. Зафіксовано, що черепки використовували в Україні (Вінницька, Луганська, Полтавська, Харківська області) та в ряді українських етнічних регіонів на території сучасної Російської Федерації (Курська губернія, Кубань).

Простежено певні часові зміни у використанні крем'яхів. Етнографами XIX століття зафіксовано, що діти цього часу грали переважно крем'яками-черепками й крем'яками-камінцями, а вже з 60-х років XX століття оброблені черепки й цегла вийшли з ужитку. У цей період, унаслідок зростання активної людської діяльності, швидко розповсюджується будівництво кам'яних і цегляних жител, господарських споруд, доріг, що певною мірою вплинуло на використання крем'яхів із різних матеріалів. Їх стали рідше виготовляти з уламків глиняного посуду, оскільки простіше було знайти камінець, який не потребував додаткової обробки.

Зафіксовано, що крем'яхи цінували лише тоді, коли на їх виготовлення потрібно було затратити час і зусилля. Це стосувалося крем'яхів, зроблених із черепків, уламків цегли. У деяких випадках цінували й крем'яхи-камінці, коли їх важко було знайти, або коли їх піддавали додатковій обробці чи привозили здалеку, наприклад, із відпочинку на березі моря.

У XX столітті, а саме з 30-х – 40-х років, відбувався поступовий занепад гри в крем'яхи. У неї почали гратися хлопчики, хоча гра ще вважалася дівчачою. Вік гравців – від 5-6 до 12-13 років.

В окремих селах України діти в грі користувалися фрагментами скла, реп'яками, шкаралупками волоських горіхів, намистинками, керамзитом тощо, що є одним із фактів підтвердження занепаду гри в крем'яхи.

Досить цікавим є дослідження лічилок і примовок, які використовували під час гри, а також звичаї поводження з крем'яками. Зібрано кілька таких лічилок, щоправда їх обмежена кількість не дозволяє зробити достатніх висновків і вимагає продовження досліджень у цьому напрямку.

З'ясовано, що в крем'яхи грали ще в 1970-х, а в деяких селах – і на початку 1980-х років. Це, насамперед, стосується Полтавської області, яка найкраще досліджена в даній монографії. Пізніше цю гру було забуто. Хоча в поодиноких випадках, а точніше в окремих родин, у неї грають і на початку XXI століття.

Ігри, атрибутом яких були крем'яхи, зроблені із глиняного посуду – унікальне явище в світовій ігровій культурі. Їх масово зафіксовано саме на території України. Цей факт ще раз засвідчує, що гончарний посуд, як і загалом гончарство, були невід'ємною частиною буття українського народу.

...Значна кількість дитячих ігор мають багато спільного між собою, незважаючи на відмінності національностей, що стоять нині іноді дуже далеко одна від одної як в культурному розвитку, так і за географічним положенням
Єгор Покровський [199, с.21]

РОЗДІЛ VI

Огляд варіантів гри в крем'яхи

Мал.87

Готфрід Ліндауер. Діти маорі грають в камінці.
Живопис. Нова Зеландія. Кінець XIX століття [290]

Українськими й зарубіжними етнографами зібрано значну кількість матеріалів, що стосуються ігор за допомогою різних предметів, у тому числі крем'яхів.

Беручи до уваги етнографічні дослідження XIX–XX століть, можна стверджувати, що гра в крем'яхи, незважаючи на певні відмінності, була широко розповсюджена серед дітей різних куточків України та світу. Нижче подано короткий огляд етнографічних матеріалів, що стосуються варіантів гри.

6.1. Варіанти гри в крем'яхи в Україні

Українські діти, як уже досліджено, для гри використовували не лише предмети з різних матеріалів та різну кількість цих предметів. Окрім того, правила гри в сусідніх або навіть в одному й тому ж населеному пункті відрізнялися. З'ясувати причини, чим це викликано, не завжди вдається. Певні різновиди гри в крем'яхи могли сформуватися в окремих селах самостійно або під впливом міграції мешканців чи інших зовнішніх чинників. Безліч різноманітних елементів виникли, завдячуючи фантазії дітей.

Гра в крем'яхи мала багато варіантів або етапів, що носили різні назви. Ці назви мали відношення здебільшого до світу дівчат-жінок: «Каша», «Масло», «Борщ», «Пишоно», «Перстень», «Хліб у піч», «Хліб з печі», «Покришечка», «Мисочка». Часто їх пов'язували з домашніми тваринами або птахами: «Кінь», «Селезень», «Качка», «Квочка», «Курчата», «Свиня».

Етапи могли називати залежно від кількості предметів, що використовували в грі («Первинчики», «Двої», «Трої» або «Єдинки», «Двійки», «Трійки» тощо); від фігур, у вигляді яких викладали на землі камінці («Рідкий міст», «Густий міст», «Молоток»); від завдань, які стояли перед гравцями: щоб підхоплений на льоту крем'ях не стукнувся об той, який був у руці («Тих-тихала»), або, навпаки, щоб було чути, як крем'яхи цокнуться один одного («Цок-цокала»). Давали назву етапам гри й інші завдання, що ускладнювали її, наприклад, «Німий», коли виконували цей етап гри мовчки.

Існує чимало прикладів, які свідчать про багатоваріативність гри «Крем'яхи». Наприклад, один із варіантів гри мав назву «Лишки». Він міг виступати і як окрема гра, і його застосовували під час жеребкування.

Антологію ігор із різними правилами, що побутували серед дітей України, подано в Додатках 3-4.

6.2. Гра за допомогою черепків, камінців, кісток у народів світу

Маніпуляційні ігри, що мали схожі правила, зафіксовано серед багатьох інших народів світу. Відомі вони як серед скотарського, так і землеробського населення. Як і українські, діти інших націй та народностей грали за допомогою черепків, камінців, кісток. Незважаючи на різні назви подібних ігор, вони мали схожі правила. Відомості про них подано в Додатку 5.

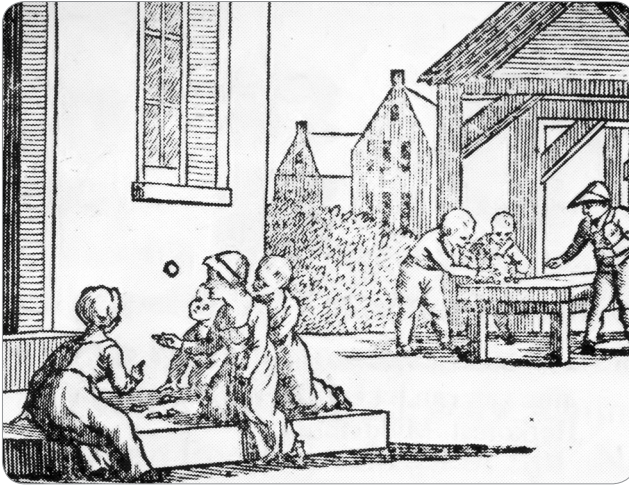
На картинах західноєвропейських художників XVI–XVIII століть, кахлях із Нідерландів зображено дітей, що грали в «*Knuhle-bones*» аналогічно до української – «Крем'яхи» (мал.88-90; 94; 103). У комплект гри входили 4 кістяні астрагали (мал.91:1), пізніше їх копії з латуні (мал.91:2) та 1 глиняна або кам'яна кулька [278, s.101]. У середині XX століття предмети робили з пластмаси [327].

Чимало дослідників звертали увагу на подібні ігри. Наприклад, Єгор Покровський найкраще описав ігри росіян [199, с.342].

У збірнику «*Игры народов СССР*» зібрано відомості про те, що в камінці грали в Олонецькій, Нижньгородській, Тамбовській губерніях колишньої Російської імперії, а також у Помор'ї [144, с.527-528]. В Олонецькій губернії гра мала назву «У кони», «У діди», а в усень-іванівських старовірів (Республіка Башкортостан) – «В ляжки» або «В гальки» [144, с.528].

У Сороцькому та Кемському районах Карелії, де жили переважно старовіри, Іван Дуров зафіксував гру «Камешки». Ці записи стосуються 1910-х – 1930-х років [171, с.36-37].

У Курській губернії гра мала назву російською мовою «Кремьяки», що схожа до української «Крем'яхи». Зважаючи на те, що Південна

Мал.88

Автор невідомий. Діти грають у кістки.

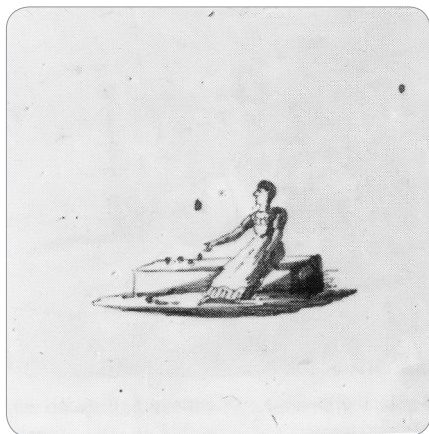
Малюнок. Королівство Нідерландів. Початок ХІХ століття [278, t.135]

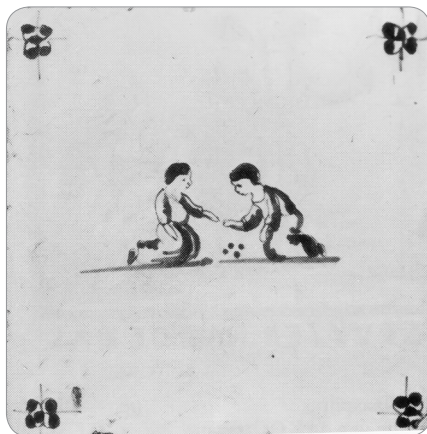
Мал.89

Автор невідомий. Діти грають у кістки.

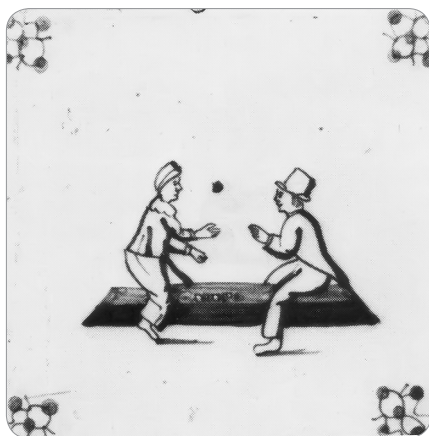
Малюнок. Королівство Нідерландів. Перша половина ХІХ століття [278, t.136]

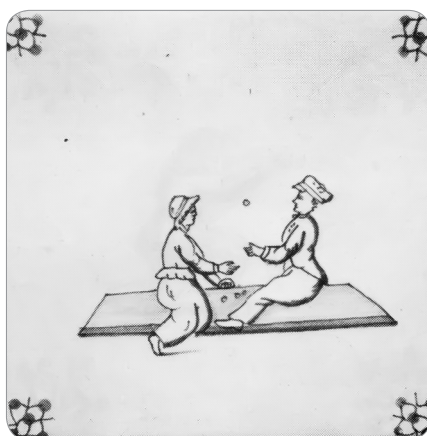
1

2

3

4

Мал.90

Автор невідомий. Кахлі з зображенням гри в кістки:

1 – гра дівчини. Малюнок. Амстердам, Королівство Нідерландів.

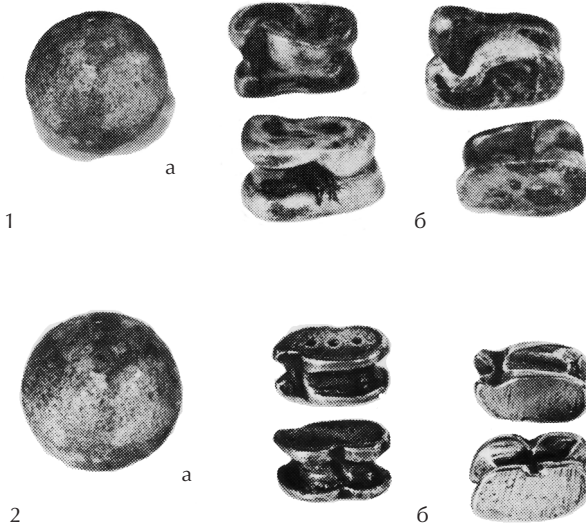
I половина XIX століття [283, t.137];

2 – гра дівчат. Малюнок. II половина XIX століття [283, t.138];

3 – гра дівчини й хлопця. Малюнок. Утрехт, Королівство Нідерландів.

Остання чверть XIX століття [283, t.139];

4 – гра дівчини й хлопця. Малюнок. Утрехт, Королівство Нідерландів. 1906 [278, t.140]

Мал.91

Набір предметів для гри. Камінь (1:а; 2:а), кістка (1:б), латунь (2:б).
Королівство Нідерландів. 1910 (1), початок ХХ століття (2) [278, т.133 (а, б)]

Курщина є українською етнічною територією, можна вважати, що згадка про неї в місцевих *«Курских губернских ведомостях»* [143] стосується дітей українців. До речі, гончар Юрій Спесивцев із міста Суджа Курської губернії зібрав колекцію крем'яхів з глиняних посудин. Як і в Україні, нині гру на цій території забуто.

У білорусів була поширена гра *«Гульня с каменчиками»* [144, с.528]. У дітей Естонії існувала подібна до крем'яхів гра *«Ніпсумянг»*, у перекладі *«Удар пальцем»* [293]. У неї грали за допомогою камінців. Ця ж гра побутувала й у середовищі єврейських дітей. Письменник Шолом-Алейхем в оповіданні *«Ножик»* подав побут єврейських дітей, які проживали в Україні. Серед них була поширена й гра за допомогою камінців. Очевидно, це була гра в крем'яхи: *«Все теперь на улице: и отец с матерью, и младшие дети, которые роются в песке и играют в камешки»* [268, с.98].

Наприкінці ХІХ століття Євдоким Ромов зібрав достатньо детальну інформацію про гру єврейських дітей. У дітей білоруських євреїв подібна гра мала назву «У кісточки» (російською – «В косточки») [209], оскільки грали не камінцями, а кістками. Кількість предметів для гри – одинадцять або п'ять [209].

В Єгора Покровського є запис гри «Ок-Уолгун» калмицьких дітей, які грали за допомогою кісток, зрідка – камінців [199, с.339]. У дітей бурято-монголів гра називалася «Шагай туреху хонгордохо» [146, с.528], «Хитрицах», «Шагильцохо», «Табу-Надонъ» [298; 306].

У Туркменському степу подібна гра «Ала-кумалак» велася за допомогою овечого посліду. Для цього гравці брали три різнокольорових і дев'ять «чорних горішків» овечого посліду. Ловили лише «кумалаки» одного кольору, причому різнокольорових була парна кількість. Якщо гравець втрачав «кумалаки», черга гратися переходила до наступного учасника [144, с.528].

У подібні ігри гралися також осетини, аджарці, чеши, кенійці, маорі, цигани (зокрема їх етнографічна група кишинівці). У казахів, киргизів, башкирів гра мала назву «Бес тас», «Беш Таш» і «Біш Таш»,

що перекладається як «П'ять камінців».

Світлана Новосьолова й Назіят Асадулаєва подали відомості про ігри дітей світу за допомогою камінців. Гра з використанням п'яти камінців була розповсюджена серед узбецьких дітей «и среди других народов среднеазиатского региона» [190, с.50]. Вони зазначили, що турецький варіант гри майже ідентичний узбецькому, але відрізняється від нього «полным отсутствием сюжетности (символизма)» [190, с.50].

Мал.92

Автор невідомий. Гра дівчат «Бес тас». Фарфор. Друга половина ХХ століття [315]

Дослідниці вважають, що ігри в дітей деяких країн (Туреччина, Камерун, араби узбережжя Мертвого моря) є звичайними, а до деяких іноді додається символізм і сюжетність [190, с.50-51]. Останнє зафіксовано в Дагестані (аварці, лезгини, лаки, даргинці) [190, с.53], а також у бурятів, монголів [147; 298].

Наприклад, у дітей Дагестану потрібно було загнати камінці в «условный хлев, а затем вывести их оттуда» [190, с.51]. У гри не один, а «каждый камешек имеет свое, связанное со скотоводческой лексикой название – чабан, козел, баран, овечка, ягнёнок» [190, с.51]. Це подібно до того, як українські діти підкидають і ловлять крем'яхи, а потім розпочинають новий етап змагання «Свиню», суть якого полягає в тому, щоб різким ударом пальця (переважно середнім або вказівним), зігнути за допомогою великого, загнати камінець-«свиню» у «хлів», у прохід, утворений великим та вказівним пальцями.

Існує ряд варіантів подібної гри і в лезгинів, де камінь, який важко загнати в прохід, називають «Бараном». Узбецькі діти додатково середній палець клали на вказівний. Така позиція йменувалася «Кінь», а один із камінців, до якого не можна торкатися й заганяти, називали «Нареченою» [190, с.51-52], інші – «Вівця», «Корова» і т. п. [190, с.50].

Про символізм свідчать й інші дані, зафіксовані в Україні. Агафія Мироненко (1915 р. н.) із села Біляки, що в Полтавщині, розповіла,

Мал.93
Афіша про проведення гри «Бес тас» на базі Механіко-математичного факультету Євразійського національного університету імені Льва Гумільова. Астана, Республіка Казахстан [308]

що під час гри в крем'яхи на останньому її етапі грали в «Господарство». Предмети підкидали і намагалися спіймати тильною стороною долоні, а потім у жменю: «Якщо піймаєш у долоню один крем'яшок, то маєш «Колодязь», якщо два – «Курей», якщо три, то – «Свиню», якщо чотири – «Корову», а якщо п'ять, то – «Хату» [44].

1
2

Мал.94

«Гра дівчат у кістки» («Bikkelende meisjes») (1, 2).

? (1), Острів (півострів) Валхерен (2), Провінція Зеландія, Королівство Нідерландів.
1910-ті – 1920-ті. Автор фото невідомий [334]

Останнім часом у Казахстані проводяться заходи з відновлення й популяризації гри «Бес тас» (мал.92). На рівні вищих навчальних закладів проходять змагання серед студентів (мал.93) [308]. Подібні заходи відбуваються і в Республіці Бурятія [298; 306].

У мережі Інтернет існує кілька відеороликів, записаних в Російській Федерації, Киргизії, в яких популяризується гра в крем'яхи [296; 304].

* * *

Отже, гра в крем'яхи широко розповсюджена не тільки серед українців, а й серед дітей країн Європи, Азії та Африки. Це пояснюється тим, що вона має архаїчне походження, крем'яхи широко використовували в ритуально-магічній практиці, нині здебільшого забутий.

Профанні простори – це завжди провалля
сакральних просторів, які часто залишалися
в далекому минулому

Мартін Гайдеггер [307]

РОЗДІЛ VII

Крем'яхи в історичній ретроспективі

Мал.95

Жан Батист Семеон Шарден. Дівчина грає в кістки. Живопис.
Французьке Королівство. 1734 [290]

Більшість дитячих ігор мають свою давню історію. Частина з них з'явилася на початку виникнення й становлення «*Homo sapiens*». Сюди відносять і маніпуляційні ігри. У них за допомогою підручних матеріалів і предметів (камінці, насіння й плоди рослин тощо) бавляться не тільки тварини, а й окремі види птахів. Світлана Новосолова й Назіят Асадулаєва вважають, що вже в ранні періоди антропогенезу виникли ігри маніпуляційного характеру, відомі серед вищих і нижчих мавп, що наводить на думку про наявність цих ігор у неандертальців і кроманьйонців [190, с.49]. Дослідниці стверджують, що під час цих ігор сформувалися правила маніпулювання, а саме: підкидання предмета, стискання його в руці, перехвачування з руки в руку, приховування [190, с.49].

Аналіз джерельної бази дозволив з'ясувати використання оброблених стінок глиняного посуду, камінців, кісток тварин під час маніпуляцій з ними в ритуалах і обрядах.

Під час археологічних розкопок поселень і поховальних пам'яток епохи енеоліту, бронзи, раннього заліза й більш пізнього часу знайдено оброблені фрагменти глиняного посуду та астрагали, частина яких пов'язана з дитячими іграми й магічним дійством.

Найкраще використання кісток тварин досліджено в похованнях зрубної спільноти (XVII–XIII століття до н. е.). Вважається, що зрубні племена були іраномовними, тому для з'ясування призначення й використання цих предметів вчені залучають етнографічні й фольклорні джерела, що стосуються іранських народів або тих народів, у культурі яких є значні іранські елементи [260, с.222].

Астрагали зустрічаються в різновікових похованнях (дітей, підлітків, дорослих) зрубної спільноти. Віталій Циміданов, досліджуючи поховальний інвентар її населення, повідомив, що астрагали можуть претендувати на роль маркера статусу служителя культу [262, с.77]. Дослідник зазначив, що *«по представленням населення зрубної общности, человек, занимавшийся при жизни манипуляциями с астрагалами, должен был продолжать это и в царстве мертвых. Он продолжал бросать кости, обеспечивая благополучие живых»* [262, с.78]. Він подав чимало свідчень того,

що в багатьох сучасних народів ігри з астрагалами мали обрядове й магичне значення, зокрема слугували для ритуальних ігор, що сприяли зміцненню благополуччя соціуму [260, с.222].

Про те, що померлі грали кістками, свідчить осетинський нартський епос, у якому один із героїв Сослан грає ними з померлим хлопчиком [262]. Віталій Циміданов подав приклад використання в нартському епосі ритуальних ігор з астрагалами [189, с.137-138]. Приміром, головний герой Сослан, стукаючи одним астрагалом об інший, викликав появу голуба, кабана, засіяного поля [262, с.77].

Ірина Ковальова в похованнях зрубної історико-культурної спільноти в Орільсько-Самарському межиріччі й Дніпровському Надпоріжжі з астрагалами виділила *«профессиональных гадателей, сопричастных культу и обслуживающим его жрецам»* [154, с.69]. Вона вважає, що *«представляется неверным ограничивать сферу применения последних (набори астрагалів. – А.Г.) игрой в современном смысле этого слова»* [154, с.66-67].

Крем'яхи-черепки нерідко трапляються на курганоподібних підвищеннях – попелищах (російською мовою *«зольники»*) пізньої бронзи, раннього заліза та на античних пам'ятках. Світлана Березанська пов'язала попелища епохи бронзи з культом домашнього вогнища, тобто в певні місця приносили попіл із усіх будинків селища, або з культовим вогнищем, на якому приносили жертву [94]. *«В них отразились представления древних о культе огня, домашнего очага, связанные с идеей возрождения, продолжения рода...»* [94].

Ганна Русяєва узагальнила відомості про давньогрецькі попелища, які, на її думку, мали подібне призначення. Вона розділила їх на дві групи:

- 1) попільно-земляні підвищення з наявністю в них культових речей;
- 2) незначні викиди попелу, які знаходилися поряд із житлами, у закритих приміщеннях або дворах [214, с.95].

Дослідниця пов'язала останні з домашніми святилищами та вогнищем Гестії, що слугував одночасно і її алтарем [214, с.95]. У попелищах вчені знаходять різноманітні культові речі, які вийшли із вжитку або спеціально розбивали під час проведення ритуальних

дій із жертвоприношеннями і «узливаннями», після сакральних колективних трапез [214, с.96]. Ганна Русяєва вважає, що ці об'єкти «представляли собою в завершенном виде символически вечные сакральные хранилища всего, что было в то или иное время связано с общественным отправлением культов божеств и обожествленных героев при проведении календарных праздников с соответствующими ритуалами, жертвоприношениями и трапезами. Не исключено также, что они использовались и для каких-то специальных обрядов» [217, с.100].

Ірина Русанова також зазначила, що попелища пов'язані з культом вогню, родючості та плодючості [217, с.117], оскільки в них знаходять черепки глиняного посуду й кістки тварин. Відомі вони на всіх святилищах різних часів і народів. «По поздним этнографическим данным хорошо известно, что у славян, фракийцев и других балканских народов черепки и кости животных наделялись важными магическими функциями, способствовали возрождению, размножению, плодородию» [217, с.74, 80]. Подібне спостерігаємо і в українців, які викидали фрагменти розбитого глиняного посуду на свої городи [203, с.110].

В античних писемних джерелах, що дійшли до нас, зафіксовано існування ігор, у яких використовували камінці, кістки тварин, черепки. Такі найдавніші твори писемності датуються IX–VIII століттями до н. е. Зокрема, у давньогрецькій епічній поемі

Мал.96

Джон Вільям Горвард.
Стародавня забава. Живопис.
Сподучене королівство Великобританії
та Північної Ірландії. 1916 [291]

«Іліада», розповідається про Троянську війну, яка відбулася в XIII столітті до н. е. Один із учасників війни – Патрокл – у дитинстві був непереможним гравцем у кістки. Очевидно, гра була подібною до сучасної «Кості».

Ахілл – ще один герой Троянської війни, син Пелея та Фетіди, також неодноразово грав у кістки. Як і Сосруко, герой нартського епосу, він мав проблеми з ногами. За однією з версій, Фетіда, задля того щоб її син став безсмертним, у дитинстві купала його у водах Стіксу, тримаючи за п'яту. За іншою версією, ночами загартувувала у вогні, а вдень натирала амброзією [276, с.75]. Коли Фетіда випалювала Ахілла у вогні, астрагал його правої ноги згорів. Тоді кентавр Хірон викопав з могили тіло померлого Даміса, найпрудкішого з гігантів, та *«вырезал нужную кость и заменил ею выгоревшую: этот протез стал уязвимым местом Ахилла»*. Подібні міфи існували й серед інших народів. Схожі риси з Ахіллом

Мал.97

Генріх Семирадський. Гра в кістки. Живопис. Російська імперія. 1899 [286]

мають і герой нартського епосу абхазів Сасриква, адигів Сосруко, осетинів Сослан або Сосруко [179, с.509].

На Бейкуському античному поселенні, в Ольвії, знайдено оброблені стінки глиняного посуду, що нагадують крем'яхи. На багатьох із них нанесено прокреслені знаки. Ганна Русяєва поєднала їх з культом Ахілла, який був хтонічним чи катохтонічним божеством (мал.21) [216, с.27]. Ці предмети потрапили на *«священне місце з метою одержання від божества задоволення якогонебудь прохання або ж для здійснення обіту приносили різні речі»* [216, с.27].

Ганна Русяєва зазначила, що оброблені стінки посуду з поселення Бейкуш мали подвійне призначення. Ними *«очевидно, часто грали діти, використовуючи їх як іграшки»*. Однак предмети, *«пов'язані з культом Ахілла»*, що існував у Північному Причорномор'ї, мали *«вотивне значення»* [216, с.29]. Подібне спостерігаємо й на інших пам'ятках, де зустрічаються надписи та знаки (мал.21). Олена Леві також приписувала вотивне призначення обробленим стінкам посуду. Вони нібито заміняли жертви богам [169, с.59, рис.18].

Оброблені стінки античного глиняного посуду пов'язують не тільки з культом Ахілла. В Ольвії існував культ богині Кори-Персефони. Її вшановували заодно з її матір'ю Деметрою від часу заснування міста [215, с.39]. Під час розкопок міста на денці чорнолакового кіліка, датованого V століттям до н. е., знайдено прокреслений надпис-присвяту, який розшифровують так: *«Ксантіп Деметрі, Персефоні, Іакху в храм Деметри (присвятив)»* [215, рис.39, рис.2:6]. Ганна Русяєва зазначила, що цю знахідку виявлено *«в комплексі з речами, серед яких було чимало вотивних кружків та різного посуду з графіті, глиняних фалів і теракот»* [215, с.39]. До речі, у Ольвії виявлено так звані *«намотки»* для ниток, прокреслені надписи на яких також можна пов'язати з богинею Корою (мал.14). Дослідниця вважає, що ця богиня *«майже завжди була невід'ємною частиною від Деметри»*. Як і її мати, Кора-Персефона була пов'язана з рослинами, посівами, землеробством [215, с.39], але водночас була й хтонічним божеством. Згідно грецьких легенд, її викрав бог підземного царства Аїд, тому вона третину року проводила під

землею, а дві третини – на землі разом з матір'ю Деметрою. Саме це було в основі ідеї в'янення й відродження природи.

У міфології адигів, розпеченого залізного хлопчика на ім'я Сосруко відразу після народження семикратно загартовували у воді. Михайло Міжаєв вважав, що в образі Сосруко проявляються риси солярного божества. Після смерті він потрапив у підземний світ, проте *«каждую весну он стремится вырваться в земной мир, чтобы уничтожить всех, кто чинит несправедливость»* [179, с.509]. Хтонічні божества і культ померлих біли тісно пов'язані з аграрними культами, врожайністю рослин.

У греків також існувала гра, подібна до української «Крем'яхи». Французький дослідник Луї Бек-де-Фукьєр писав, що відомості про крем'яхи є і в давньогрецьких п'єсах, а саме *«в «Богах» Гермиппа, одного из авторов древней комедии, а равно и в «Лемнянках» Аристофана, откуда он приводит следующий стих: «[Они играли] в пять камешков черепками разбитой тарелки»* [91, с.64].

Про гру «П'ять камінців» («пенталіа») свідчать не лише античні писемні твори [91; 117], а й мармурові та глиняні скульптури (мал.9; 101), картини (мал.99), на яких зафіксовано ігри простих дівчат і давньогрецьких богинь. Греки виготовляли амулети з каменю, скла, янтарю у вигляді астрагалів [89]. За тогочасними уявленнями вони сприяли збільшенню достатку. Трапляються й глиняні посудини – аскоси, які також мали форму астрагала (мал.98).

У монографії Луї Бек-де-Фук'єра *«Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусствам и нравам»* подано малюнок із Неаполітанського музею, підписаний античним художником Олександром Афінським, виконаний на мarmorі *«монохроматичним живописом»* [91]. Іноді сучасні художники *«беруть»* сюжет цього малюнку для своїх картин [320].

У книзі подано опис: *«на рисунке представлены пять богинь, Лето, Ниоба (Ниоба не є богинею, вона донька фрігійського царя Тантала. – А.Г.), Феба, Аглая, Гилеэра, из коих на первом плане Аглая и Гилеэра играют бабками в пять камешков. Я не думаю, чтобы с бабками, как говорят некоторые, были смешаны какие-то другие вещицы. Три косточки лежат на земле, четвертая под*

Мал.98

Автор невідомий. Аскос.

Глина, лак, гончарний круг, ліплення.

Німеччина.

Кінець V–IV століття до н. е.

Експозиція Музею археології
та історії Гамбурга.

Фото Надії Гаврилюк

большим пальцем Аглаи, а пятая, без сомнения, закрыта одеждой, по крайней мере, если ее нет в левой руке Аглаи. Эти пять бабок составляют игру в бабки у Аглаи. Затем очередь Гилеэры. Она бросила свои пять бабок, после чего три из них упали на поверхность руки, а две падают на землю. Таким образом у каждой из них игра, состоящая из пяти бабок. Другие введены были в ошибку тем, что не обратили внимание на то, что древние часто любят представлять в одном действии два разных момента, момент настоящий и тот, который непосредственно предшествовал и которого следствие существует еще, в складках ли одежды, или в видимых следах прежнего действия, как, например, здесь в несобранных костях Аглаи» [91, с.65-67]. Очевидно, Лето, Ніоба, Феба також грали в кістки. Хоча на картині Олександра Афінського вони не тримають предметів гри, напевно, чекаючи своєї черги.

У грецькій міфології Аглая – одна з богинь харит (у перекладі з грецької «милість», «доброта»). Ці богині «воплощали доброе, радостное и вечно юное начало жизни». Аза Тахо-Годі зазначила, що в «мифах о харитах заметна их связь с вегетативными силами природы» [242, с.585]. Феба («місяць») та її сестра Гілеера (титаніда) – доньки Урана та Геї. Феба, окрім того, мати Лето й Астерії [179, с.571]. Лето є матір'ю Аполлона та Артеміді. П'ятим персонажем зображення є Ніоба [179, с.401].

Спробуємо детальніше розглянути малюнок Олександра Афінського й подати свою версію подій, зображених на ньому

Мал.99

Олександр Афіньський. Давньогрецька гра «П'ять камінців».
Живопис. Античний час [91]

(мал.99). Отже, Аглая й Гілеера грають, у той час як Лето, Ніоба та Феба чекають своєї черги. Вірогідно, між Лето й Ніобою виникла суперечка за порядок участі в грі, оскільки, як видно з малюнка, Ніоба хоче відтягнути Лето і вступити в гру, про що свідчить права рука Ніоби, якою вона схопила Лето за ліву. Та, у свою чергу, хоче скинути її своєю правою рукою. Мати Лето – Феба, схвативши Ніобу за плечі, відтягує її від доньки.

Між Ніобою й Лето виникали суперечки й більш серйозні, ніж гра в крем'яхи. За гординю перед Лето Аполлон та Артеміда вбили дітей Ніоби. Очевидно, Олександр Афіньський хотів це зобразити на своїй картині. Ймовірно, малюнок свідчить про початок суперечки між ними якраз під час гри «П'ять камінців», яка згодом закінчилася трагічно для Ніоби.

Відомо ще чимало прикладів, що базуються на етнографічних спостереженнях різних народів світу, які підтверджують, що маніпуляції з предметами, а саме з кістками-астралами, пов'язані з певними обрядами чи ритуалами.

У багатьох народів ігри з астралами використовували під час конкретних календарних свят. У сучасних осетинів ці ігри здійснювали під час новорічного свята *«Тутир»*. Вони сприяли родючості землі та великому врожаю, позбавляли людей хвороб, збільшували чисельність худоби, забезпечували успіх у військових походах [262, с.95, 100-104, 106].

Схожі маніпуляції з предметами побутували й серед населення Монголії. Дослідники зафіксували вірування монголів у те, що немовби ігри на Новий рік сприяли збільшенню кількості молочних продуктів, поголів'я худоби та корму для неї, забезпечували здоров'я людей [147, с.100-102].

Мал.100

Едвард Пойнтер. Гра в камінці.

Живопис. Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії. 1891 [293]

Польська дослідниця Івона Кабзинська-Ставаж зафіксувала, що на Новий рік (Цагаан сар) серед сучасних монголів традиційними ритуальними стереотипами поведінки були ходіння по юртах зі святковими привітаннями, жертвоприношення, розваги, ігри тощо. Починали гратися традиційно на другий-третій день свята [147, с.100]. Серед обов'язкових ігор Нового року були «*Шагай тоглоом*» («*Баранячі астрагали*»), «*Шагай шуурех*» («*Хватати астрагали*»). Зафіксовано, що це мало магічне значення й робили «не ради простого спортивного розвличення, но прежде всего для обеспечения будущего благополучия, счастья, здоровья. Весело и благополучно проведенный праздник Цагаан сар расценивался как предзнаменование благ наступающего года. Информанты говорили, что «надо играть, чтобы год был удачей», «чтобы все были счастливы, богаты, здоровы», «надо играть для счастья и плодородия» [147, с.101].

Гра «*Гуу саах*» (її іноді називали «*Унесе саах*» – «*Доїння корів*») також сприяла успіхові в скотарстві. У грі необхідно швидко підкинути, а потім зловити 3-4 астрагали. Вигравав той, хто діяв швидше за всіх, при цьому не втрачаючи жодного астрагала. Монголи вірили, що, завдяки грі, зростали надоя молока та збільшувалися кількість молочних продуктів, корму для худоби [147, с.101].

Віталій Циміданов вважає, що подібність обрядів монголів і осетин «является аргументом в пользу того, что эти представления были надэтничны и широко распространены у скотоводов, прежде всего – представления о благотворном влиянии игр с астрагалами на благополучие социума» [262, с.77].

Хлопчики гірських таджиків починали гратися з дня весняного рівнодення. Дорослі на основі спостереження за цією грою й подібними визначали, яким буде наступний рік. Якщо діти грали дружно – рік повинен бути спокійним, вдалим, якщо сперечалися, дуже шуміли – чекали неспокійного року [262, с.222-223; 198, с.65].

Відомі приклади, коли тувинці збирали астрагали й закопували їх у загонах для худоби. Вони вважали, що кістки принесуть щастя, сприятимуть розмноженню худоби [262, с.77; 175, с.27, 29, 31].

Календарно-обрядовий цикл у сучасних слов'ян, у тому числі й росіян, також починався з Нового року. Етнографічні дані свідчать, що до 1940-х років, незважаючи на вплив християнства, у віддалених районах Вологодщини широко побутували ігри за допомогою астрагалів. У деяких селах астрагалами не можна було гратися на столі, у неділю, піст або під час Страсного тижня. Гра за допомогою кісток-астрагалів під час Великого посту існувала лише в небагатьох районах цього краю [180, с.655]. На півночі Росії в астрагали грали діти й чоловіки; жінок зрідка допускали до гри *«в положенное для того время»* [180, с.650].

Кістки переходили від гравця до гравця, їх зберігали тривалий час: *«лодыжки хранятся от Рождества до Рождества и, переходя от игрока к игроку, существуют лет по 15»*; *«лодыжками дорожат; сохраняют их для своих детей или продают. Нередко из-за одной или двух штук бывают ссоры и даже драки не только между ребятами, но и между мужиками»* [180]. Відповідальність за зберігання астрагалів несли люди старшого покоління – батьки, бабусі. У селі Надеевщина Вологодського краю рано-вранці на Різдво батько приносив у хату астрагали, аби діти гралися ними. Наприкінці святків їх клали в спеціальну *«котомоцьку»* до наступного року [180, с.653-654]. Іноді корзинку з астрагалами зберігали на *«полу в «сутнем» углу под иконами...», как обычно поступали только с очень ценными и почитаемыми вещами (например, туда же после дожюнок ставили последний сноп – «Иванушку»)»* [180, с.654].

Зафіксовано подібні з монгольськими та осетинськими вірування, немовби, завдячуючи грі в астрагали, під час Різдвяних свят чи Масляниці *«шибце овцы заведуция»* [180, с.653]. Зокрема, у селі Борониха існувало повір'я: після святків треба було ховати астрагали, не гратися в них, щоб *«скотина не умирала, здоровая росла»* [180]. У селі Татаріново кістки до *«святочных»* ігор збирали цілий рік, вважаючи, що від цього *«скот будет хороший»* [180]. У деяких інших населених пунктах втрату астрагалів вважали поганою прикметою – *«овцы не приведутся»* [180].

Останнє ще раз підтверджує, що гра з кістками в давнину мала магічне значення. У тій же Вологодщині наприкінці XIX століття

карти відтіснили астрагали, у них грали кожну неділю на гроші. Проте саме раз на рік, під час святко, астрагали використовували замість грошей. П'ять пар кісток продавали по 1 копійці сріблом [180, с.654].

У вологодських селах до 40-х років ХХ століття зафіксовано, що гравці свої астрагали помічали. Для цього їх терли об камінь однією з бокових сторін, щоб нанести яку-небудь мітку. Іноді астрагали фарбували в синій, червоний, зелений кольори. Ігор Морозов та Ірина Слепцова зазначали, що ці предмети не мали ніякого особливого значення під час гри [180, с.655].

У ХІХ-ХХ століттях в Україні подібні дії з предметами, пов'язаними з аграрними й скотарськими культурами, етнографи не фіксували. Проте вони існували, про що свідчить український фольклор.

Про гру в кістки є згадки в українських колядках – народних обрядових величальних піснях зимового циклу. Як зазначали дослідники, *«в колядках та щедрівках, що відносяться до найдавнішого шару народної поезії, знайшли відгомін побуту, суспільні і духовні умови життя українського народу минулих епох»* [160, с.4].

1965 року у видавництві *«Наукова думка»* було опубліковано збірку *«Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року»*, яка й донині залишається найповнішим зібранням [160]. В одній із колядок зазначено, що на *«сосні золоторясній»* знаходиться колисочка, а *«в тій колисочці гордое дите в кості грає, краще співає»* [160, с.147]. Її варіантом є інша, де згадується намет, у якому сидить *«гречная панна на ім'я Анна»*, яка також *«в косточки грає, красно співає»* (див.: Додаток 7) [160, с.334].

Олександр Найдено у своїй монографії *«Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості»* (1999) теж подав вищезгадану колядку. Далі дослідник зазначив, що *«вивчення фольклорних, міфологічних, лінгвістичних і літературних джерел дає змогу зробити висновок, що те дитя, яке є в колисочці-гнізді на дереві, грає в кості та співає, є образом трансформованого тотемного предка, зайнятого ритуальною грою та співом. Це, так би мовити, потойбічний образ тотемного*

божества, а «сосна золоторясна» – образ космологічного дерева (Дерева космологічного простору), яке з певним припущенням можна розглядати як образ матері-дитини» [187, с.74]. Дослідник вважає, що цей «тотемний предок-заступник» приносить людям гру й пісню і т. п. «як певну впорядкованість та регламентованість взаємовідносин у межах спільності, певний світоустрій» [187, с.75-76]. Він пов'язує цю колядку з «родовим переказом щодо світотворення, із міфом про тотема-предка, про мертвонароджену або ненароджену дитину» тощо [187, с.111].

Олександр Найденов також вважає, що «...гордоє дитє» з колядки – це образ-архетип дитини (за Карлом Юнгом, один із чотирьох найдавніших архетипів. – А.Г.), а спів та гра здійснюють зв'язок між «потойбічним» світом і світом реальним» [187, с.75].

Час, коли була створена дана колядка, встановити неможливо, але те, що вона належить до найдавніших язичницьких часів, можна вважати доведеним. Не викликає заперечень, що їх виконання сприяло добробуту людей упродовж року. Саме з цих двох колядок можна переконатися, що кістки мали магичні властивості. У стародавніх українців чи слов'ян гра в супроводі співу була магичним ритуалом, що мав забезпечити плодючість тварин і родючість землі.

У південнослов'янському фольклорі зафіксовано легенду про маленького Христа, який грався глиняними кульками, підкидаючи їх високо вгору. Після благословення Господа вони перетворилися на сонце, місяць і зірки [265, с.10].

У різних народів існували й інші маніпуляції з кістками. Наприклад, в узбеків після народження дитини біля порогу заковували послід і з ним астрагал для того, щоб у майбутньому в сім'ї народився хлопчик [233, с.91; 262, с.222]. В осетин, коли дитині давали ім'я, старі люди кидали астрагал [148, с.224].

Астрагали були оберегами від злих сил. Це культовий предмет у народів Дагестану. Так, наприклад, їх вішали коню на шию, вважаючи, що таким чином він стане більш витривалим і швидким (лезгинське село Джаба) [190, с.53]. Вважали, що астрагал «відводить дурне око» (аул Гонода) [190, с.53]. В аулі Белуга викидати астрагал було гріхом [190, с.53].

Осетини, особливо жінки, для того, щоб у них народився хлопчик, клали в своїх «молільнях» астрагали [283, с.93-94].

Використовували астрагали і в поховальних обрядах народів Дагестану: *«В некоторых аулах общины Кел в отдаленном прошлом было принято класть в могилу вместе с покойником десять альчиков. Из них девять расставляли рядом с телом, а один – у изголовья. Магическое значение числа 9 известно и у многих народов Азии. Иногда это число даров, иногда – погребальных предметов. Собственно в игре количество альчиков не лимитируется, но чаще всего у каждого участника их бывает до десяти»* [190, с.53].

Астрагали використовували і для ворожіння. У похованнях катакомбних, бабинських, зрубних, скіфських племен зафіксовано обточені астрагали з насічками, які, очевидно, мали ритуальне призначення. Їх також застосовували стародавні греки, римляни, китайці, індійські арії під час гадання (кидання жеребу) [154, с.67]. Водночас ці ігри були профанними – простою грою, у яку грали діти й дорослі.

Ірина Ковальова наголошувала на цьому так: *«Эволюция развития рассматриваемых предметов своей исходной имела именно реальные овечьи или козьи таранные кости – альчики, что сохранено в самом названии. В той же мере, в которой разнообразие числовых вариантов, выпавших при гадании на игральных костях, могли использоваться в процессе гаданий данные о числе одновременно выпавших альчиков, направлении и широте их разброса, положении относительно помеченной знаком грани или «фишки»* [154, с.68].

Камінці також використовували для ритуальних і магічних обрядів. Світлана Новосьолова й Назіят Асадулаєва зазначали, що *«удивительной и вместе с тем закономерной особенностью архаических игр является их присутствие в игровой практике детей, принадлежащих к народам подчас весьма разным по своим этническим чертам и месту проживания на земном шаре. В этом отношении особенно характерны игры с камешками, костями, различными растениями и их частями...»* [190, с.50].

Вони вважали, що ігри в кістки мають давнє походження і *«в своих простых вариантах сходны с играми в камешки, но чаще всего это более сложные игры с высоким уровнем вариативности правил для играющих»* [190, с.53].

Іноді камінці зустрічаються в зрубних і скіфських похованнях разом з астрагалами. Очевидно, камінці-гальки мали подібні функції. Віталій Циміданов висловив гіпотезу, немовби вони були пов'язані з обрядами викликання дощу, і подав інформацію про те, що під час засухи в Ташкенті (1869) мулли молилися, поклавши перед собою 7 гальок, щоб викликати дощ. *«Галька под действием молитвы якобы становится волшебным камнем «яда», который может вызвать дождь. Этот камень фигурирует в эпосе Огузов как шаманский атрибут для вызывания дождя»* [262, с.232]. Джеймс Джордж Фрезер подав дані, що камені й кам'яні предмети використовували різні народи для викликання дощу [255, с.78-90].

Атрибутом дитячих ігор були й лічилки. Вони мають характер магічних замовлянь. Числа, за допомогою яких здійснювався перелік учасників та їх дії, зашифровувалися й були своєрідним табу, яке замінювалося іншими словами, так званої *«макаронічної мови»*. Наприклад, у Полтавщині зафіксовано такі лічилки:

*«Камінчики-дружинчики,
Тринці-волинці,
Цикинь-викинь»* [69].

Записана в Машівському районі Полтавської області інша лічилка має прикмети магічного аграрного замовляння. Напевно, саме підкидання крем'яхів угору забезпечувало врожайність конопель і гороху.

*«Пень, пень, дай конопель,
Трошки горошку,
Камінчиків горстку»* [69].

Стародавнє населення України вірило, що за допомогою цих лічилок і гри можна збільшити врожайність сільськогосподарських культур.

Хоча первісне значення гри й втрачено, гра з підкиданням предметів угору все ж таки свідчить про її зв'язок з аграрними ритуалами. У Вологодщині (Російська Федерація) в XIX – 20-х роках XX століття зафіксовано обряди, що мали зв'язок із підвищенням урожайності культурних рослин, зокрема зі збільшенням росту льону, який на цій території вирощували. Сюди відносять й ігри з м'ячем, кулею, пов'язані з їх підкиданням [180, с.784, 786, 793, 796 та ін.]. Більшість учасників подібних ігор були представниками жіночої статі.

В ігри за допомогою астрагалів і камінців гралися діти греків, про що свідчать розкопки дитячих поховань стародавніх греків, які населяли міста Північного Причорномор'я.

Мал.101

Автор невідомий. Дві дівчини грають в кістки.
Скульптура. Капуя, Римська Республіка. III століття до н. е. [289]

Мал.102

Йоган (Ян) Філіп Коельман. Діти, що грають на вулиці.
Живопис. Королівство Нідерландів. 1846 [331]

Луї Бек-де-Фук'єр зазначав, що Поллук (письменник, що жив у II столітті) подав неповний опис гри, і зробив свій переклад цього опису: *«Бросають... вверх пять маленьких камешков (лііа), кубиков (ψηφοι) или бабок (στράγαλοι), с тем чтобы, перевернув руку, получит то, что брошено вверх, на наружную поверхность руки, или, если бы не все удалось поймать, то, удерживая то, что упало на руку, поднят остальные пальцами... Эта игра преимущественно женская»* (мал.101) [91, с.62–63].

Важлива й статева належність учасників гри в крем'яхи. У слов'ян в грі з використанням кісток грали хлопці, а з черепками – дівчата. Очевидно, це пов'язано з тим, що глиняний посуд вважали прерогативою жіночої сфери діяльності, а догляд за тваринами був чоловічою справою.

* * *

Мал.103

Віллем ван Міріс. Гра дівчат у кості («Bikkelende meisjes»).
 Живопис. Королівство Нідерландів.
 Кінець XVII – перша половина XVIII століття [278, т.134]

Отже, крем'яхи й гра за допомогою них мали як магічно-ритуальну, так і профанну сутність. Що виникло раніше, нині встановити неможливо. Крем'яхи були предметами ігор дітей і дорослих, амулетами, їх використовували в перехідних обрядах після народження дитини, для гадання, під час календарних свят, зокрема Нового року. У певний час, а саме під час Новорічних свят, гра виходила за рамки буденності й ставала ритуальною, пов'язаною з аграрними обрядами. Кожна гра мала певні правила, де кожен гравець їх дотримувався. Як зауважував Йохан Гейзинга про гру, «...она творить порядок, вона єсть порядок» [259, с.21]. У давнину люди пов'язували дитячі ігри, зокрема в крем'яхи, зі світобудовою, зі світопорядком. Від ігор, які проводилися в певні свята, залежали врожайність рослин, плодючість тварин і життя людей.

Під час свят гра набувала ритуально-обрядового статусу. Маніпуляції з крем'яхами були обов'язковим чинником свят. Лічилки, які виголошували під час цих ігор, мали відношення до аграрної магії. Цьому сприяли й колядки, в яких мова йшла про ігри з кістками під пісенне виконання, які також мали поліпшити добробут людей.

Важко з'ясувати, коли гру «Крем'яхи» перестали використовувати в українській календарній обрядовості. На прикладі етнографічних досліджень з Одещини, Наталя Петрова зазначила, що існували ігри, які не залежали від церковного календаря. До них належить і гра «Кремушки», зафіксована в селах Мирне і Шевченкове Кілійського району Одеської області [196; 197].

У певні часові періоди черепки, кістки, камінці використовували в діях, пов'язаних із поховальною чи календарною обрядовістю, з аграрними чи скотарськими культурами. Це сприяло добробуту, благополуччю людського соціуму. Ігри в крем'яхи пов'язували з сезонними змінами, звичаями річного циклу. Нині сакральне значення цих предметів втрачено, але гра зберегла в собі релікти, елементи давніх уявлень і вірувань.

ВИСНОВКИ

Мал.104

Фредерік Лейтгон. Гра в кістки.

Живопис. Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії. 1884 [318]

Маніпуляційні ігри з предметами – найдавніші ігри, які існують в середовищі людей. Вони поширені в багатьох народів світу і викликають зацікавлення в представників різних галузей науки і професій.

Монографія *«Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій»* є узагальнюючим керамологічним дослідженням української дитячої гри. Крем'яхи постають цінним джерелом для вивчення світогляду, культово-релігійних вірувань українців та інших народів світу.

До аналізу залучено археологічні й етнографічні джерела, художню й довідкову літературу. Мною зібрано польові матеріали, які дозволили виявити регіональні особливості побутування гри в Україні й, насамперед, у Полтавщині. Реконструйовано початковий етап становлення гри, особливості її розвитку та причини зникнення. Подано чималий корпус матеріалів, що розкривають специфіку побутування гри в деяких інших країнах світу.

Досліджено час виникнення, існування й причини зникнення крем'яхів-черепків – від епохи енеоліту (IV–III тисячоліття до н. е.) до новітнього часу (початок XXI століття).

Гра в крем'яхи в давнину мала як ритуальне, так і профанне значення. У певний час вона виходила за рамки буденності. Обрядодії з предметами використовували в певних часових межах і повторювали з певною циклічністю. У різних народів маніпуляції з крем'яхами, ігри з ними мали календарну приуроченість, зокрема були тісно пов'язані з новорічними, рідше – з весняними святами. Ці магічні обряди виконували здебільшого діти.

Маніпуляції з крем'яхами, пов'язані із землеробськими й скотарськими культурами, на думку виконавців обрядів, сприяли благополуччю соціуму та впливали на навколишнє середовище: збільшували надобі молока й плодючість худоби, забезпечували її кормом, підвищували врожайність зернових культур, зміцнювали здоров'я людей.

Гра мала численні локальні варіанти. Іноді в сусідніх селах побутували різноманітні варіанти гри або велася вона за допомогою різних предметів. Проте гра, поширена на всій території України,

мала єдині корені. Простежено розвиток, зміни й занепад гри на різних територіях, а іноді навіть у дитячих спільнотах у межах одного села.

Досліджено не лише локальні особливості гри, а й певні релікти давніх вірувань. Останні розрізнено зафіксовано в окремих українських селах. Архаїзми збереглися й у лічилках, які використовували перед початком гри, частина яких пов'язана з аграрними культами. Зібрано зразки дитячого фольклору. Їх обмежена кількість не дозволяє зробити більш ґрунтовні висновки, а тому потребує продовження дослідження в даному напрямку.

Упродовж ХХ століття по всій Україні гра в крем'яхи поступово занепадала. У деяких населених пунктах її правила спрощували, а в 1980-х роках вона майже зникла. Нині у неї грають в поодиноких випадках, а точніше – в окремих родинах. При цьому носіями традицій виступають люди старшого покоління – батьки, бабусі.

Однією з основних причин зникнення гри «Крем'яхи» стало те, що патріархальний уклад сіл і містечок (у останніх він і нині продовжує залишатися сільським), що був основою збереження багатьох рис української культури, у результаті міграції населення, колективізації, індустріалізації, голодоморів, репресій, воєн, глобалізації та інших негативних наслідків, руйнується й зникає. Одночасно зникає й більшість дитячих і молодіжних ігор.

У зв'язку з розвитком і поширенням телебачення, комп'ютерних технологій, процес втрати в дітей інтересу до ігор поглибився. Відбувається підміна культурних цінностей, на яких базується українське суспільство, нав'язуються нова ідеологія, нові форми стосунків між людьми, нове розуміння сучасного життя, у тому числі й через сучасні дитячі ігри. Широко популяризуються передовсім комп'ютерні ігри, в яких проповідується індивідуалізм, всюдозволеність, грубе й жорстоке ставлення до людей, часто – насильство тощо. Нині у вжитку залишилася незначна кількість традиційних дитячих ігор і забав, порівняно з тими, що були наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Спробою вийти з цього регресивного становища є видання для працівників дитсадків, учителів початкових шкіл, батьків і дітей видань про різноманітні колективні ігри, які існували раніше. Це стосується і гри «Крем'яхи». Перспективним є відродження автохтонних українських ігор у формі спортивних змагань.

Дане дослідження не є до кінця вичерпним, а тому потребує продовження роботи в цьому напрямку. Комплексне використання матеріалів різних гуманітарних наук дозволяє вийти на новий дослідницький рівень. Отже, студіювання теми має продовжуватися спільними зусиллями керамологів, археологів, етнологів, фольклористів, педагогів, краєзнавців.

ДОДАТКИ

Мал.105
Микола Пимоненко. Брід. Живопис. Україна. 1901 [309]

Додаток 1

ЗАПИТАЛЬНИК

з вивчення української дитячої народної гри «Крем'яхи»

Ігри, що ведуться за допомогою черепків, камінців, кісток тощо, були широко розповсюджені серед дітей усього світу. В Україні одна з таких ігор носила назву «Крем'яхи». Проте на різних територіях назва, предмети й правила гри були різними. Гра полягала в тому, щоб, підкинувши один або кілька крем'яхів, устигнути схопити в долоню решту (по черзі або разом). Записи ігор, у які грали діти за допомогою крем'яхів, здійснені етнографами в XIX–XX століттях, але частина території України залишилася малодослідженою.

Під час опитування необхідно особливу увагу звертати на такі питання:

- 1) точна назва гри й предметів, за допомогою яких проходила гра;
- 2) де збирали ці предмети і з чого їх робили;
- 3) кількість предметів гри;
- 4) як розташовувалися учасники гри і на що клали предмети гри;
- 5) дослівно записати правила, етапи гри, лічилки, приповідки тощо.

Анкета:

1. Прізвище (у т. ч. дівоче), ім'я, по батькові інформатора.
2. Домашня адреса.
3. Дата народження.
4. Де народився й провів дитячі роки?
5. Чи в дитинстві грав у ігри за допомогою черепків, камінців тощо?
6. Як ці ігри називали у Вашій місцевості? Чи відомо, до якого часу вони існували?
7. Як називали предмети, за допомогою яких грали в ці ігри?
8. З чого ці предмети робили?
9. Які предмети за розміром і формою добирали для гри?
10. Чи могли паралельно використовувати черепки, камінці тощо в грі?

11. Де збирали ці предмети?
12. Як робили ці предмети з черепків:
 - а) лише оббивали;
 - б) оббивали, а потім загладжували?
13. Чи додатково обробляли камінці перед грою?
14. Скількома предметами користувалися під час гри?
Чи відрізнялися вони між собою (розміром, кольором)?
Якщо так, то як їх називали?
15. Чи кожен учасник мав свій набір предметів для гри,
чи користувалися спільним?
16. Скільки учасників брали участь у грі?
17. Стать гравців? Хто найчастіше грав? Гра вважалася дівчачою чи хлопчачою?
18. Вік гравців: наймолодших і найстарших?
19. Коли гралися: у теплу пору року чи цілий рік? Коли найчастіше?
20. Де грали? Як розташовувалися гравці перед грою?
21. Хто перший розпочинав гру? Як розподілялася почерговість участі в грі? Чи використовували спеціальні лічилки для цього?
22. Де клали предмети під час гри?
23. Як називалося місце в колі, у якому грали?
24. Розкажіть правила гри, вказавши із скількох етапів вона складалася? Як називали ці етапи? Чи етапи, у свою чергу, ділили? Опишіть ці етапи.
25. Чи були приповідки для того, щоб гравець стратив? Як називали гравця, який програв?
26. Скільки часу тривала гра?
27. Гра закінчувалася, коли один із гравців ставав переможцем чи коли залишався один гравець? Як називали переможця?
28. Чи переходили предмети гри до переможця?
29. Де зберігали ці предмети гри? Чи їх берегли й були вони предметом особистої гордості?
30. Хто навчав грі?

Відомості про респондента:

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Дата народження.
3. Місце проживання.
4. Освіта або де навчається (клас, школа).
5. Дата проведення опитування.

* * *

Зібрані матеріали просимо надсилати
до Національного архіву українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства
в Опішному за адресою:

*вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина,
38164, Україна*

Додаток 2

СПИСОК РЕСПОНДЕНТІВ

(Відомості подано за географічним принципом: країна, область, район, місто, селище, село, хутір, де проживали й грали респонденти.

Вказано прізвище, ім'я, по батькові (рік народження) інформатора.

У випадку зміни місця проживання зазначено їх нинішню адресу)

УКРАЇНА

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Бершадський район

- село Вовчок

Ріжкевич Галина Григорівна (1948 р. н.)

Нині проживає в селі Мачухи Полтавського району Полтавської області

Крижопільський район

- село Головківка

Березовська Людмила Миколаївна (1959 р. н.)

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Радомишльський район

- село Кнекері

Онопрійчук Майя Феодосіївна (1933 р. н.)

Нині проживає в селі Ковалівка Полтавського району Полтавської області

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

Воловецький район

- село Котельниця

Голінка Любов Юріївна (1970 р. н.)

Нині проживає в селі Новоселівка Зачепилівського району Харківської області

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Києво-Святошинський район

- село Лісники
Чміль Леся Володимирівна (1966 р. н.)

Миронівський район

- село Карапиші
Корнілко (Безсрочна) Надія Никифорівна (1924 р. н.)
Нині проживає в селі Івашки Полтавського району Полтавської області

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Перемишлянський район

- село Чемеринці
Очкусь Любов Павлівна (1948 р. н.)
Нині проживає в селі Войнівка Чутівського району Полтавської області

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Доманівський район

- село Веселе
Постоленко Валентина Іванівна (1947 р. н.)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

- місто Полтава
Палочик Леонід Олександрович (1949 р. н.)

Великобагачанський район

- село Балаклія
Садова (Карасенко) Марія Сергіївна (1942 р. н.)
- село Бехтерщина
Бехтер (Марченко) Галина Іванівна (1945 р. н.)
- село Білоцерківка
Соловійова Марія Яківна (1942 р. н.)
- село Колосівка
Колодько Віра Григорівна (1948 р. н.)
- село Коноплянка
Крахмілець Ніна Миколаївна (1937 р. н.)

- село Кротівщина
Джурка (Васюк) Тетяна Максимівна (1942 р. н.)
Труть (Васюк) Марія Максимівна (1945 р. н.)
Нині проживає в селі Суржки Великобагачанського району Полтавської області
- село Огирівка
Кравченко Іван Федорович (1937 р. н.)
- село Поділ
Крахмілець Руслан Володимирович (1974 р. н.)
Лещенко Надія Іванівна (1941 р. н.)
Лещенко Ніна Григорівна (1964 р. н.)
Педина Михайло Васильович (1948 р. н.)
Нині проживає в селі Мачухи Полтавського району Полтавської області
- село Федунка
Цилюрик Олександр Степанович (1936 р. н.)

Гадяцький район

- село Вельбівка
Роєнко Надія Андріївна (1922 р. н.)
- село Лютенська
Респонденти – дві жінки (близько 70-ти років) – побажали залишитися невідомими
- село Сватки
Іващенко Марія Семенівна (1917 р. н.)
Нині проживає в селі Хитці Гадяцького району Полтавської області
- село Соснівка
Радченко Єфросинія Матвіївна (1928 р. н.)
Нині проживає в місті Гадяч
- село Хитці
Батьковська Марія Павлівна (1925 р. н.)
Буня Лідія Олександрівна (1939 р. н.)
Гусак Ганна Петрівна (1935 р. н.)
Корнієнко Галина Оврамівна (1937 р. н.)
Підгайко Микола Ілліч (1936 р. н.)
Худяк Любов Дмитрівна (1919 р. н.)

Глобинський район

- село Горби
Ручко Олена Іванівна (1931 р. н.)
Нині проживає в селищі Білики Кобеляцького району Полтавської області

Гребінківський район

- місто Гребінка

Панасюк Галина Миколаївна (1954 р. н.)

Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області

Диканський район

- село Велика Рудка

Дорошенко Алла Олексіївна (1939 р. н.)

Нині проживає в селищі Шишаки Шишацького району Полтавської області

- село Великі Будища

Олефір Лідія Олександрівна (1935 р. н.)

Нині проживає в селі Ковалівка Полтавського району Полтавської області

- село Орданівка

Яресько Катерина Андріївна (1947 р. н.)

Нині проживає в місті Лубни

Зіньківський район

- село Артелярщина

Визір Федір Митрофанович (1939 р. н.)

Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області

- село Василе-Устимівка

Войко Ганна Юхимівна (1933 р. н.)

Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області

- село Велика Пожарня

Респондент (близько 70-ти років) побажав залишитися невідомим

- село Власівка

Штепа Параска Сидорівна (1925 р. н.)

- село Гусаки

Гусак Григорій Олексійович (1941 р. н.)

Потишкевич Катерина Семенівна (1947 р. н.)

Ріпка Наталя Федорівна (1924 р. н.)

- село Дадакалівка

Шульга (Тимченко) Надія Трохимівна (1939 р. н.)

Нині проживає в селі Власівка Зіньківського району Полтавської області

- село Дейкалівка

Шут (Коротич) Марфа Василівна (1929 р. н.)

Нині проживає в селі Власівка Зіньківського району Полтавської області

- село Довжик
Авраменко Марія Федорівна (1939 р. н.)
Нині проживає в селі Ковалівка Полтавського району Полтавської області
- село Заїченці
Шевченко Євдокія Федорівна (1940 р. н.)
Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області
- хутір Зайці
Заєць Марія Петрівна (1924 р. н.)
Косяк (Удовиченко) Марія Григорівна (1937 р. н.)
Нині проживає в селі Удовиченки Зіньківського району Полтавської області
- село Карабазівка
Тесленко (Шиян) Варвара (1938 р. н.)
- село Левченки
Силка Ганна Трохимівна (1928 р. н.)
Нині проживає в хуторі Руденки-Гончарі Зіньківського району Полтавської області
- село Лютенські Будища
Дмитренко Ганна Яківна (1939 р. н.)
Нині проживає в селі Бобрівник Зіньківського району Полтавської області
Пихтіна (Мотузка) Валентина Іванівна (1944 р. н.)
Нині проживає в селі Власівка Зіньківського району Полтавської області
- село Малі Будища
Пошивайло (Дядечко) Віра Кирилівна (1933 р. н.)
Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області
- село Миколаївка
Бабанський Григорій Іванович (1941 р. н.)
Нині проживає в селі Валок Полтавського району Полтавської області
- село Морози
Хоменко Мотрона Йосипівна (1925 р. н.)
Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області
- селище Опішне
Більга Параска Олексіївна (1912 р. н.)
Демченко Марфа Григорівна (1927 р. н.)
Мілька Катерина Павлівна (1951 р. н.)
Мілька Марфа Миколаївна (1942 р. н.)
Палка Надія Миколаївна (1927 р. н.)
Пошивайло Микола Семенович (1928 р. н.)
Хлонь Лідія Михайлівна (1944 р. н.)
Хмелик Ганна Микитівна (1927 р. н.)
Ярьсько Зінаїда Іванівна (1944 р. н.)

- село Ступки
Гапон Наталя Панасівна (1929 р. н.)
Нині проживає в селищі Опішне Зіньківського району Полтавської області
- село Тарасівка
Настя Федорівна (1918 р. н.)
Своє прізвище не повідомила
- село Удовиченки
Фенько (Удовиченко) Марія Миколаївна (1942 р. н.)
Нині проживає в селі Левченки Зіньківського району Полтавської області
- село Хмелі
Супрун (Логвиненко) Марія Кузьмівна (1940 р. н.)
Нині проживає в селі Шилівка Зіньківського району Полтавської області
- село Шенгаріївка
Ослам Олександра Павлівна (1943 р. н.)

Карлівський район

- село Варварівка
Білашова Ніна Сергіївна (1930 р. н.)
Дробітько Надія Антонівна (1930 р. н.)
Кохнюк Надія Никифорівна (1936 р. н.)
Шевченко Лідія Миколаївна (1950 р. н.)
- село Халтуріне
Петренко (Чигідіна) Ольга Володимирівна (1952 р. н.)

Кобеляцький район

- місто Кобеляки
Гончаренко Уляна Василівна (1938 р. н.)
Нині проживає в селищі Білики Кобеляцького району Полтавської області

Котелевський район

- селище Котельва
Льїна Ніна Іллівна (1946 р. н.)
- село Лихачівка
Гавва Володимир Денисович (1929 р. н.)
- село Мала Рублівка
Журбан Дмитро Іванович (1923 р. н.)
Мовчан Іван Сергійович (1932 р. н.)

Лохвицький район

- місто Лохвиця
Терно Катерина Пилипівна (1950 р. н.)
- село Безсали
Декабристка Ганна Петрівна (1950 р. н.)
Нині проживає в місті Лохвиця
- село Венслави
Списюк Наталя Миколаївна (1923 р. н.)
Нині проживає в місті Лохвиця
- село Гиряві Ісківці
Вакуленко Ганна Миколаївна (1952 р. н.)
Грала в крем'яхи в селах Гиряві Ісківці й Лука
- село Луценки
Филь Віра Фадеївна (1927 р. н.)
Нині проживає в місті Лохвиця
- хутір Парницький (нині село Парницьке)
Головченко Ганна Василівна (1938 р. н.)
Нині проживає в селі Яшники Лохвицького району Полтавської області
- село Свиридівка
Головня (Шиш) Марія Костянтинівна (1927–(?))
Проживала в місті Полтава
Руденко Марія Михайлівна
Нині проживає в селищі Шишаки Шишацького району Полтавської області

Лубенський район

- місто Лубни
Здоровик Раїса Федорівна (1938 р. н.)
Гралася в місті Лубни і селі Пулинці Лубенського району Полтавської області
Юрченко Ніна Іванівна (1957 р. н.)
- село Ждани
Нагорний Василь Петрович (1940 р. н.)
Нині проживає в місті Лохвиця
- село Клепачі
Окселенко Валентина Олександрівна (1946 р. н.)
- село Крутий Берез
Жебель Катерина Василівна (1951 р. н.)
Нині проживає в місті Лубни

- село Мацківці
Кононенко Григорій Павлович (1947 р. н.)
Пазенко Марія Іванівна (1926 р. н.)
Дитячі роки провела в селах Мацківці й Мацкова Лучка
Сень Іван Андрійович (1938 р. н.)
- село Новооріхівка
Шумейко Наталя Миколаївна (1951 р. н.)
 Нині проживає в місті Полтава
- село Окіп
Кириченко Володимир Андрійович (1947 р. н.)
- село Остапівка
Кочерга Віра Василівна (1953 р. н.)
- село Хорошки
Щербина Віра Олексіївна (1931 р. н.)
 Нині проживає в місті Лубни
- село Шершнівка
Лазоренко Мотрона Йосипівна (1938 р. н.)

Машівський район

- селище Машівка
Староверцева Нінель Іванівна (1939 р. н.)
- село Аврамівка
Козирод Ніна Григорівна (1928 р. н.)
- село Андріївка
Вороніна Майя Володимирівна (1950 р. н.)
Пальоха Тамара Іванівна (1941 р. н.)
- село Коновалівка
Герасименко Зінаїда Тарасівна (1939 р. н.)
- село Кошманівка
Кулик Поліна Пилипівна (1928 р. н.)
- село Красногірка
Маслак Михайло (1943 р. н.)
Погорілова Раїса Степанівна (1938 р. н.)
Устінова Ніна Григорівна (1949 р. н.)
 Нині проживає в селі Андріївка Машівського району Полтавської області
- село Мала Нехвороща
Зелінська Любов Іванівна (1954 р. н.)
 Нині проживає в селі Коновалівка Машівського району Полтавської області

- село Михайлівка
Головка Валентина Іванівна (1946 р. н.)
Головка Володимир Григорович (1944 р. н.)
Мартиненко Алла Яківна (1949 р. н.)
- село Ряське
Бедич Любов Петрівна (1943 р. н.)
- село Селещина
Добринін Олександр Олександрович (1976 р. н.)
Нині проживає в селі Мачухи Полтавського району Полтавської області
- село Сонячне (колишнє село Куличка)
Синелиця (Пивовар) Лідія Архипівна (1937 р. н.)
Нині проживає в селі Кошманівка Машівського району Полтавської області
- село Усть-Лип'янка
Сорока Наталя Макарівна (1941 р. н.)

Миргородський район

- село Лещенки
Арандаренко Наталя (1939 р. н.)
Нині проживає в селі Потічок Решетилівського району Полтавської області
- село Остапівка
Сахно Лідія Якимівна (1940 р. н.)

Новосанжарський район

- село Нехвороща
Тищенко Лідія Іванівна (1957 р. н.)
- село Стінка
Нестеренко Тетяна Макарівна (1921 р. н.)
Нині проживає в селі Коновалівка Машівського району Полтавської області

Оржицький район

- село Воронинці
Дем'яню (Кононенко) Ольга Миколаївна (1944 р. н.)
Нині проживає в селі Широка Долина Великобагачанського району Полтавської області
- хутір Гаркушівка
Приходько Надія Миколаївна (1937 р. н.)
Нині проживає в селі Куйбишеве Оржицького району Полтавської області

- село Колодна
Верещака (Чепурко) Ганна Іванівна (1919 р. н.)
Нині проживає в селі Мацківці Лубенського району Полтавської області
- село Онишки
Чепурко Марія Микитівна (1928 р. н.)
Нині проживає в селі Мацківці Лубенського району Полтавської області
- село Онишки
Солодовник (Ущенко) Олександра Григорівна (1954 р. н.)
Нині проживає в селі Верхоли Полтавського району Полтавської області
- село Чутівка
Євтушенко Юлія Павлівна (1938 р. н.)

Пирятинський район

- місто Пирятин
Куцевол (Даниленко) Зоя Іванівна (1953 р. н.)
Нині проживає в селі Сторожове Чутівського району Полтавської області

Полтавський район

- село Валок
Піщанська Ганна Дмитрівна (1941 р. н.)
- село Вища Вільшана
Іщенко Лідія Трохимівна (1936 р. н.)
Нині проживає в селі Шевченки Полтавського району Полтавської області
- село Ковалівка
Ріжко Дарія Степанівна (1921 р. н.)
- село Микільське
Бориц (Маслак) Лідія Павлівна (1932 р. н.)
Нині проживає в селі Кошманівка Машівського району Полтавської області
- село Мачухи
Баклицька Катерина Антонівна (1926 р. н.)
Ведмідь Надія Андріївна (1918 р. н.)
Нині проживає в селі Шевченки Полтавського району Полтавської області
- село Мачухи
Гордчаніна Марія Петрівна (1925 р. н.)
Коржановська Галина Антонівна (1919 р. н.)
Солодовник Любов Петрівна (1928 р. н.)
Сподарець Людмила Григорівна (1928 р. н.)
Шевченко Ольга Григорівна (1935 р. н.)

- село Судіївка
Вергелес (Гейко) Тетяна Володимирівна (1959 р. н.)
Михайлик Володимир Петрович (1937 р. н.)
Нині проживає в селі Снопове Полтавського району Полтавської області
Михайлик (Канцідал) Світлана Феодосіївна (1941 р. н.)
Нині проживає в селі Снопове Полтавського району Полтавської області

Семенівський район

- село Біляки
Мироненко Агафія Іллівна (1915 р. н.)
Нині проживає в селищі Чутове Чутівського району Полтавської області
- село Старий Калкаїв
Бровко Наталя Дмитрівна (1955 р. н.)
Нині проживає в місті Полтава

Хорольський район

- село Березняки
Ляшенко Ганна Григорівна (1945 р. н.)
- село Новачиха
Журавель (Моренко) Лідія Михайлівна (1926 р. н.)
- село Орликівщина
Ємець (Бурковська) Валентина Семенівна (1948 р. н.)
- хутір Райківка
Олійник Галина Іванівна (1940 р. н.)
Нині проживає в селі Куйбишеве Оржицького району Полтавської області

Чорнухинський район

- село Осняг
Кахичко Ганна Миколаївна (1951 р. н.)
Нині проживає в місті Лохвиця

Чутівський район

- селище Чутове
Унтілова (Вергій) Ганна Федорівна (1927 р. н.)
- село Воеводське
Клюшниченко Лідія Петрівна (1942 р. н.)
- село Стінка
Шейко Надія Панасівна (1941 р. н.)

- село Сторожове
Даниленко (Бугай) Галина Іванівна (1927 р. н.)
Нині проживає в селищі Чугове Чутівського району Полтавської області
- село Іскрівка
Сорочинська Ніна Михайлівна (1927 р. н.)

Шишацький район

- селище Шишаки
Зінченко Лідія Олексіївна (1946 р. н.)
Півень Ольга Юхимівна (1943 р. н.)
Тутка Алла Петрівна (1940 р. н.)
Цимбалій Віра Степанівна (1940 р. н.)
- село Великий Перевіз
Кіяшко Ганна Леонідівна (1948 р. н.)
- село Жоржівка
Бондаренко Антоніна Григорівна (1944 р. н.)
Нині проживає в селі Чернишівка Шишацького району Полтавської області
- село Ковалівка
Наріжний Костянтин Григорович (1927 р. н.)
- село Ковердина Балка
Діхтяренко Григорій Іванович (1958 р. н.)
- село Легейди
Ярош Валентина Євгеніївна (1949 р. н.)
Грала в крем'яхи в селах Легейди, Науменки, Мала Бузова, де проживала або навчалася
- село Пелагеївка
Пугач Володимир Іванович (1957 р. н.)
- селище Сагайдак
Берзой Валентина Миколаївна (1951 р. н.)
Нині проживає в місті Полтава
- село Товсте
Білик Валентина Михайлівна (1948 р. н.)
Кобець Любов Сергіївна (1945 р. н.)
- село Яреськи
Степанюк Ніна Олексіївна (1938 р. н.)

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Дубровицький район

- село Ясинець
Олексієва Анастасія Михайлівна (1947 р. н.)

Млинівський район

- село Перекалля
Гаврилюк Галина Адамівна (1956 р. н.)

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Роменський район

- село Волошнівка
Лазоренко Марія Василівна (1929 р. н.)
Лазоренко Раїса Олексіївна (1947 р. н.)
Пономаренко Раїса Гордіївна (1934 р. н.)

Талалаївський район

- село Миколаївське
Голубенко Ольга Семенівна (1941 р. н.)

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

- місто Харків
Пугачова Майя Сергіївна (1935–2007)
Пугачова Неллі Сергіївна (1934 р. н.)
Чекмарьова Людмила Вікторівна (1948 р. н.)

Валківський район

- село Перекіп
Комар Раїса Павлівна (1947 р. н.)

Краснокутський район

- село Кам'яне
Дзюбенко Катерина Тихонівна (1937 р. н.)
Нині проживає в селі Таверівка Чутівського району Полтавської області
- село Ковалівка
Гричанна Ганна Іванівна (1918 р. н.)
Нині проживає в селі Водяне Чутівського району Полтавської області
Хацько Олена Василівна (1944 р. н.)
Нині проживає в селі Новофедорівка Чутівського району Полтавської області

- село Козіївка
Омельчук Григорій Іванович (1937 р. н.)
Рудь Анастасія Іванівна (1918 р. н.)
- село Пархомівка
Григоренко Наталя Федорівна (1924 р. н.)
Квітчатка (Тікайло) Катерина Павлівна (1924 р. н.)
Квітчатий Іван Федорович (1916 р. н.)
Гребінник (Охтирченко) Лідія Миколаївна (1950 р. н.)

Куп'янський район

- село Кучерівка (колишнє село Хоролі)
Дубровкіна Олександра Григорівна (1941 р. н.)

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Драбівський район

- село Семенівка
Олаба Галина Олександрівна (1952 р. н.)
Нині проживає в селі Тимки Оржицького району Полтавської області

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Чернігівський район

- село Ведильці
Крутоус Ольга Федорівна (1950 р. н.)

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

КРАСНОДАРСЬКИЙ КРАЙ

Канівський район

- станиця Канівська
Литвиненко Ніна Павлівна (1952 р. н.)
Нині проживає в селі Куйбишеве Оржицького району Полтавської області

* * *

Щиро вдячний респондентам, які поділилися важливою інформацією про дитячий світ гри «Крем'яхи»

Додаток 3

АНКЕТУВАННЯ

(В анкетах подано інформацію про гру «Крем'яхи» за запитальником (Додаток 1), записану зі слів респондентів або ними особисто)

Анкета №1

1. Солодовник (Ущенко) Олександра Григорівна.
2. Вулиця Українська, 6, село Верхоли Полтавського району Полтавської області.
3. 01.02.1954 р. н.
4. Село Онишки Оржицького району Полтавської області.
5. Так. Грالی за допомогою камінців.
6. Найчастіше ми називали цю гру «Крем'яхи». У нашій місцевості ця гра існувала приблизно до 1964 року.
7. Ми називали ці предмети «камінці», «крем'яшки», «камінчики-солонці».
8. У нашій грі були уже готові камінці. Це були природні гладенькі камінці.
9. Добиралися переважно круглі й гладенькі. Ніколи не було камінців із гострими кутами.
10. Ні. У нашій грі були лише камінці. І завжди була одна їх кількість.
11. Знаходили ми камінці переважно і найчастіше на огороді. Також знаходили на дорозі або в садку. Траплялося і так.
12. Цього ми не робили.
13. У нас була можливість знайти вже готові камінці. Бувало, ми користувалися бусинками з намиста або навіть стекляшками. Ці стекляшки були гладенькі від природи, тому ми їх не обробляли.
14. В основному, користувалися 5-ма камінцями, які відрізнялися злегка кольором. Наші крем'яшки були круглої форми, інколи овальні, злегка продовгуваті, але гладенькі. Розміром були маленькі, як 1-2 копійки.

15. Здебільшого користувалися спільними крем'яшками, але кожен мав свій набір камінців.
16. Учасників у грі було від 1 до 5-7 чоловік. Найчастіше це 5 чоловік.
17. У нашу гру грали дівчата, хлопці – зрідка.
18. Наймолодший вік учасника – 5 років, найстарший – 10-11 років.
19. Грали здебільшого влітку, бо влітку земля суха. Грали в усі пори року, але коли надворі не було змоги гратися, грали в хаті. Найчастіше – влітку.
20. Гралися ми на вигоні. Зимою – в хаті. Ми навіть грали в цю гру в школі на перервах. Ця гра в школі не заборонялася. Перед грою гравці розташовувалися в коло навпочіпки.
21. Чиї крем'яшки, той розпочинав гру. Взагалі, не було різниці, хто розпочинав гру. Під час гри ми просто лічили: *«Перший, другий, третій і т. д.»*
22. Камінці кляли на землю.
23. –
24. Наша гра складалася із чотирьох етапів. Береш усі п'ять камінців в жменю і підкидаєш уверх, одночасно перевертаєш руку вниз долонею, кладеш на землю, стараєшся так, щоб камінці упали між пальцями або біля пальців, щоб камінці були кучками або недалеко один від одного. Далі починається перший етап гри. Береш один камінець в долоню і підкидаєш його вгору, коли камінець у повітрі, швидко береш із землі ще один камінець і хватаєш той камінець, який у повітрі. Тобто в долоні повинно бути два камінці: один, взятий із землі, інший, перехвачений з повітря. Потім один камінець кладеш на землю і так же само повторюються дії з іншим камінцем. Якщо всі чотири камінці зібрав по одному, то це означає, що перший етап гри пройдено. Усе це робиться однією рукою. На другому етапі гри дії відбуваються так само, але із землі тепер збираєш по два камінці. Тобто один камінець підкидаєш у повітря, із землі береш два камінці і ловиш той, що падає. На третьому етапі гри із землі береш один камінець за першим разом і три камінці – за другим. На четвертому етапі збираєш усі чотири із землі й ловиш той, що в повітрі.

Отже, загалом:

I етап. Із землі збираєш по одному камінцю;

II етап. Збираєш по два камінці два рази;

III етап. Збираєш один і три камінці;

IV етап. Збираєш усі чотири камінці.

Якщо не впіймав камінець, то це означає, що стратив. Ми лічили так: якщо стратив на першому етапі, то стратив на одиниці. Відповідно, якщо стратив, то участь у грі переходить до іншого учасника. Виграє той, хто перший пройде всі етапи. Етапи гри ми ніяк не називали.

25. Ніяких приповідок, щоб гравець стратив, не було. Звичайно, були такі думки, але ніхто не говорив це вголос. У нас завжди все було мирно. Ніяких прізвиськ не було у тих гравців, які програли.
26. Час гри залежав від кількості гравців. Якщо було два гравці, то гра продовжувалася 15-20 хвилин.
27. Якщо більше ніж два гравці, то гра закінчувалася, коли залишався один гравець. Якщо два гравці, то гра закінчувалася, коли один із гравців пройде всі етапи. Нерідко в цю гру грав один гравець.
28. Крем'яшки не переходили до переможця. Майже кожен гравець мав свої.
29. Свої крем'яшки носили при собі, найчастіше в кишені. Камінці дуже цінилися. Звичайно, вони були предметом особистої гордості. Навіть було суперництво, у кого кращі камінці.
30. Грі навчали однолітки й старші. А ми, у свою чергу, навчали цій грі молодших. Тому ця гра переходила від старших до менших.

Записала 2008 року Макарчук Н., учениця Полтавського обласного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості імені Антона Макаренка.

Анкета №2

Усі бажаючі збиралися в коло і говорили: «Будемо грати в крем'яшки». Лічилками встановлювалася черговість участі в грі. Гра складалася з двох етапів.

Отже, перший етап. Перший учасник стає прямо. У нього в руках 5 кремушок. 4 кремушки він кидає на землю, але не дуже далеко, біля ніг, бо це в його інтересах, 1 залишається в руці. Цей 5-й підкидали вгору. За той час поки він летить, учасник опускається вниз і швидко піднімає 1 кремушок, встає або навприсядки ловить 5-й. Якщо це йому вдалося, він кладе в сторону той кремушок, що піймав, і знову підкидає 5-й, і так доти, доки не буде зібрано всі 4 кремушки. Якщо гравець страчує, то грають інші, а він чекає своєї черги. Цей етап триває доти, доки усі учасники не зберуть кремушки. Кому не вдасться це зробити – виходить із гри, решта брали участь у другому етапі. Черговість гри встановлювалася за результатами першого етапу, той хто перший зібрав кремушки, той перший і буде гратися і т. д.

Отже, другий етап. Це загін «свині» (крем'яха. – А.Г.) у ворота. Учасник сідав навприсядки і перехрещував руки. На лівій руці перехрещували пальці: вказівний і середній. Ворота – це проміжок між великим пальцем і двома перехрещуваними. Права рука через ліву кидала 5 крем'яхів, але недалеко. Із 5-ти крем'яхів інші учасники обирали «свиню».

Один крем'ях піднімали правою рукою і підкидали вгору. Поки він летить, треба встигнути загнати «свиню» у ворота. Це робилося наступним чином: вказівним пальцем поштовхом спрямовували крем'ях у ворота. Якщо вдавалося попасти, даний крем'ях відкладали в сторону і намагалися повторити процес із кожним крем'яхом. Якщо учасник страчував, черга підходила до наступного учасника, при цьому попередні перемоги анулювалися. Знову проходив вибір «свині» і т. д. Гра тривала доти, доки хоча б один учасник не заб'є всі крем'яхи до воріт.

Записала 2008 року Литовченко Аліна, учениця 11-М класу Полтавського обласного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості імені Антона Макаренка, від уродженки та жительки села Ковалівка Полтавського району Полтавської області Рожко Дарії Степанівни (1921 р. н.).

Анкета №3

Брали чотири камінці й розкладали у формі квадрата на відстані 10-15 см один від одного. Гравець брав п'ятий камінчик (респондент згадувала, що, окрім камінчиків, могли використовувати оброблені уламки цегли. – А.Г.) у руку і підкидав його вгору, швидко брав один із лежачих камінців і ловив камінчик, який був підкинутий. І так поки не збереш всі камінці.

Коли камінці були зібрані, переходили до наступного етапу. Камінці попарно розкладали в дві купки. В цьому етапі за один раз брали не один, а два камінчики.

У третьому етапі камінчики розкладали на дві купки: в одній було три камінчики а в іншій – один. У цьому етапі, підкидаючи п'ятий камінець, спочатку брали купку, що складалася з одного камінця, а потім ту, що складалася з трьох.

В останньому – четвертому етапі – всі камінці клали в одну купу, яку треба було підняти за один раз.

Гра складалася з чотирьох етапів, які назв не мали.

Записала 2008 року Ємець С., учениця Полтавського обласного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості імені Антона Макаренка, від уродженки села Орликівщина Хорольського району Полтавської області Ємець (Бурковської) Валентини Семенівни (1948 р. н.), яка нині проживає в селі Попове Великобагачанського району Полтавської області.

Анкета №4

Перший етап називався «Однойки». Камінці клали (брали один у руку. – А.Г.) у квадрат. Підкинувши перший, брали другий, а перший ловили, далі другий, третій та четвертий.

Другий етап гри називався «Двойки». Один камінець брали в руку, а чотири інші в дві купки порівну. Вимоги до учасника ті ж самі, що і в першому етапі.

Третій етап називався «Тройки». Один камінець у руку, а інші – три і один – у дві купки. Першим брався один, а потім три.

Четвертий етап «Рясний». Камінці знову клали в квадрат. Але, взявши перший камінець у руку і підкинувши, брали другий, другий не клали, а підкидали два камінці, потім три і чотири.

П'ятий етап «Перекидний». Усі камінці брали в руку і підкидали вгору, і ловили іншою стороною долоні. Щоб перейти до іншого етапу, потрібно було зловити три і більше камінців. Хто не зловив, той програв.

Шостий етап «Навхрест». Камінці клали у квадрат. Підкинувши перший, брали два протилежні камінці, а перший ловили. Потім ці два клали і таким способом брали два інші.

Записав 2008 року Бехтер А., учень 11 класу Полтавського обласного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості імені Антона Макаренка, від уродженки села Бехтерщина Великобагачанського району Полтавської області Марченко (Бехтер) Галини Іванівни (1945 р. н.), яка нині проживає в селі Широка Долина Великобагачанського району Полтавської області.

Анкета №5

«Креймах» – гра, в яку гралися сільські діти ще в 30-х – 40-х роках ХХ століття, але правила гри їм розповідали їхні батьки, діди. Гра «Креймах» була переважно дівчачою грою, але хлопці також інколи грали в неї.

Повний комплект креймахів складався з семи штук. Виготовляли їх з уламків розбитого посуду. Шматочки розбитої миски, глечика чи іншої посудини обтесували об цеглу, доводили до правильної округлої форми. Кращим вважали той креймах, на якому було зображено гарніший візерунок. Говорять, що діти інколи навіть навмисно розбивали красиву миску, щоб виготовити з неї комплект креймахів.

За спогадами старожилів села, вдалося відтворити правила гри. Кожний із конкурсів мав свою назву, але пригадати їм вдалося далеко не всі.

Гратися одночасно могли два і більше гравців. На першому етапі гри перший гравець сідав додолу, простягаючи ноги вперед; один креймах клав на коліно, а інший підкидав рукою угору. Поки креймах, що був підкинутий, не опустився, учасник гри цією ж рукою хапав інший (той, що знаходився на коліні. – А.Г.), а потім ловив той, що був підкинутий.

Підкидаючи креймах, гравець говорив такі слова:

*«Підкидаймо вище вгору,
Щоб не впав креймах додолу».*

* * *

*«Креймах, креймах кольоровий,
Підлітай повище вгору».*

* * *

*«Баба свиней годувала, а дід погріб копав,
Неглибокий, неширокий, щоб креймах не впав».*

Другий етап був таким же, як і перший, але на коліно клали вже два креймахи. На третьому три і так аж до шостого, на якому на коліно клали відповідно шість креймахів.

Потім наступав конкурс, який мав назву «Кучерявий дуб». На цьому етапі правила гри були схожими на правила попереднього конкурсу, але на коліно вже постійно клали один креймах, а підкидали одночасно від одного до шести креймахів відповідно у першому і шостому турах.

Гравець закінчував гру, коли він «*стратив*», тобто не зміг справитися з завданням у тому чи іншому турі гри. Після того, як перший гравець закінчив гру, у гру вступав другий гравець і т. д.

Переможцем ставав гравець, який перший пройшов всі тури. Згідно з правилами гри, переможець отримував комплект креймахів переможеного. Проти одного візерунчастого комплекту могло ставитися декілька простеньких наборів. Отже, у спритного гравця могло накопичитися декілька десятків і навіть сотень комплектів креймахів, а переможеним доводилося виготовляти нові креймахи.

За словами Анатолія Івановича Міщенко, існувало безліч комбінацій та варіантів правил у грі з креймахами. Один з них полягав у тому, що кілька чоловік ставали в ряд на певній відстані один від одного. Перший у ряду кидав креймах другому, той – третьому і т. д. Команда, яка переправляла більше креймахів на інший край, виграла.

Записано краєзнавцем Піщитою Віталієм (Полтава) від старожилів села Комсомольське (колишнє Пірки) Зіньківського району Полтавської області Тоботи Уляни Родіонівни, Храпач Устини Павлівни, Степового Іллі Миколайовича.

Анкета №6

Гравець розкладав на праву руку, на кісточки пальців, 5 камінчиків. Потім рядом біля руки клали інші 5 камінчиків. Потім потрібно було зібрати ці 5 камінчиків правою рукою в ліву руку, по одному, щоб не впали інші камінці з правої руки, за 2 хвилини. Той гравець стратив, у якого впав хоч один камінець з правої руки або не встиг за поданий час.

Записав 2008 року Омеляненко А., учень 11 класу Полтавського обласного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості імені Антона Макаренка, від уродженки міста Пирятин Полтавської області Куцевол (Даниленко) Зої Іванівни (1953 р. н.), яка нині проживає в селі Сторожове Чутівського району Полтавської області.

Анкета №7

1. Бондаренко Антоніна Петрівна.
2. Село Чернишівка Шишацького району Полтавської області.
3. 31.07.1944 р. н.
4. Село Жоржівка Шишацького району.
5. Так. У дитинстві захоплювалися грою з камінців та уламків цегли.

6. «Кремки». 1953–1960 роки.
7. «Кремки».
8. З уламків цегли.
9. Округлі (терли об цілу цеглину).
10. Так, якщо попадався підходящий за величиною й формою.
11. На попелищах.
12. Черепки використовували рідко.
13. Як правило, у кожного п'ять штук у кишені.
14. П'ять штук, однакові за величиною (7–8 мм). Колір значення не мав.
15. У кожного свої, але були нерідко випадки спільного користування.
16. Не менше 2 і не більше 5.
17. Грالی частіше дівчата, але й хлопці теж.
18. Від 5 років до 12–13.
19. У теплу пору року, особливо коли земля була суха й тепла.
20. Удома, але частіше на пастівнику. Сідали в коло, чистили місце від трави, корінців, грудочок.
21. Першим починав гру той, хто брав на себе найбільший обов'язок. На початку гри учасники визначалися в цифрі обов'язку. Підкидали кремки, вони падали на тильну сторону руки, потім підкидали ще раз і вже ловили в жменю. Скільки вловиш по п'ять кремків – ото і обов'язок. Якщо всі п'ять, то кидаєш допоки, поки не стратиш. А потім всю суму множиш на 10 і одержуєш обов'язок. Це могло бути від 10 і до досить високої цифри, ну, наприклад, 250 або і більше, але, як правило, за високою цифрою не гналися.
22. На землю або підлогу.
23. –
24. Гра «Свиня». Взявши обов'язок, починалася гра. Ловили кремки, розкладаючи по 1, 2, 3 і 1, 4, потім розкидали і знову потрібно було, підкинувши один крем'яшок, згребти рукою по 1, 2, 3 і 1, 4. Третім етапом було загнати поросят у сарай. Пальці лівої руки ставили на землю так, щоб між великим і вказівним утворювався вхід у «сарай» і, підкидаючи по одному, заганяли поросят у сарай, знову ж таки по 1, по 2, 3 і 1, 4, викидаючи

кремки правою рукою попід лівою і намагаючись вкинути так, щоб вони лягли неподалік від входу в «сарай», але потрібно було кидати, а не класти. Після того, як загониш усіх поросят, наступав 4 етап – скидатися. Всі кремки підкидали, ловили тильною стороною правої руки, підкидали знову і ловили в жменю, рахували, але тепер в одиницях, тобто, піймавши двічі по 5 і раз по 4, це було 14, а не 140. І потрібно набрати початковий обов'язок.

25. –
26. Якщо успішно, то хвилин 30-40 на одного гравця.
27. Переможцем.
28. Ні.
29. Не було ніяких предметів, на умовний інтерес.
30. Друзі.

Відомості про респондента:

1. Білан Володимир Владиславович.
2. 20.12.1996 р. н.
3. Село Товсте Шишацького району Полтавської області.
4. 6-Аклас Шишацької обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей.
5. 30.01.2009.

Анкета №8

Я, Зінченко Лідія Олексіївна, проживаю по вулиці Фурманова, 58, у селищі Шишаки Шишацького району в Полтавській області, 1946 року народження. Народилася за цією адресою і прожила всі роки в рідному селищі Шишаки. Дитячі роки було проведено по вулиці Гоголя, де природа сприяла тому, що нас, однолітків чи старших на рік-два або менших, на вулиці росло чоловік п'ятнадцять, але між нами не було єдиного хлопця, все були дівчата. Так що в ігри ми грали різні, але «Крем'яхи» була сама розповсюджена.

Грали ми в цю гру камінцями, які збирали в глинищі. Вони знаходились в глині й були різного кольору, і різні за об'ємом. Для гри відбирали однакові за об'ємом камінці. У кожного гравця вони були свого кольору, від білого до темного. Вони були дуже гладенькі і хорошо підходили для гри.

Дехто мав камінці з цегли, ті камінці легко було відшліфувати, відрізнялися вони за кольором.

Під час гри користувалися п'ятьма крем'яками. У кожного з гравців були свої. Але були випадки, коли користувалися й на всіх одним.

Учасників у грі було стільки, скільки нас збиралося на гральній площадці. Батьки для нас зробили площадку, де ми гралися, в інших місцях не дозволялося, бо там необхідно було косити сіно, і ми не мали права туди ступати ногою, щоб не пом'яти траву. Місце для гри ми знали чітко.

У крем'яки грали тільки дівчата, і у нас вважалося це дівчачою грою. В цю гру я почала гратися десь років з шести, а закінчила гратися у неї в п'ятому-шостому класі. Грали переважно в теплу пору й найчастіше тоді, коли відпускали з дому погулять. Це завжди було десь передвечером, а вдень ми були зайняті роботою по господарству.

Гравці розташовувалися так: ставали навколішки кружком і крем'яки клали на землю, і лічилкою розподілялась черговість гравців.

Найчастіше використовували таку лічилку: *«Раз, два, три, перший граєш ти; раз, два, три другий граєш ти»* і так далше.

Крем'яки чомусь завжди я носила в карманах плаття, їх тоді було небагато, але, по-моєму, потребували їх шити обов'язково з карманами. Місце, де ми грали в цю гру, називалося площадкою. На ній розташовувалося дві лавки і стояло кілька пеньків з дерева, де ми сідали.

Правила гри були такі: на землю розкладалося чотири крем'яки по одному, а один залишався в правій руці, потім цей крем'як треба було підкидати вгору і за чотири підкидання назбирати по одному крем'яку. Тоді розкладали два по два і теж підкидали вгору одного камінця, і ловили (очевидно брали. – А.Г.) уже

по два. Потім розкладали один і купку три і робили теж саме. Ажтоді вкупучотири, а п'ятий підкидали вгору. Необхідно було однією рукою зібрати всі чотири і вловити п'ятий підкинутий камінець. Хто не міг цього зробити, вибував з гри, а хто проходив весь етап гри, то тоді він робив другий захід. Було таке, що гравець міг гратися і десять етапів. Хто програвав, той сідав на лавочку і ждав, поки присудять йому *«покарання»*. І коли залишався один гравець, усі називали його переможцем, тоді він присуджував, кому що необхідно зробити (заспівати, затанцювати, проскакати на одній нозі, пройти з заплющеними очима і т. д.).

Предмети гри до переможця не переходили, бо ми майже всі мали крем'яхи.

Зберігалися ці крем'яхи в ящикку, який зробив мені дідусь, і вони не могли висипатися, бо цей ящикок закривався кришечкою.

Грі навчили мене старші друзі.

Анкета №9

1. Цимбалій Віра Степанівна.
2. Вулиця Леніна, 102, кв.3, село Шишаки Полтавської області.
3. 13.04.1940 р. н.
4. Народилася в Саратовській області; дитинство пройшло в селі Шишаки Полтавської області.
5. У дитинстві й початкових класах улюбленою грою в нас була гра *«Крем'яхи»*.
- 6-13. У мої дитячі роки ця гра була для нас дуже захопливою й популярною. Це був повоєнний час, і іграшок діти не мали, а гратися ж у дітей в усі часи було природною потребою. Тому й гралися тим, що було під руками. Крем'яхами нам служили різні черепки, шматочки цегли, камінці. Але здебільшого ми гралися шкаралупками від волоських горіхів. Під час гри звичайно використовувались предмети одного виду (черепки, камінці, шкаралупки від горіхів). Черепки попередньо обробляли – затуплювали їх гострі краї шляхом тертя об щось тверде, заокруглюючи їх.

14. Під час гри ми користувалися сімома предметами. Усі вони були приблизно одного розміру.
15. У кожного з нас був свій власний набір шкаралупок.
16. У грі брали участь 5-6 дітей.
17. Це були і хлопчики, й дівчатка, але частіше у крем'яхи грали дівчатка. У хлопчиків у той час була популярною гра «У війну».
18. В основному, це були діти віком 5-9 років.
19. Найчастіше грали в теплу пору року, а в осінній і зимовий час – і у когось вдома або в школі на великій перерві.
20. Місце для гри обирали на луках, біля річки, а чи у когось у дворі. Розташовувалися по-різному, але найчастіше – підгорнувши ноги під себе, сидячи на землі.
21. Розпочинали гру за допомогою лічилок або та дитина, чиї були крем'яхи. А далі за годинниковою стрілкою, по колу. Ось одна із лічилок:

«Котилася торба з маком по долинах і байраках.

Хто ту торбу упіймає – перший грати починає».

Цю лічилочку промовляє один із гравців, підкидаючи якийсь предмет угору. А решта дітей ловили той предмет. Хто впіймав, той і починав гру.

22. Предмети клали на землю чи підлогу.
23. –
24. Правила гри були такі: 6 крем'яхів розкладали на певній відстані один від одного, гравець підкидав сьомий крем'ях угору, а в цей час хватав з підлоги один крем'ях і ловив той, що підкинув. Таким чином, гравець повинен зібрати всі 6 крем'яхів. Коли всі крем'яхи були зібрані, наступав другий етап: розкладали вже по два крем'яхи разом. Таким же чином збирали й ці крем'яхи. У третьому етапі крем'яхи розкладали по три штуки. Так ускладнювалося завдання. Найважчим був четвертий етап. Усі 6 крем'яхів складали тісенько в одну купку, і їх треба було всі разом взяти за один раз. Це було дуже складно, і часто на цьому етапі страчували. Але, чим більше ми грали, тим легше було справлятися з цими завданнями.

Якщо хтось із гравців на якомусь етапі страчував, тобто не встиг упіймати крем'ях той, що підкинув, або не ухватив тих, що лежали

на землі, тоді гра переходила до наступного гравця. Переможцем вважали того гравця, хто за всю гру ні разу не стратив. А того гравця, який допустив найбільше страт, карали. Покарання були такі: прокукурікати, пролізти певну відстань навкарачки, проспівати пісеньку, пострибати на одній нозі тощо.

25. Приповідок чи якихось прізвиськ гравцю, що стратив, ми не застосовували.
26. Гра продовжувалася, в основному, поки не виявиться переможець, а могла продовжуватися і по другому колу.
27. Переможцю ми плескали в долоні, водили навколо нього хоровод, дарували сплетений із квітів віночок, а може, якийсь фрукт або на наступну гру переможець першим починав гру.
28. Предмети були в кожного гравця свої, тому переможцю їх не передавали.
29. Крем'яхи кожен гравець зберігав у себе вдома. Зазвичай, у кожного була пошита торбинка з тканини у вигляді кисета, де й зберігалися крем'яхи.
30. Гра традиційно передавалася від бабусів, мам, які свого часу також грали в цю гру.

Записав 2009 року Владислав Стеблівський, учень Шишацької обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей.

Анкета №10

1. Ярош Валентина Євгеніївна.
2. Село Легейди Пришибської сільради.
3. 06.04.1949 р. н.
4. Із 1949 до 1958 року мешкала в Легейдах, із 1958 до 1970 року – у Науменках.
5. У навчальному 1958/1959 році ходила в четвертий клас Малобузівської початкової школи.

Весною, коли трава була суха, діти виходили на перервах на вулицю й грали в різні ігри. Сама улюблена була гра в кремки. У цю гру грали здебільшого дівчатка. Сідали кружочком на траву. По середині виривали велику траву, там де кидали кремки,

щоб легше було брати. Кремки робили із маленьких камінчиків або із кирпичу. На вулиці, якщо траплялося, збирали потрібної величини камінці або знаходили нічию цеглину, розбивали на маленькі кусочки і в жменьках так терли, що ці кусочки блищали, і всі були однакові за розміром. За розміром були, як невеликий горіх. Якщо кремек у грі було п'ять, то вони були або п'ять із цегли, або п'ять із камінців. Не змішували цегляні із камінцями, тому що погано було брати різні із землі.

Із черепочків не робили кремки.

У грі було задіяно п'ять кремек. У кожної дівчинки зажди були свої кремки. Це було «*обов'язком*» кожного дня до школи носити кремки. У грі брали участь 4-5 дівчаток. Тому що коли більше учасників у грі, не встигали за перерву усі погратися. Але в цю гру можна гратися і вдвох. У початковій школі грали діти від першого до четвертого класу. А коли пішли в п'ятий клас у Чернишівську восьмирічну школу, там грали від першого до восьмого класу. Навіть класний керівник Одарка Василівна (учитель від Бога) грала зі своїм класом у кремки. У кремки грали в теплу пору року, тому що треба під час гри сидіти на землі. Грали й на канікулах, коли пасли гусей на левадах. Місце, де кидали кремки, називали «*Ігровим колом*». Перед грою завжди вибирали першого, хто розпочинав гру. Використовували різні лічилки. Наприклад: «*На златом крыльце сидели царь, царевич, король, королевич, сапожник, портной, кто ты будешь такой?*» Хто перший розпочинав гру, спочатку розкладав окремо чотири кремки. Одну підкидав угору, одну брав і ловив ту, що підкинута була. Потім одну кидав, а дві брав і ловив підкинуту, потім три брав, потім чотири брав і ловив підкинуту. Якщо партію не програв, тоді розкладали на великій відстані дві кремки, їх треба «*загребти*» пальцями і зловити підкинуту. Потім три розкласти окремо і «*загребти*», потім чотири. Якщо ти виграв уже без поразки, ти переможець. А якщо на самому початку гри ти програв, то гру продовжує інший, але починає із самого початку. А коли прийшла черга до того, хто попередньо програв, він продовжує гру, на чому програв. Переможців не нагороджували, самому було приємно, що ти вмєш гратися. Гра продовжувалася по-різному, залежно й від

кількості гравців. Предмети гри не переходили переможцю, тому що вони були в кожного і не одна партія. Кремки зберігали в торбиночці і в портфелі або в карманах піджачків. Кремки діти берегли, як щось цінне особисте. Гратися навчалися діти один від одного.

Анкета №11

1. Верещака (Чепурко) Ганна Іванівна.
2. Вулиця Радянська, 33, село Мацківці Лубенського району Полтавської області.
3. 20.07.1919 р. н.
4. Село Колодна Оржицького району Полтавської області.
5. Грала в крем'яхи.
6. «Крем'яхи». Існували аж до 1970-х років.
7. «Крем'яхи».
8. З камінців.
9. Невеличкі, щоб можна було взяти в руку 5 штук.
10. Ні.
11. Збирали в ярах після дощу.
12. –
13. Ні.
14. 5 камінців круглих.
15. Кожен мав свій набір.
16. Скільки завгодно, але, як правило, ділилися на невеличкі групи по 3-4 чоловіки, щоб не довго чекати своєї черги.
17. Гра була загальною, але дівчата грали частіше.
18. Приблизно шкільного віку.
19. Літом частіше, аніж узимку.
20. Грали скрізь: літом – на подвір'ї, на пастівнику, взимку – у хаті.
21. Правил початку гри не було. Хто перший сказав, той і грає.
22. Шукали рівне місце. На пастівнику виривали траву, щоб нічого не заважало.
23. Назви не було.
24. Гра складалася з кількох етапів:
 1. («Однюрки», «Двойки», «Тройки», «Четворки»). Для цього етапу характерні загальні правила: 5 крем'яхів лежать на землі.

- Один беруть і підкидають, поки летить, з землі беруть ще один і ловлять підкинутий – це «Однорки». Потім підкидають один, у руку беруть два і ловлять підкинутий – це «Двойки» і так далі.
2. «Купка». На початку цього етапу крем'яхи знаходяться в руці. З руки підкидають один, а чотири кладуть на землю. Потім один підкидають, а чотири беруть у руку.
 3. «Клуня». Крем'яхи знаходяться в руці. Другу руку ставили пальцями на землю таким чином, щоб поміж пальцями була максимальна відстань. Спочатку підкидали один, а чотири клали на землю, потім підкидали один, а ті, що на землі, заганяли в отвори поміж пальцями по черзі. Етап закінчувався підкиданням одного і взяттям чотирьох із землі.
 4. «Свиня». Великий і вказівний пальці ставили на землю, утворюючи (отвір). Крем'яхи лежали на землі. Один підкидали вверх, один прокидали в ці (ворота), три брали в руку і ловили підкинутий. Того, хто пройшов крізь ворота, у гру вже не брали, потім прокидали наступний і далі, поки крем'яхів не залишиться. Цей етап і гра загалом закінчувалася підкиданням одного, взяттям усіх крем'яхів з рук.
25. Не пам'ятаю.
 26. До останнього гравця.
 27. Коли залишався один гравець.
 28. Ні.
 29. Де хто покладе або в карманах.
 30. Старші менших.

Записав Віктор Верещака, завідувач фондів Лубенського краєзнавчого музею.

Анкета №12

1. Жебель Катерина Василівна.
2. Провулок Молодіжний, 42, місто Лубни Полтавської області.
3. 08.02.1951 р. н.
4. Село Крутий Берег Лубенського району Полтавської області.

5. Грала за допомогою камінців.
6. «Кремняхи». Існувала ця гра приблизно до 1970-років.
7. «Кремняшки» – називали камінці, за допомогою яких гралися в цю гру.
8. Знаходили діти різні камінці однакового розміру або круглі шматочки цегли.
9. Форма камінця повинна бути кругленькою, а розмір 1,5-2 см, щоб могло в руці поміститися 5 штук.
10. Ні. Камінці повинні бути одного розміру й одного виду.
11. Повсюди.
12. –
13. Ні. Знаходили вже такі, як потрібно.
14. Користувалися 5-ма камінцями.
15. Кожен учасник мав свій набір для гри.
16. У гри брали участь скільки завгодно дітей.
17. У гру грали будь-хто: і хлопчики, і дівчата.
18. Вік наймолодших гравців – років від 5, а найстарших – років 14-15.
19. Грала в цю гру в теплу пору року.
20. Грала в гру на свіжому повітрі на подвір'ї, на вулиці.
21. Гру розпочинали одночасно всі гравці після слів: «Раз, два, три гру почали».
22. Камінці клали на землю під час гри.
23. –
24. У кожного з гравців був свій набір із п'яти камінців. Камінці кожен викладав по квадрату, у кожен куточок один камінець. П'ятий камінець підкидали вгору. За той час поки камінець впаде, гравець повинен схопити в руку один камінь і зловити той, що підкинув. Один камінець відкидав у сторону, потім другий камінець – і все повторювалося так само. Коли всі чотири камінці зібрано, то їх розклали на дві купки по два камінці і один підкидали. Треба встигнути схопити два і один, що падає. Коли всі камінці зібрано, їх розклали на кучки (3 і 1) і грала так само. Грала всі гравці одночасно.
25. –

26. Гра продовжувалася, доки хтось один не вигравав раніше всіх.
27. Гратися в гру навчали старші менших.
28. –
29. –
30. –

Записав Віктор Верещака, завідувач фондів Лубенського краєзнавчого музею.

Анкета №13

Гравці кляли 9 камінців по колу, а 10-й у центрі. Перший гравець підкидав 10-й камінець вгору. У цей момент він повинен був схватити 9-й камінець, що в колі, та встигнути зловити підкинутий. Якщо гравець зробив це, він грав далі, збираючи камінці по одному за часовою стрілкою. Якщо перший гравець зумів пройти все коло, не випустивши камінець, інші гравці йому продовжували докладати більше камінців. Але, якщо гравець втрачав камінець, гру продовжував наступний. Коли гравець стратив перший, а камінець у колі, всі інші гравці йому загадували бажання (кожен одне), які той, хто програв, мав виконати. Наприклад, заспівати пісню, затанцювати і т. д.

Коли грали самі хлопці, то в грі використовували 40 камінців, які складали в 4 кола по 10 штук.

Записано в селі Андріївка Машівського району Полтавської області від Вороніної Майї Володимирівни (1950 р. н.).

Анкета №14

Для цієї гри використовували невеликі предмети (круглі або квадратні черепочки з глиняного посуду), які перед грою оббивали молотком та затирали об цеглу, та камінці, які збирали на дорозі. Грали до 8 учасників віком 6-8 років. У кожного було по 5-6 предметів. Найчастіше грали дівчата в літню пору року. У лузі

викопували ямку, навпроти ставали гравці на відстані 1,5-2 метри. Обирали суддю, який рахував кількість предметів, які потрапили в лунку. Найстарший учасник розпочинав гру. Кожний учасник кидав камінці й мав попасти в лунку. У кого більше предметів потрапило в лунку, той і був переможцем. Діти могли гратися цілий день. Предмети гри забирав переможець, але вони залишалися біля місця гри.

Записала 2014 року Здоровик Анна, учениця Лубенської школи №2, від Здоровик (Майстренко) Раїси Федорівни (1938 р. н.).

Додаток 4

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІГОР

«Слишки»

«Игра во всем схожая с игрою в козачки, только в «слишки» играют не мальчики, а девочки, и вместо палочек берут по 10 камешков или округленных черепочков, в числе которых должен быть один, резко отличающийся от прочих цветом. Этот последний называется «Пан». При подбрасывании пана не ловят. Схватившая пана с другими камушками или схватившая четное число камушков, передает игру следующей. Когда все камушки разойдутся по рукам, то та девочка, у которой окажется их наибольшее число, величается первой, а та, на долю которой не достанется ни одного, остается другой» [143, с.39].

«Камінці»

«Це суто дівчача гра. Кожна її учасниця повинна мати по десять камінців або круглих черепочків. Один із них має різко виділятися з-поміж інших кольором.

Гравець підкидає камінці догори і в тому місці, де вони мають упасти, наставляє на землю кисті. Ті камінці, що впали на кисті, підкидають знову і намагаються зловити їх на льоту. Якщо кількість камінців виявиться непарною, гравець відкладає один із них, а решту підкидає знову.

Може статися, що гравець відкладає один із них, а решту підкидає знову.

Може статися, що гравець при цьому стратить – не зловить жодного камінця. Тоді передає решту камінців і право грати іншому. Вважається, що той, хто грає, стратив і у випадку, коли він зловить парну кількість або разом з іншими камінцями зловить і «відмітного».

Коли всі камінці розійдуться по руках, підраховують, кому скільки дісталось. Ту дівчинку, у якої буде їх найбільше, називають першою» [137, с.370].

«У крейماشки»

«Готують п'ять плоских камінчиків або з черепочків від розбитого глиняного посуду – кругленькі крейماشки. Дівчата сідають кружка. Гра складається з п'яти або десяти відділень, кожне з яких має окрему назву.

1. «Первинчики». Дівчинка бере в руку п'ять крейماشків і розкидає їх так, щоб кожен лежав окремо, інакше крейماشки передаються наступній дівчинці. Тоді бере одного з них (хапача), підкидає вгору, потім правою рукою хапає котрийсь з тих, що лежать на землі, і підхоплює підкинутий вгору крейماشка, не даючи йому впасти. Тепер з двох крейماشків, що в руці, одного підкидає, а другого теж підкидає і підхоплює з землі наступний. Так по одному схоплює з землі усі чотири крейماشки. Це називається «Одиниці».

Потім ідуть «Двої». Для цього дівчинка знову розкидає крейماشки і, підкинувши хапач, схоплює уже не по одному, а відразу по два крейماشки.

Потім ідуть «Трої». Підкинувши хапач, вона схоплює відразу три крейماشки і вдруге одного, що лишився, який називається «Жабкою». Нарешті підкидає хапач, вона схоплює всі чотири крейماشки. Якщо дівчинка веде гру успішно, то її товаришки починають промовляти, щоб вона помилилася:

«Їхав піп, а колісце в ямку – скік,
А крейماشки із рук – пік».

При помилці або промаху крейماشки передає наступній дівчинці.

2. «Німий». Назва обумовлена тим, що під час гри треба мовчки підкидати і ловити крейماشки тим самим порядком, як і в першому відділенні, хоча товаришки намагаються всіляко відволікти її увагу.

На закінчення цього відділення підкидає відразу два крейماشки і, взявши решту три, підхоплює їх. Тоді дівчинка, що грає, закладає руки за спину і, взявши в одну руку три, а в другу два крейماشки, простягає їх затиснутими в кулаки, і пропонує товарищці вгадати, де два, а де три. Якщо вгадає – крейماشки передає, не вгадає – продовжує грати далі.

3. «Густий міст» – ця назва дається чотирьом креймашкам, які лежать близько один біля одного, однак не торкаються. Дівчинка схоплює крейماشки тим же порядком, як і в першому відділенні, але так, щоб жоден, крім схопленого, не був зачеплений.

4. «Рідкий міст» – гру веде із дотриманням попередньої умови, але крейماشки відсунуті один від одного на відстань не менше двох вершків (приблизно 9 см).

5. «Пшоно» – підкидає хапач, хапає одного крейماشка і вкидає його собі до рота, при цьому має встигнути підхопити на льоту хапача, не давши йому впасти, і це треба проробити з усіма чотирма креймашками. Грають, поки не стомляться» [137, с.370-371].

«Курчата»

«Для гри потрібно п'ять кругленьких камінчиків чи барабульок (маленькі кісточки з свинячих ратиць). Грають в одній партії двоє, троє, четверо. Сідають колом, хтось починає гру, а останні грають по черзі, справа наліво за рухом сонця. Гра має чимало фігур.

Гра йде в такій послідовності:

«Єдинки»: розкинувши креймахи на землі, один з них підкидають угору правою рукою (перед початком гри домовляються, якою рукою грати – правою чи лівою), і в той час, коли він летить угору, беруть із землі один крем'ях і ловлять підкинутий у ту ж руку. Знов підкидають і беруть другий, потім третій і, нарешті, четвертий.

Далі йдуть «Двійки», «Трійки» (див. гру «Крейماشки») й «Перекиді»: взявши в руки всі п'ять крем'яхів, підкидають їх трохи

й ловлять на руку, перевернуту долонею вниз. Скільки крем'яхів дасть перекидь, стільки курчат нагнано на гравця з правого боку, а той собі наганяє на свого сусіда з правого боку і т. д. Грають звичайно і вдвох. Тоді один нагонить на другого, а той одгонить і намагається з свого боку побільше нагнати на першого. Коли перекидь не дасть жодного крем'яха, то черга переходить до наступного гравця. Попередня праця пропала марно й треба, коли надійде знов черга, починати спочатку» [137, с.373].

«Кінь»

«Порядок такий:

1. «Єдинки».
2. «Двійки».
3. «Трійки».
4. «Перша черга»: підкидають один крем'ях і, взявши з землі одразу чотири інших крем'яхи, ловлять підкинутий.
5. «Друга черга»: з п'яти крем'яхів, що в руці, один підкидають і, поклавши на землю чотири останні, ловлять підкинутий.
6. «Третя черга»: як і перша.
7. «Борщ»: розкидають всі крем'яхи, одного підкидають і, поки він летить, беруть правою рукою один крем'ях, і кладуть у ліву руку, а тоді ще й ловлять підкинутого. Так збирають всі останні, потім, підкинувши один крем'ях, перекладають усі в праву руку і ловлять підкинутий.
8. «Каша»: підкидають по одному крем'яку й ловлять у ліву руку, а коли зберуть всі – підкидають одного в гору, а всі останні перекладають у праву руку і ловлять підкинутого.
9. «Збірка»: підкидають один крем'ях і по одному збирають останні в ту руку, якою підкидають угору крем'ях.
10. «Масло»: коли всі крем'яхи будуть зібрані в одну руку (див. етап «Збірка». – А.Г.), один підкидають, кладуть останні чотири крем'яхи й ловлять підкинутий.
11. «Підмасло»: як «Перша черга».

12. «Випорстень»: підкидають один крем'ях, беруть із землі теж один і ловлять підкинутий; підкидають знов один і в той час, коли беруть із землі інший крем'ях, кладуть на землю (крем'ях випорскує) той, що був перед тим у жмені і т. д., поки не випорснуть всі чотири, а тоді підкидають один, а решту – чотири – зразу беруть у руку й ловлять підкинутий.
13. «Перстень»: підкидають крем'ях, беруть із землі один, другий і третій, а як треба вже брати четвертий, усі разом кладуть на землю; далі кладуть четвертий і, підкинувши один, збирають одразу всі чотири крем'яхи й ловлять підкинутий.
14. «Пекучі єдинки»: розкидають всі п'ять крем'яхів і так, як вони лягли, не розгортаючи, треба їх і збирати; різниця від простих єдинок та, що не можна доторкатись до того крем'яха, який треба буде потім брати.
Цим і закінчується гра в «Коня». Коли ж на «Пекучих єдинках» гравець схибить, тоді вся попередня праця пропала і треба починати заново» [137, с.373-374].

«Циганка»

«Порядок гри такий:

1. «Єдинки».
2. «Двійки».
3. «Трійки».
4. «Перша черга».
5. «Друга черга».
6. «Третя черга».
7. «Високий дуб»: як і «Єдинки», тільки підкидають крем'ях дуже високо.
8. «Цокало»: як і «Єдинки», лише треба так ловити підкинутий крем'ях, щоб він ударився (цокнувся) об крем'ях, який беруть у руку з землі.
9. «Нецокало»: ловлять так, як і перед цим, тільки пильнують, щоб підкинутий потім не цокнув у руці об той крем'ях, який беруть із землі в руку.

10. «Перегон»: розкидають крем'яхи, ставлять вказівний і великий пальці лівої руки так, щоб між ними був прохід («ворота»), підкидають один крем'ях і, поки він летить, переганяють інший крем'ях крізь ворота, і ловлять підкинутий: таким же чином переганяють по черзі крізь «ворота» кожен з решти крем'яхів, а потім, підкинувши крем'ях угору і прийнявши ліву руку, правою збирають одразу всі чотири крем'яхи і ловлять підкинутий.
11. «Циганка»: розкидають усі п'ять крем'яхів, підкидають один і беруть в руку другий, потім підкидають два й беруть третій, далі підкидають три і беруть четвертий і, нарешті, підкидають чотири і беруть п'ятий.
12. «Пекучі єдинки».
 Хто не схибив у «Пекучих єдинках», той і виграє партію.
 Увага! Черга переходить від одного до другого:
- а) коли гравець не спіймає підкинутий крем'ях;
 б) коли схопить із землі не той крем'ях або не стільки, скільки треба;
 в) коли доторкнеться до того крем'яха, до якого торкатися не слід;
 г) узагалі, коли гравець не дотримається якоїсь умови гри. Того, хто з успіхом веде гру, гурт намагається розсмішити або примовляє, щоб стратив:
- «Йшла дядина та й сказала: «Зрадила!»
 Їхали попи та й сказали: «Не схопи!»
 Їхав піп, а колісце в ямку – скік,
 А крем'яшок із рук – пік!» тощо.
- Гра корисна тим, що дуже добре впливає на розвиток спритності рук і очей» [137, с.374].

«Лишки»

«Для гри потрібно 5 лишок. Гравців може бути від 2-х і більше. Перший гравець підкидає лишки у повітря і, перевернувши долоню тильною стороною, робить так, щоб вони, упавши на неї, розсипалися на гральному полі. Гра почалася.

Хід 1. Гравець має, підкинувши у повітря одну лишку, підняти одну лишку з поля і тоді зловити падаючу. Так само підняти решту по одній.

Хід 2. Гравець, підкинувши у повітря одну лишку, має підняти дві лишки з поля і так потім ще ту пару лишок, яка лишилася.

Хід 3. Гравець, підкинувши у повітря одну лишку, має підняти з поля три лишки, а потім підкинувши знову, підняти одну, яка лишилася.

Хід 4. Гравець підкидає у повітря одну лишку і піднімає з поля усі чотири лишки, ловлячи падаючу.

Якщо гравець збивається на котромусь з цих ходів, хід переходить до наступного гравця.

Коли гравець підняв з поля усі чотири лишки, він мусить «здати кіпчики». Для цього, підкинувши угору всі п'ять лишок, він перевертає долоню тильною стороною і ловить нею падаючі лишки. Потрібно зловити так якомога більше лишок. Так він кидає три рази і потім вибирає один з тих, під час якого кількість лишок, які він зловив, була найбільшою. Так роблять усі гравці, які проходять чотири основні ходи. Той, хто «здав кіпчики» найгірше, тобто зловив найменше лишок, підлягає покаранню. Він отримує від гравців з кращим результатом «щипчики» і «драпчики». Їхня кількість рівнозначна кількості лишок, які зловили гравці-лідери. Той, хто зловив найменше, не карає нікого, натомість йому дістається найбільше. Далі покарання відбувається по зростанню кількості зловлених лишок. Покарання відбувається таким чином: гравець підкидає одну лишку у повітря і в цю мить має щипнути або драпнути руку того, кого карають. Увага! Драпають і щипають при цьому з усієї сили, а тому нерідко у гравців руки були червоні й здерті».

Село М'ятин Млинівського району Рівненської області [314].

«Камінчики»

«У цій грі брали участь декілька учасників. Для гри вони підбирали п'ять круглих камінчиків. Умова гри: кожен з гравців

по черзі виконував різні вправи з камінчиками в руках (спочатку підкидав один, у руках залишаючи чотири, потім – два і т. д.). Підкидаючи останній камінець, долоню треба було опустити вниз і так зловити камінчики. Перемагав той, у кого камінці не падали на землю».

Село Доброволля Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [188, с.82].

«Баби»

«Діти брали шість маленьких камінчиків, складали їх у рядочок. Самі сідали в круг, по черзі йшли до камінчиків, брали один в руку і підкидали догори. Поки той камінець був у повітрі, треба було підняти другий, і так по черзі всі камінці. Якщо не встиг підняти, учасник змінювався».

Село Біла Чемеровецького району Хмельницької області [188, с.85].

«Камінець»

«Брали невеликий камінець, клали на долоню, підкидали. Треба було зловити зовнішньою стороною долоні. Той виграє, хто довше кидав і ловив».

Селище Смотрович Дунаєвецького району Хмельницької області [188, с.82].

«Камінці»

«Гравець бере в руку 5 камінчиків, один з них підкидає вгору, а чотири розсипає по землі. Кинутий камінчик ловить і знову кидає його вгору. Поки він летить у повітрі, потрібно встигнути доторкнутися до одного з камінчиків, що лежать на землі. Якщо кілька лежить поруч, можна торкнутися одночасно всіх і встигнути піймати камінчик. Камінчики, котрих торкнувся гравець, відкладаються убік».

Село Борщівка Теофіпольського району Хмельницької області [188, с.82].

«Цвейлики»

«Грають 2-5 чоловік. Брала черепки, їх витирали до каменю так, щоб утворилися круглі фігурки, схожі на монети. Один гравець розкладає «монети» («цвейлики») на землю. Бере одну з них, підкидає. У цей момент з землі бере другу фігурку і ловить ту, що підкинув. І так з іншими цвейликами. Потім знов розкладав цвейлики. Одну фігурку підкидав, з землі брав уже дві і ловив ту, що підкинув. Тоді передавав наступному гравцю. Якщо гравець не зловить цвейлик, передає другому. Якщо гравець залишається з цвейликами – він програв».

Село Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області [188, с.83].

«Камінчики»

«Дитяча групова гра для вдосконалення швидкості та спритності. Грала в неї переважно дівчата. Вибирали п'ять круглих невеликих камінців. Перший гравець підкидає один камінчик, швидко бере з купи інший і ловить попередньо підкинутий. Далі бере два камінці, підкидає вгору їх і бере з купи третій. Так відбувається, поки гравець не виконає ті самі дії з усіма п'ятьма камінчиками. Якщо ж він не встигає впіймати камінці, вони переходять до наступного гравця.

Коли всі гравці здійснили по черзі попередні дії, грають камінцями «в загонку». Одна дівчинка своєю рукою утворює «ворота» (ставить на землю руку великим і середнім пальцями донизу, щоб утворилася арка). Інша підкидає вгору один камінчик, у цей час тією ж рукою бере інший і б'є його у «ворота», потім ловить попередньо підкинутий (тією ж рукою). Потім підкидає два і так далі за вищеописаними правилами.

Грають у будь-яку пору року. Розвиває вправність рук дитини та концентрацію уваги».

Село Пудлівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [188, с.85-86].

«Камінчик»

«Малюється на землі квадрат. Беруть 4 плескатих та 5 круглих камінчиків. Один гравець підкидає камінь. Поки той впаде, потрібно другому цей камінь зловити. Коли падає і гравець не ловить, то він програє. Тоді інший стає грати».

Село Монастирок Борщівського району Тернопільської області [188, с.84].

«Кремушки»

«На березі річки вишукували однакові за розміром шліфовані водою камінчики. Для гри потрібно 10 камінчиків. Камінчики (9 шт.) склали на купу, а один кидали вгору. Поки камінчик летить, потрібно взяти з купки один камінчик, покласти збоку, а той, що летить, зловити. У руці вже два камінчики. Знову кидають камінчик, за цей час треба взяти вже два камінчики в руку і спіймати той, що летить. На третій раз – три камінчики і т. д., поки всі камінчики не будуть у руці. Якщо ж камінчик не зловив, то гра переходить до іншого гравця».

Село Вільшаниця Білогірського району Хмельницької області [188, с.87].

«Крем'яхи»

«Грають суто дівчата віком 7-12 років.

Кожна учасниця гри повинна мати по десять камінчиків. Один з них має відрізнятись з-поміж інших кольором.

Гравець підкидає камінчики догори і в тому місці, де вони мають впасти, наставляє над землею руки. Ті крем'яхи, що впали на долоню, підкидають знову й намагаються зловити їх на льоту. Якщо кількість камінчиків виявляється непарною, гравець відкладає один із них, а решту підкидає знову. Може статися, що він при цьому не зловить жодного. Тоді гравець передає решту крем'яхів і право грати іншому. Вважається той, хто грається, «стратив» тоді, коли зловить парну кількість або разом з іншими камінчиками й міченого. Коли всі камінчики

розійдуться по руках, підраховують, кому скільки дісталось. Дівчинку, у якої їх найбільше, називають «Першою».

Село Моломолинці Хмельницького району Хмельницької області [188, с.87].

«Каниці»

«Бере участь два учасники.

Потрібно 5 круглих «каничок» (камінців). Один учасник тріє і стукає ними в руках, а потім розкидає їх довкола себе, але не на велику відстань.

Цей самий учасник бере камінець один і підкидає вгору, у цей самий час потрібно схопити з землі інший камінець, підкинути знову і зловити їх. І так до кінця гри.

Якщо камінець вилітає, учасник виходить з гри».

Село Велика Слобода Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [188, с.83-84].

«Канички» або «Дзятки»

«Беруть у долоню п'ять камінчиків («каничок») і підкидають. Потім підбивають їх тильною стороною долоні й ловлять якомога більше. Хто зловить найбільше «каничок», той і виграв».

Село Озеряни Борщівського району Тернопільської області [188, с.83].

«Камінчики»

«Клали на руку п'ять камінчиків величиною з ягуду (на зворот руки). Підкидали камінчики так, щоб вони впали на долоню. Виграв той, у кого більше в долоні камінчиків. У цю гру переважно грали дівчата».

Село Митниця Підволочиського району Тернопільської області [188, с.84].

«Розкиданка» (гра на пасовищі)

«Кілька дівчаток сідали в коло, розкидали камінці й по черзі підкидали угору по одному. Швидко із землі брали другий камінець,

щоб не впав той, який вже підкинули. Потім потрібно було підкинути два камінці й взяти із землі третій. Після цього кидали вверх три камінці, а з землі брали четвертий. Наприкінці кидали уже чотири камінці й брали п'ятий.

Котра з дівчаток не змогла зловити камінець, вибувала з гри».

Село Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області [188, с.84-85].

«Гончики»

«Брали камінчики (гальку), розсипали, підкидали і в цей момент брали ще один, і ловили той, що підкинули. Потрібно визбирати всі, не розсипавши тих, що в жмені».

Село Бубнівка Городоцького району Хмельницької області [188, с.85].

«Барди»

«Учасниками були довільна кількість дітей віком 12-13 років.

Вибирали таких п'ять камінчиків, щоб вони були гарні, кругленькі, однакові за розміром. Їх підкидали однією рукою і ловили. Зразу по одному брали, потім по два разом, однією підкидають, а два підбирають, по три, а потім по чотири. Потім складали пальці й робили «ворота», по одному камінчику заганяли у ворота. Це «короля» називалось.

У кінці – перевертень: скільки перекидаєш балів (камінчиків), стільки зловиш».

Село Бабченці Чернівецького району Вінницької області [188, с.86].

«Фасолька»

Вік учасників – 10-12 років. П'ять фасолін брали в долоню, підкидали вверх, але не дуже високо, бо мали зловити тильною стороною руки. Потім підкидали знову. Якщо не зловили хоча б одну фасольку, то це програш. Участь брали тільки двоє дітей. Грали, коли пасли худобу.

Село Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області [188, с.88].

«Фасольки»

«П'ять фасолинок ставлять на долоню, підкидають вверх і мають всі зловити на тильну сторону руки. Тоді знову підкидають вверх і іншою стороною мають зловити на долоню.

У грі беруть участь діти віком 13-14 років. Має бути три або п'ять фасолинок, якщо одна загубиться, то той, хто не зловив, програє. Кожна зловлена фасолька приносить +1, незловлена – -2. Хто програв, то йому дають щелбани».

Село Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області [188, с.88].

«Камінці»

«Вік учасників – 12-14 років. Кількість учасників три і більше. П'ять камінців лежали на купці. Учасник, підкидаючи камінець, тією ж рукою мав взяти другий і підкинути, а перший зловити. Якщо не зловив, то «сфучив». А зловив, то продовжував гру аж до п'ятого, останнього камінця. Грали в цю гру на вулиці ввечері».

Село Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області [188, с.88].

«Кубики»

«Робили десять кубиків з черепка. Розкладали їх і один кубик підкидали, а всі його лапали. І так всі десять. Для фізичного вдосконалення сил грали гру в літню пору».

Село Станція Дунаївці Дунаєвецького району Хмельницької області [188, с.89].

«Камушки»

«Вік учасників – 8-15 років. Дитина бере в руки один камушок. Кидає вгору і тут же ловить. Якщо спіймала, кидає два разом і т.д. Якщо ж камушок упав на землю, то вона розпочинає все спочатку. Для гри потрібно 6-8 камушків».

Село Воробіївка Немирівського району Вінницької області [188, с.89].

«Кубика»

«У грі брало участь декілька гравців. Кожен учасник мав п'ять камінчиків. Один камінчик підкидали, а решту розкидали по землі й ловили той, що підкинули.»

Тоді той камінчик, що в руці, підкидали й швидко піднімали один з камінчиків, що на землі, і ловили той, що підкинули. Тоді підкидали два камінчики, а третій піднімали й ловили тих два. І так, поки не піднімуть всі камінчики.»

Далі п'ять камінчиків підкидали й ловили тильною стороною долоні, а тоді знову підкинути, зловити в кулак. Далі знову розкидали і вже збирали по два камінчики, і знов усі п'ять перекидали зі жмені на тильну сторону долоні й назад.»

Далі знов розкидали й збирали по три і один камінчик, тоді всі чотири.»

Якщо камінчик випав, то гра переходить до другого учасника. Він починає все спочатку» [188, с.89-90].

«Кури»

«Грають дві чи три дівчинки 8-12 років восени, коли достигне квасоля. Кожна дівчинка має квасолю якогось одного кольору – це кури. Крім курей, є ще півень і квочка – якісь особливі квасолини, великі й гарні. Всю квасолю-кури зсипають у хустину, перемішують і грають по черзі. У жменю беруть курей, підкидають їх вгору, повернувши руки долонею вниз, ловлять і, підкинувши, знову ловлять у жменю. Коли спіймають пару курей – забирають собі, а піймають півня – забирають всіх курей з квочкою. Хто лишився без курей, той виходить з гри. Коли розіграють усіх курей, то в кого їх не лишилося, повинен на одній нозі проскакати туди й назад до визначеного раніше місця, тоді йому повертають курей, гра продовжується.»

Село Немія Могилів-Подільського району Вінницької області [188, с.90].

«Гончики»

«1-й етап. П'ять виточених круглих камінчиків брали в жменю, підкидали вгору. Треба один зловити, а інші розлітаються.

2-й етап. Підкидали того, що зловили, вгору. Поки він летить, треба підняти один з тих, що лежить на землі, і зловити того, якого підкинули. Якщо зловили, один відклали вбік, а з іншими виконували те ж саме. Так треба переловити всі камінці.

3-й етап. Усі камінчики брали в жменю, підкидали і ловили зовнішньою стороною руки, і розкидали на землю. Підкидали один камінчик, а забрати із землі треба два камінчика разом. Коли зловили, знову збирали в жменю, ловили, але камінчики вже три за один раз. Коли зловили три, знову збирали в жменю і підкидали вгору, ловили на зовнішню сторону долоні, клали на землю. Підкидали один камінчик, а з землі треба забрати чотири. Хто з цим впорався, той виграв. Але якщо хоч один раз не зловили, треба починати спочатку.

Можна грати як самому, так і багатьом».

Село Клинове Городоцького району Хмельницької області [188, с.91].

«Копійка»

«Кидали копійку з долоні, і треба було зловити її зовнішньою стороною долоні так, щоб зверху була цифра, а як ні, то загадували щось зробити».

Селище Смотрич Дунаєвського району Хмельницької області [188, с.91].

«Одиначок»

«Дитина бере п'ять камінчиків у руку, один з них підкидає вгору, а чотири розсипає по землі.

Підкинутий камінчик ловить і знову кидає його вгору, швидко бере із землі один камінчик і ловить підкинутий. Гра триває, поки не зберуть із землі всі камінчики».

Село Лясківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [188, с.92].

«Шпак»

«У грі беруть участь багато учасників. Для гри необхідно було мати 5 камінчиків. Один з них підкидається вгору, а ті, які знаходяться на землі, і той, що в повітрі, слід встигнути вхопити в руки (2 шт.), і так доти, доки в руці не опиняться всі п'ять».

Село Пробіжна Чортківського району Тернопільської області [188, с.92].

«Барди»

«З глиняного посуду вибивають товсті круглячки, які називають «бардами». Брала п'ять бард, розставляли їх окремо один від одного і починали гру: підкидали одну, а тим часом підбирали другу, перекладали в другу руку. Потім знову розкидали п'ять і ловили вже дві барди.

Якщо одна дитина програє, то дія переходить до іншої».

Село Куражин Новоушицького району Хмельницької області [188, с.92].

«Квочки»

«У цю гру грали дівчата різного віку переважно в полі під час випасу худоби.

Кожна з дівчат назбирувала в жменю однакову кількість квіток, але без корінчиків. Потім ці квіти підкидали вгору й намагалися зловити їх зовнішньою стороною долоні. Хто зловив більше, той переміг».

Село Гайове Барського району Вінницької області [188, с.93].

«Кубики»

«Кількість гравців – 2-5 чоловік. Вік – від 7 до 14 років.

Набивають кубики з черепків, підкидають їх, за кожним разом треба спіймати певну кількість – (2-4). Уперше треба спіймати 5 кубиків, потім 4 кубики й т. д.».

Село Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької області [188, с.93].

«Камінчики»

«Вік – від 7 до 13 років. Кількість – 3-4 дітей.

Беруть 4-5 камінчиків, роблять «ворота», складаючи вказівний і середній палець навхрест у вигляді трикутника. Підкидають камінчик і стараються його забити в чужі ворота. Якщо підкинув камінчик і не спіймав, то виходить з гри. Грали по черзі, потім рахують, скільки хто забив у ворота».

Село Мала Кужелівка Дунаєвецького району Хмельницької області [188, с.93].

«Крем'яхи»

«Беруть п'ять круглих важкуватих камінців діаметром близько двох сантиметрів. Найбільш придатними були природні камінці з кварцу, їх зберігали по кілька років. Виготовляли крем'яхи і штучно, навіть використовували кістки тварин. У грі може брати участь довільна кількість гравців. Вони сідають колом на підлогу чи просто на землю.

Кожен грає за себе. Щоб визначити, кому починати гру, по черзі підкидають крем'яхи вгору і намагаються впіймати їх тильною стороною долоні. Той, хто спіймає всі п'ять крем'яхів, починає гру. Крем'яхи переходять від одного гравця до іншого за сонцем. Кожен гравець виконує ряд вправ за певною послідовністю, поки не порушить правил.

Гра проходить у чотири етапи, причому кожен має однаковий набір вправ. Спочатку крем'яхи для виконання вправи легенько кидають на землю, потім підкидають угору і підставляють тильну сторону долоні, від чого вони «розсіваються»; на третьому етапі, який називають «зповорушками», їх випускають із затиснутого між долонями положення – неодмінною умовою виконання вправ цього етапу є необхідність брати крем'ях так, щоб не ворушити інших; четвертий етап називається «складні». Тут дозволяється складати крем'яхи на землі так, як вигідніше для виконання вправи. На завершення кожної вправи у всіх етапах крем'яхи кладуться

на землю, потім один підкидається вгору, а решту підхоплюють із землі і ловлять той, що в повітрі.

Перша вправа називається «по одному». Береться один крем'ях і підкидається вгору. Поки він знаходиться в повітрі, схоплюється другий із землі й ловиться перший. Один крем'ях відкладають, а другий знову підкидають. Вправа виконується, доки будуть підняті всі крем'яхи. Друга вправа називається «двійка». Вона виконується так, як і перша, тільки береться відразу по два крем'яхи. Третя вправа – «трійка» – ловиться три і потім один крем'ях. Наступна вправа – «перша покосиція» – виконується, як і перша вправа, тільки схоплюють крем'яхи по діагоналі. «Друга покосиція» виконується, як і попередня, лише з різницею – ловиться по два крем'яхи разом. «Третя покосиція» – беруть три крем'яхи навскоси і один. «Тихтихала» – виконується, як і перша вправа, але щоб крем'яхи не цокалися між собою. «Цок-цокала» – як і попередня, тільки щоб крем'яхи цокнулися. «Качечка» – виконується так само, як і перша вправа, але крем'яхи не викладаються, їх тримають у руці до кінця вправи. «Селезник» – один підкидають, один хапають із землі. Один у руці, другий підкидають, третій хапають із землі. Один підкидають – два викладають. Це ж робиться і з рештою крем'яхів. «Кидьки» – правою підкидається один, а лівою схоплюють чотири і підхоплюють той, що в повітрі. «Покришечка» – правою рукою підкидають один крем'ях, а лівою ловлять; правою ловлять один крем'ях із землі і цією рукою накривають ліву. Так робиться, доки підберуть усі крем'яхи. «Мушка» – подібна до першої вправи, але підхоплюють той крем'ях, що в повітрі махом зверху. «Мисочка» – один крем'ях підкидають правою рукою, потім нею ж ловлять другий із землі і кладуть у ліву, а правою підхоплюють той, що в повітрі. «Поличка» – як і попередня вправа, тільки ліва рука притулена до грудей. «Викладання по одному» – один підкидають у повітря – чотири схоплюють із землі і підхоплюють той, що в повітрі. Підкидають один – один викладають і ловлять той, що в повітрі, аж поки будуть усі викладені. «Викладання по два» – як і попередня вправа, тільки викладається по два. «Пшінце» – один підкидається – другий ловиться, два підкидаються – ловиться третій і т. д. «Пшінце

по два» – як і попередня вправа, тільки ловиться по два камінці. «Пшінце по три» – ловляться три і один. «Вилочка» – як і перша вправа, але крем'яхи захоплюються між розчепірені пальці правої руки і утримуються до кінця вправи. «Грабельки» – як і перша вправа, однак крем'яхи підбирають повагом. «Молоточок» – підкидається один, один береться з землі, один підкидається, а той, що в правій руці, перекладається в ліву, а правую підхоплюється той, що в повітрі. Фінал вправи – всі крем'яхи мають бути в лівій руці. «Туп-тупала» – як і перша вправа, але перш ніж підняти крем'ях, ним двічі стукають по землі. «Сов-совала» – як і попередня вправа, тільки крем'яхом двічі совають по землі. «Хліб у піч» – долоню лівої руки притискують до землі, роблячи печерку, один крем'ях підкидають вгору і, поки він у повітрі, інший засовують «у піч», а потім підхоплюють той, що в повітрі. «Хліб із печі» – потрібно до попередньої вправи, тільки навпаки. «Перекиді-мушка» – один крем'ях підкидають вгору, другий беруть із землі й теж підкидають, ловлять перший і знову підкидають, ловлять другий махом зверху, ловлять перший махом зверху. Один крем'ях відкладають, а другий підкидають у повітрі. Так роблять, поки не підберуть крем'яхи з землі. «Перекиді – низький дуб» – як і попередня вправа, тільки ловлять низько біля землі і не зверху, а представивши долоню. Підкидають не вище голови гравця. «Перекиді – високий дуб» – як і попередня вправа, тільки підкидають вище рівня голови гравця і там ловлять.

Кращим гравцем вважається той, хто першим виграв – виконав усі вправи. Гра продовжується доти, поки не виграють всі гравці, крім одного; той, хто не виграв, дістає кару: його примушують «тягти жабку» або він має класти долоню на землю, чотири крем'яхи затискувати між пальцями, а інші гравці по черзі підкидають один крем'ях і поки він у повітрі, повинні викотити одного з-поміж пальців, ущипнувши при цьому руку «невдахи», і підхопити крем'ях у повітрі, – доки будуть викочені всі крем'яхи. В іншому випадкові наливали в посудину води, клали туди крем'яхи, а «невдаха» мав витягти їх ротом – «тягни жабку». Часто гра йшла день або навіть переносилася на другий. Вона вимагала неабиякої спритності та вміння» [275].

Додаток 5

АНТОЛОГІЯ ІНОЗЕМНИХ ІГОР

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

«Камешки»

«Округленные глиняные камешки раскладывают девушки по полу и делают уговор: не мешать и не кричать. При этом произносят условные поговорки: «Уговорец – всем делам родной братец»; «Без уговора – не садись, а на слово – не вяжись»; «Ни еду, ни лечу, а заеду – подхвачу» и тому подобное, и потом заключают условие: играть, не воровать. В иных местах говорят: «Чур играть, не воровать, без вороху, без промаху». Игра в камешки многосложная и оканчивается по большей части ссорой. Одна из девушек бросает камешки вверх и во время их полета старается захватить правой рукою несколько других, разбросанных по земле. Здесь великое искусство в том, чтобы камешек не упал на землю, игрок успел бы захватить другие и чтобы на лету схватить еще падающий. Девушки, завидуя ловкости своей подруги, мешают ей своими рассказами или нарочно кричат. Игральщица сердится, рука её дрожит, и она делает промах.

Лучшие камешки доставляют из Киева и Ростова. Мужескому полу вменяется в стыд забавляться этой игрою, однако мальчики не смотрят на это.

В Малороссии игра в креймешки также самая, что в камешки. Садятся девушки на земле кружком, положив перед собою несколько креймешек. По большей части каждая кладет перед собою по четыре, кидает один вверх и, пока он летит вниз, она должна захватить лежащий на земле и схватить падающий; потом она бросает тот креймешек, который сняла с земли, и хватает на лету другой, и таким образом продолжает, пока всех не переберет, есть такие охотницы, что играют по целым дням.

Креймешки делаются из разбитой глиняной посуды и кафлей, округливают их величиною с грош, но не более пятака медного.

Играют еще в креймешки иначе. Делают круглые, величиною с голубиное яйцо, камешки; для этой игры употребляют только шесть. Играющая, садясь на пол, покрытый ковром, кладут на ковер кучкою пять креймешков, шестой бросают вверх, не много по выше головы, и должно успеть взять камешек с ковра и поймать падающий сверху. Играющая бросает сначала камешек по одиночке, потом все бросает друг и ловит; потом те же камешки перекладывает с одного места на другое, захватывает между пальцев, потом прокатывает под пальцами и продолжает бросать дотоле, пока не уронит кремешек. Тогда она лишается игры и передает другой, которая играет точно также.

Зависть к счастью другого повсюду сопутствует. Будь счастлив хоть на былинку и тогда позавидуют в свете.

Греки употребляли камешки в древности, от них эта игра распространилась по всей Европе, к нам перешла от Татар» [246, с.41-42].

«Камушки»

«Камушки есть игра летняя, занимающая собою всегда девиц по полдням, редко вечерами. Вероятно, что и эта игра изобретена бабушками: она так скучна, что утомляет собою самую бодрую девицу. В Туле, на Оружейной стороне, целые семейства сидят по улицам кружками занимаясь усердно Камушками. Там, в Гончарской слободе,ставляется в достоинство играть удачно в эту игру, а знание ее ставилось наравне с женскими искусствами. Замечательно одно: в позор и в поношение ставили мужчине, когда он играл в Камушки. Укоризненные слова, произносимые девушками, выражают какую-то зависть.

Сбираясь играть в Камушки, девушки приносят с собою по пяти глиняных камушков, гладких, округленных, расписанных разными красками. Эти камушки продаются в числе других товаров на городских ярмарках. Гольшевые камушки считаются роскошью:

их приносят в подарки богомолыцики из Киева и Ростова. Готовые играть по двое и более суток, девицы садятся у ворот кружками и причитывают: «Уговорец, родной брат всем делам». Чудесное дело: это род какой-то клятвы, свято хранимой девушками. Вот он:

*«Чур! Играть, Не воровать,
Без вороху, Без промаху, Без щелку».*

Камушки есть игра самая многосложная. Разделяясь на несколько приемов, она имеет особенные действия. Первый прием называют: пять просфоров, второй: четыре просфора, третий: три просфора, четвертый: два просфора, пятый: один просфор, и последний: отбиваться.

Девушки, играющие в пять просфоров, берут в правую руку все пять камней, из коих один бросают вверх, а другие четыре кладут на землю, и в тот же миг ловят на лету брошенный вверх камень, потом опять бросают этот же камень, схватывают с земли прежние четыре и с ними подхватывают на лету брошенный вверх камень. Это действие девушки называют просфор. Добродушные греки – кто вас здесь не узнает! Вы, изгнанные из Царьграда, несли на запад Европы всю ученость эллинскую, избегая побоев мусульман, а к нам являлись с камушками, хотя наши деды выкупали ваши подарки дорогою ценою! Второе действие этого же приема называют: Тройки. Здесь один камушек бросают вверх, а другие раскидывают так, чтобы один ложился в сторону, а прочие три вместе. Игральщицы бросают вверх один камень, потом схватывают с земли один и ловят брошенный; далее снова бросают вверх, схватывают с земли три камня и ловят брошенный. Третье действие этого приема называют: Двойки.

Здесь один камень бросается вверх, другие же раскидываются попарно и схватываются точно так же, как в первом действии. Четвертое действие называется: Одиночки. Здесь один камень бросается вверх, все прочие разбрасываются порознь и точно таким же образом схватываются, как в прежних действиях.

Прием в четыре просфора отличается от первого тем, что в нем вместо того, чтобы бросать пять раз боевой камень вверх, бросают только четыре. Прочее все остается то же.

Прием в три просфора отличается от второго тем, что здесь боевой камень бросается вверх только три раза. Прочее все то же.

Прием в два просфора состоит в двукратном бросании камня вверх. Все прочее сходно с другими приемами.

Прием в один просфор закладывается только в единовременном бросании камня вверх.

Отбиваться составляет особенный, окончательный прием игры. Здесь девушка, за один присест, должна бросить двадцать раз камень вверх и двадцать раз схватить его на лету, не считая уже просфоров.

Если в игре этих приемов девушка сделает промах или неосторожно зацепит за другой камень, то лишается права играть далее. Соседка вместо ее начинает по новую свою игру.

В игре счастливой, удачной, завистливые девушки стараются развлечь внимание своей подруги; они разными приговорами подкрикивают под руку. Игральщица негодует, руки трясутся, камни падают. Проигрыш производит невыносимую досаду, ссоры, упреки. Ссоры всегда оканчиваются прекращением

Мал.106

Тетяна Бахтова. Гра в камінці. Україна. 1999 [320]

игры и становятся предметами раздора многих семейств. Для любопытных выписываем приговоры, приводящие игроков в неистовство, а семейства в многолетние раздоры:

«Кума тарара,
Не съезжай со двора,
Съедешь, потужишь,
Домой не приедешь» [318]

«Гуси-лебеди летели,
Через камушки глядели.
Либо ворох, либо промах,
Либо отщелк» [318]

«Бара, барабашки,
На сивой кудряшки,
И туды и сюды,
И взад и вперед,
Идут, скачут,
С печи не слезут» [318]

«Стой! Стой! Стой!
Не бывать, не видать,
Чужой доли не есть;
Приходили, прилетали,
Камни растеряли» [318]

«У! взяли, взяли.
Ни туды, ни сюды;
Вот ни так,
Вот ни сяк,
Ни направо, ни налево;
Бух, бух,
Камень вдруг!
Полетели в кут:
Э! что взяли?
Э! что взяли?» [318]

«**Цятки**», «**Щелки**» (Владим.[ирская] г.[уберния])

«**Просфоры**» (Тул.[ьская] г.[уберния])

«**Чур-коны**» (Астрах.[анская] г.[уберния])

«Этот вид игры камешками в России самый распространенный. В ней берется большею частью 5 камешков, редко – шесть. Величина камешка с волоцкий орех, форма может быть круглая, овальная и тому подобная, но с непременно условием, чтобы поверхность камешка была гладкая. Для этого в некоторых местностях камешки даже нарочно шлифуют, так как гладкими камешками удобнее играть, легче их раскидывать и лучше брать руками. Кроме того, в некоторых местностях камешки для этой игры расписывают разными красками, а в былые времена, напр. в Туле, – по свидетельству Сахарова – ими даже торговали на базарах наряду с другими товарами. Перед игрой обыкновенно

устанавливают порядок: кому за кем следует бросать камешки. Порядок этот устанавливается или по взаимному соглашению, или кто прежде скажет: «Чур-коны» (Астрах. г.), или же чаще всего с помощью особого жребия, состоящего в следующем: каждый из играющих берет в руку все пять камешков, слегка подбрасывает их вверх и ловит спинкою руки, при чем часть камешков большею частью падает на землю, а другая – на спинку руки; оставшиеся на спинке руки игрок опять подбрасывает вверх и ловит их уже ладонью. Поймавший наибольшее количество камешков, при этом способе бросания их, начинает игру; поймавший наименьшее количество или вовсе не поймавший занимает последнюю очередь. В случае равенства словленных камешков игроки перебрасывают их снова, добиваясь точной установки своей очереди. По установлении последней игроки садятся в кружок на каком-либо плотно убитом месте, напр. дорожке, утоптанной прохожими, у подворотни или же на полу в сенях, на крыльце и т. д., если пол здесь ровен. Перед игрой договариваются: «Уговорец – родной брат всем делам» (Тул. г.). Площадь в кружке называется «долиной» (Кур.[ская] г.[уберния]), или «коном» (Астрах. г.). Очередь в игре ведется «по солнцу», т. е. справа налево. Самая игра состоит в исполнении нескольких фигур, заключающихся в следующем:

а) «Грудка» или «Указ» (Владим. г.). Пять камешков берется в горсть правой, один из них бросается вверх, а остальные четыре кладутся на землю, затем кинутый кверху тотчас же ловится той же рукой. Теперь этот камешек снова бросается вверх, затем берутся с земли в горсть лежащие на земле камешки и к ним ловится из воздуха первый кинутый камешек.

б) «Тройки», «Тройняшки» (Владим., Тул. г.). Здесь игрок бросает один камешек вверх, а другие старается бросить на долине так, чтобы три из них легли близко один к другому, а четвертый отдельно. В тот момент, когда брошенный кверху камешек начинает падать к низу, игрок старается схватить с земли разом три камешка и за тем вместе с ними поймать падающий из воздуха, затем он снова бросает один камешек кверху, схватывает с земли одиноко лежащий и ловит падающий из воздуха.

в) «Двойки», «Двойчатки» (Владим., Тул. г.). Один камешек бросается вверх, а четыре раскидываются попарно и схватываются с земли по два в раз, как в предыдущей фигуре.

г) «Одиночка» (Владим., Тул. г.). Один камешек бросается вверх, а прочие разбрасываются порознь, и затем каждый по одиночке схватывается, как в предыдущих фигурах.

д) «Крестик» (Кубан.[ская] обл.[ась]). Один камешек бросается вверх, а четыре, разложенные предварительно в виде креста, схватываются и с ними ловится брошенный вверх.

е) «Мостик» (Кубан. обл.). Четыре камешка кладутся в ряд, пятый бросается вверх, четыре схватываются с земли и к ним прилавливаются пятый.

ж) «Немые кремушки» (Астрах. г.). Все упомянутые фигуры игрок повторяет молча, между тем как окружающие его товарищи стараются завести с ним разговор или размешить его. Если это им удастся, то игра переходит к следующему.

з) «С подхватом». Все фигуры, только что описанные, называются еще «С подхватом», так как всякий раз после бросания вверх одного камешка приходится затем подхватывать лежащие на земле камешки в одиночку или двойками, или тройками, а оттуда и названия: «Тройки с подхватом», «Двойки с подхватом» и т. д.

и) «С прикладом». В фигурах этого рода дело ведется таким образом: игрок берет в горсть все пять камешков, один из них бросает вверх, тотчас же за тем старается положить из горсти на долину один, два или три камешка, согласно условиям игры и подобно тому, как это делается в фигурах с подхватом, и за тем спешит поймать летящий сверху камешек. Отсюда же следуют названия фигур: «Тройки», «Двойки», «Одиночки с прикладом».

і) «Жары» (Владим. г.). Пять камешков берется в горсть, один бросается сверху, а остальные раскидываются так же, как и в выше описанных фигурах, т.е. наблюдая за тем, чтобы они упали или каждый отдельно, или по два вместе, или один в сторону, а три в кучку. Затем брошенный камешек ловится рукой и снова бросается сверху, а в это время игрок лишь прикасается своим

пальцем или к каждому камешку отдельно, или сразу к двум, или к трем и т. д. Отсюда же следуют названия: «Жары-тройки», «Жары-двойки», «Жары-одиночки».

к) «Верты» (Владим. г.). Камешки берутся в горсть, один из них бросается вверх, а другие раскатываются, то как в тройках, то как в двойках, то как в одиночках, и за тем, когда игрок, раскинувши камешки, снова бросает один камешек кверху, то в это же время он старается сразу один или два, или три камешка, смотря по исполняемой фигуре, перевернуть или по крайней мере пошевелить на месте.

л) «Из ручки в ручку» (Владим., Астрах. г.). Прodelьваются все те же главные фигуры: «Тройки», «Двойки», «Одиночки»; но с тою разницею, что, схвативши с земли требуемое количество камешков, игрок спешит переложить их в другую руку, прежде чем он словит летящий сверху, брошенный камешек. При этом иногда требуется, чтобы сначала ловление производилось правой рукой и камешки перекладывались бы в левую, а затем и обратно.

м) «На подолик» (Астрах. г.). Кладут на землю четыре камешка, пятый (матку) бросают вверх и в это время один с кона прячут на подол и т. д.

н) «Под подолик» (Астрах. г.). Делается то же самое, что и в предыдущей игре, но лишь с тою разницею, что камешек здесь прячут под подолик.

о) «Через ручку». Те же самые фигуры прodelьваются правою рукою, тогда когда левая несколько вытянута и отклонена вправо, при чем игрок бросает камешки из под нея. Затем иногда игрок прodelьвает те же фигуры левою рукою из под правой.

п) «Мены» (Владим. г.), «Перемены» (Астрах. г.), «Поворухи» (Кубан. обл.). «Тройки», «Двойки» и «Одиночки» разыгрываются здесь таким образом: положим, напр., камешки раскинуты в одиночку, игрок бросает один камешек кверху, затем старается схватить один из лежащих с земли и потом словить в ту же руку летящий по воздуху камешек. После того игрок снова бросает один камешек кверху, а находящийся у него в руке кладет опять на землю и вместо него старается взять следующий и т. д., пока,

то кладя одни, то забирая другие камешки, он не переделает таким образом всех упомянутых выше фигур.

р) «Мука» (Владим. г.), «Семик», «Сёмки» (Астрах. г.). Пять камешков берется в руку, один из них бросается вверх, четыре кладутся на землю и брошенный снова ловится рукою. Этот последний опять бросается кверху, в это время с земли берется один камешек и тотчас откладывается в левую руку, а между тем брошенный кверху снова ловится. Последний опять бросается вверх, с земли подхватывается один и к нему присоединяется брошенный и теперь опять словленный. Потом оба эти последние бросаются кверху, с земли схватывается один и к нему присоединяются два брошенные. Теперь все эти три бросаются кверху, с земли берется остальной и к нему принимаются три брошенные кверху. Наконец из левой руки камешек кладется на землю, правую рукою бросаются вверх находящиеся в ней четыре камешка, схватывается положенный на землю и к нему принимаются четыре сверху.

с) «Коза» (Владим. г.), «Ухват» (Астрах. г.). Берут пять камешков в руку, один бросают вверх, четыре кладут на землю и затем брошенный снова ловят. Потом указательным и большим пальцем левой руки опираются на землю, находящийся в правой руке камешек бросают вверх, а за тем указательным пальцем правой руки ударяют по одному из находящихся на земле камешков так, чтобы он пролетел в промежуток между указательным и большими пальцами левой руки, не задев их, что означает «козу прогонять», и тотчас же ловят брошенный камешек правой рукою. После того снова один камешек бросают кверху, а другой прогоняют между разставленными пальцами левой руки и таким образом проделывают со всеми четырьмя, лежащими на земле камешками до тех пор, пока все их прогонят без погрешностей.

т) «Городок» (Астрах. г.), «Столбы» (Кубан. обл.). Концы раздвинутых пальцев левой руки упирают в землю, между пальцами помещают по одному камешку, которые вталкивают одним пальцем правой руки под левую ладонь и, наоборот,

выталкивают оттуда в тот момент, когда камешек подбрасывается вверх. Когда все эти фигуры или часть их, по взаимному уговору, проделаны удачно начавшим игру, тогда он считается выигравшим и очередь бросать камешки передают следующему, сидящему с левой стороны «по солнцу». Но если тот или другой играющий не словил подброшенного камешка в какой либо фигуре или взял с долины не то количество камешков, какое бы следовало, или при схватывании их с долины задел некоторые из тех, которые бы не следовало трогать и т. д., словом каким либо образом ошибся или нарушил условие игры, что в Олонецкой губернии выражается словом «прочикнулся», а в Кубан. области – «погорел», то очередь бросать камешки опять переходит к соседу с левой стороны, а «прочикнувшийся», или «погорелый» дожидается своей очереди уже в следующий раз, когда все снова начинают бросать камешки во второй раз, при чем начинает бросать их уже с той фигуры, на которой остановился прежде. В некоторых местностях Тульской губернии игра ведется еще с теми условиями, что всякий, удачно кончивший свою игру, тем самым «нагоняет» щелчки на своего леваго соседа и именно в количестве пяти щелчков. В свою очередь соседу, получившему в наследство от своего товарища пять щелчков, дается право при бросании камешков прежде всего «сгонять» нагнанные на него щелчки, а за тем нагонять таковые же на своего следующего леваго соседа и т. д. В некоторых местностях той же Тульской губернии после удачного окончания игры дается право нагонять упомянутые щелчки только в том случае, когда играющий сделает удачно еще так называемые клюшки, состоящая в том, что он бросает все пять камешков вверх и старается всех их поймать на спинку руки. В некоторых местностях Курской губернии существует также условие нагонять щелчки на соседа, заканчивая фигуры клюшками, но с тем различием, что здесь дается право считать на соседа не пять щелчков, а столько, сколько камешков при делании клюшек упадет ему на спинку руки. Щелчки делаются порознь уже тогда, когда игра всеми закончена, при чем щелчки или просто отсчитываются,

или же перед каждым щелчком сначала бросается вверх камешек, дается по руке щелчек и брошенный камешек опять ловится. В случае какого либо промаха право давать следующие щелчки отнимается. В некоторых местах Тульской губернии удачный выход из игры кого либо из ряда участвующих дает право повторять сделанные фигуры еще несколько раз до промаха и за каждую законченную игру насчитывать на своего леваго соседа условное количество щелчков. При удачной игре завистливые товарищи иногда стараются на разные лады отвлечь внимание и подействовать неблагоприятно на ловкость кидającego, смеша, подкрикивая и подпугивая его под руку. Играющий негодует, руки у него трясутся, камни падают и игра кончается иногда с досадой и упреками, а иногда общим, веселым хохотом.

у) «В матушку» (Кур. г.). Игра состоит в подбрасывании и ловлении камешков с теми же фигурами, как изложено выше при описании игры в пять камешков. Разница состоит лишь в том, что здесь играют две партии и не по одиночке, а по двое. В каждой партии один член называется «матушка», другой – «дитя». Матушка той или другой партии, по взаимному уговору или по жребию, начинает делать одна за другой описанные выше фигуры, при чем, сделавши известную фигуру, передает камешки после каждой из них дитяти, которое обязывается повторить то же самое. Игра ведется партией до тех пор, пока кто-нибудь из нея не исполнит известного приема игры. После того производство игры передается другой партии в том же порядке, как она велась первой партией, и т. д. до конца игры.

ф) «Царапки» (Вят.[ская] г.[уберния]). Для игры берут не 5, а 40 камешков. Ктонибудь по очереди или уговору бросает их на пол, берет один из них, подбрасывает кверху, а пока он летит, в то же время старается схватить с пола столько камешков, сколько может. Потом он же бросает таким образом второй, третий раз и т. д. до промаха, после которого бросание передается следующему. Схваченным камешкам ведется счет и у кого окажется полное количество их раньше, чем у других, тот и в выигрыше.

х) «Овечки» (Кубан. обл.). У кожного граючого по 11 камешков: 10 овець і 1 баран. Спочатку підбрасуються одні овці і ловлять їх не парне число, поймавши 2, 4 або 6 камешков, скільки у нього було, той кожному з граючих дає по 20 щелчков: 10 за овець і 10 за барана, вычитая за кождый пойманный камешек по одному щелчку, т. е. поймавшему один камешек дается 19 щелчков, поймавшему два – 18 и т. д. За тем підбрасують все камешки вместе, овець і баранов, поймавший барана с овцею продолжает игру, а поймавший барана с бараном отдає другому.

ц) «В килку» (Смол.[енская] г.[уберния]). Два мальчишка берут по камню, возможно, покруглее, в правую руку. Один катит свой камень по земле, а другой катит ему свой навстречу, стараясь попасть. Выигрыш конечно остается за тем, кто делал больше удачных, встречных ударов» [199, с.342-347].

«Камушки» або «Пять камешков»

«Для игры нужны были камешки – обычная речная галька. Каждый подбирал комплект из пяти камней для себя – под свою руку, кому-то нравились круглые камешки, кто-то выбирал плоские. Были у нас любители игры, которые всегда носили свой комплект с собой в кармане, а остальные просто подбирали с земли более-менее подходящие.

Играли мы и загорая у речки летом, и в дождливые дни, когда домой идти не хочется, а из-за дождя никуда особо не высунешься. Для игры нужна была небольшая ровная площадка утоптанной земли или ровный пол крыльца или беседки.

Для начала определяли порядок игры – кто за кем.

Суть игры – в подбрасывании и ловле камешков.

Шаг 1. Единички.

На землю перед собой бросаются все пять камешков. Выбирается один из них. Это биток. Этот камешек подбрасывается в воздух, и, пока он летит, необходимо поднять один из оставшихся на земле камешков и успеть подхватить

этой же рукой летящий. Подобранный камешек откладывается в сторону и действие повторяется для всех оставшихся камешков.

Шаг 2. Двочка.

На землю перед собой опять бросаются все пять камешков. Выбирается один из них, причем нужно следить, чтобы оставшиеся четыре камня лежали попарно, как можно ближе друг к другу. Камешек подбрасывается в воздух, и, пока он летит, необходимо поднять сразу два камешка из лежащих на земле и, конечно же, успеть подхватить летящий. Действие повторяется и для второй пары камешков.

Шаг 3. Трочка.

Камешки бросаются на землю, и подбирать надо сначала три камня одновременно, а затем один оставшийся.

Шаг 4. Четверочка.

Вы уже, конечно, сообразили – сначала все камешки бросаем на землю, а затем за один раз все подбираем.

Шаг 5. Экзамен.

Все пять камешков одновременно подбрасываются в воздух и ловятся тыльной стороной ладони. Затем все камни с тыльной стороны опять подбрасываются в воздух и словить их нужно открытой ладонью. Сколько камешков словил – столько баллов заработал.

Шаг 6 и далее.

Игра повторяется сначала. Выигрывает тот, кто наберет больше всего баллов.

Переход хода к новому игроку происходит, если играющий уронил или не словил камень-биток, не поднял с земли нужное количество камешков или на экзамене не поймал в ладонь ни одного камня.

Иногда мы усложняли игру дополнительными правилами. Например, ловить биток нужно было не в открытую ладонь, а захватом сверху вниз. Или подобранные камушки не откладывались в сторону, а удерживались в кулаке» [295].

«Камешки» або «Креллушки»

«У каждого играющего должно быть пять камешков. Сначала определяют, кому начинать игру. Для этого каждый играющий берет в свои руки камешки, подбрасывает вверх, затем, быстро перевернув руку ладонью вниз, ловит их тыльной стороной руки. При этом часть камешков, возможно, попадет на землю. У кого на руке окажется больше камешков, тот и начинает игру.

Дальше каждый проделывает свою часть игры, по очереди передавая каждому играющему возможность подбросить камешки.

Иногда перед началом игры приговаривают:

*«На два камня
Сберыши, доберыши,
Не собрать одного камушка!
Катышки, матышки,
Из кон-кон, по первый кон!
Двочки, сдвойтесе,
Трочки, стройтесе,
Стрехоньки, смахоньки,
Выпусти, не выпусти –
Ни ты меня, ни я тебя!»*

Простые варианты игры:

- 1. Взять в руки пять камешков, один подбросить вверх, остальные быстро положить и успеть поймать подброшенный камешек той же рукой.*
- 2. Подбросить находящиеся в руке три камешка и поймать их, взяв со стола оставшиеся два камешка.*
- 3. Подбросить вверх пять камешков и поймать их.*
- 4. Державруке пять камешков, один придержать большим пальцем, остальные подбросить вверх и поймать, предварительно взяв со стола один камешек.*
- 5. Подбросить вновь четыре камешка вверх и поймать их, предварительно взяв со стола один камешек.*

Указания к проведению: эта игра увлекательна и полезна для старших дошкольников и младших школьников. Играют, сидя за столом или на земле, на гладко утоптанной площадке, и участников игры должно быть не более пяти человек, чтобы подолгу не ждать своей очереди. В эту игру лучше играть по кругу, соблюдая очередность операций. Если кто-то из играющих не смог выполнить какой-то пункт, то право продолжать игру переходит к следующему игроку, и так по кругу, пока игра не вернется к проигравшему, который начинает игру с того пункта, на котором он сделал ошибку. Существует много современных вариантов игры в камешки, дети с удовольствием придумывают новые и вносят изменения в традиционные варианты. Игры в камешки воспитывают внимание, сосредоточенность, находчивость, развивают ловкость рук и пальцев, точную координацию движений» [302].

РЕСПУБЛИКА БАШКОРТОСТАН

«Биш таш» («Пять камінців»)

«На первом этапе определялась очередность в игре: подкидывая камни, ловили их тыльной стороной, кто поймает больше всех, тому и начинать игру.

1 тур.

1 игра. Камни подкидываются и ловятся тыльной стороной ладони правой руки. В первой игре на тыльной стороне ладони оставляют один камень, даже в том случае, если попало два. Затем этой же ладонью, стараясь не уронить камень, собирают оставшиеся четыре камня в другую ладошку. Последний камень на тыльной стороне ладони ловят, подкинув его.

2 игра. Так же подкидываются камни и ловятся тыльной стороной ладони, но теперь на ней оставляют два камня. Таким же образом, как и в предыдущей игре, собираются оставшиеся

3 камня. Когда все три камня собраны, два камня на тыльной стороне ладони подбрасываются и ловятся в ладошку.

3 игра. Камни подкидываются и на тыльной стороне ладони должно оказаться сразу три камня (подкладывать их нельзя). Не роняя их, необходимо собрать оставшиеся два камня пальцами. В конце подкидываются три камня на тыльной стороне и ловятся в ладошку.

4 игра. Камни подкидываются и на тыльной стороне ладони теперь должно оказаться четыре камня. Подбирается последний, пятый, камень. Четыре камня на тыльной стороне ладони подбрасываются и ловятся в ладошку.

Заключительная игра.

В сомкнутых ладонях все пять камней подкидываются, ловятся на тыльную сторону, подкидываются вновь и ловятся опять в ладошку. Тот, кто сможет пройти весь или большую часть этого этапа, играет в дальнейшем первым. И так в порядке убывания.

II тур.

1 игра. Камни рассыпаются. Затем один камень подкидывается вверх (его еще называют атаманом), и, пока он летит, необходимо подхватить с земли другой. Подкидываются два камня, находящиеся в руке, с земли подбирается третий. И таким образом собираются все камни в руку.

2 игра. Аналогична первой игре, только на этот раз камни раскладывают по двое, а пятый лежит отдельно. Два камня подкидываются вверх и, пока они летят, необходимо успеть подхватить с земли два камня, а на третьем ходу – соответственно оставшийся пятый камень.

3 игра. Камни раскладываются в две кучки: в одной – три, в другой – два камня. Три камня подкидываются, а два с земли подбираются. В этой игре – два хода.

4 игра. Камни раскладываются в две кучки: в одной – четыре камня, а в другой – один. Четыре камня сразу подкидываются, и тем временем необходимо подхватить с земли один оставшийся камень.

Заключительная игра аналогична для всех этапов.

Все пять камешков подкидываются, ловятся на тыльную сторону ладони, опять подкидываются и вновь ловятся в ладонь.

III тур.

1 игра. Камни рассыпаются на земле. Большой и указательный пальцы левой руки растопыриваются (т. н. «ворота»). В этом туре один камень будет «атаманом». Его подкидывают. Пока он летит, необходимо в ворота протолкнуть один камень и поймать летящий. Все это проделывается четыре раза.

2 игра. Аналогична первой, но четыре оставшихся камня раскладываются по два. Подкидывают «атамана», пока он летит, в «ворота» проталкивают сразу два камня. Таким образом проделывают два раза.

3 игра. На этот раз камни раскладываются в две кучки, в одной – три камня, а в другой – один. И когда «атаман» подкидывается, вначале в ворота проталкиваются три камня, а затем, на следующий ход, – оставшийся камень.

4 игра. Все камни складываются в одну кучку. В игре всего один ход. Подкидывается «атаман» и, пока он летит, необходимо протолкнуть в ворота все четыре камня.

Заключительная игра.

Все пять камешков подкидываются, ловятся тыльной стороной ладони, подкидываются еще раз и ловятся опять в ладонь.

IV тур.

1 игра. 4 тур проводится так же, как и 3 этап, только теперь подкидывают два камня (два «атамана»), а в ворота в первой игре проталкивают по одному камню, во второй игре – по два камня одновременно, в третьей игре – сразу три камня, одновременно успевая ловить подброшенные камни.

2 игра. Подкидываются три камня, и в ворота проталкиваются по одному камню три раза. В следующей игре, подкинув три камня, необходимо в ворота протолкнуть два камня одновременно.

3 игра. Подкидываются четыре камня, и, пока они летят, в ворота проталкивается один камень.

Заключительная игра.

Все пять камешков подкидываются, ловятся тыльной стороной ладони, подкидываются еще раз, ловятся в ладошку.

Финал.

1 игра. На заключительном этапе игрок подкидывает один камень вверх, и, пока камень летит, указательным пальцем правой руки касается языка, а затем – пола, проговаривая: «Каймак ашатам» (досл. «Угощаю сметаной»). Камень ловится в правую ладонь.

Подкидываются два камня, пока они летят, также касаются указательным пальцем языка и пола и при этом произносят: «Май ашатам» (досл. «Угощаю маслом»). Два камня ловятся.

Подкидываются три камня, проделываются те же манипуляции и произносится: «Бал ашатам» (досл. «Угощаю медом»). Подкидываются четыре камня, на те же манипуляции произносят фразу: «Коймак ашатам» (досл. «Угощаю блинами»). И четыре камня ловятся в руку. Подкидываются пять камней, и произносится фраза (информатор не помнит).

2 игра. Все операции в игре аналогичны первой, фразы те же, только языка и пола касаются одновременно двумя пальцами.

3 игра. Так же, только языка и пола касаются тремя пальцами.

4 игра. Так же, только языка и пола касаются четырьмя пальцами.

Заключительная игра.

Все камни подбрасываются вверх, ловятся на тыльную сторону ладони, еще раз подбрасываются и ловятся в ладошку» [326].

«Кырк таш» («Сорок каменів»)

«Для игры необходимо набрать 40 красивых округлых камешков. Их размеры должны быть различными, но самый большой должен быть не больше 2-2,5 сантиметров. Игра потому и называется 40 камешков, что для нее необходимо 40 камней. Но еще необходимо 2 камня размером побольше остальных. Один

из них будет «ханом», а другой – «везиром». В игре участвуют двое, четверо, шестеро. У каждой участвующей в игре бывает свой «конь». Перед началом игроки договариваются о том, до какого количества очков они будут играть. Допустим, они договариваются играть до ста очков, кто первый наберет необходимое количество очков – тот и выигрывает. Но не все камни одинаковы. «Хан» равен 10, «везир» – 8, а каждый «конь» – 5 очкам.

В эту игру играли особенно часто на улице в теплые летние дни. Девочка, которая начинает игру, берет все камешки в ладошки и подкидывает их кверху, затем ловит их тыльной стороной ладони. Несколько камней обязательно останется на руках. Их снова подбрасывает, и снова ловит сложенными ладонями. И только после этого считает камни, попавшие в ладони. Эта игра не из легких, так как «хана», «везира» и «лошадей» нельзя ловить вместе с другими. Их необходимо поймать отдельно каждого. Если они попадут вместе с остальными камнями в руки, то игрок считается проигравшим и передает ход. Ход передается и в том случае, если игроку в руки не попался ни один камень. А простые камни можно ловить по несколько штук в ладошки одновременно...

В далекие военные и послевоенные тяжелые годы эта игра была любима детьми. А сейчас она полностью забыта, ее место заняли другие игры» [326].

РЕСПУБЛИКА БУРЯТИЯ

«Хонгордоохо»

«Один из участников игры берет полную горсть альчиков, подбрасывает их и ловит тыльной стороной правой кисти, опять подбрасывает и в этот раз ловит ладонью. Пойманные альчики складываются в сторону. Альчики, которые скатились с руки, подбирают следующим образом: подбрасывают один альчик,

который называется шуурэгшэн или сохо, и, пока он летит, играющий схватывает с пола столько альчиков, сколько было поймано в первый раз и ловит падающий шуурэгшэн. Если ему удастся поймать его на лету, то он выигрывает и откладывает один шагай как выигрыш. Он продолжает игру, пока не обронит шуурэгшэн. В противном случае игра переходит к следующему по очереди. Победителем считается тот, у кого альчиков окажется больше...» [306].

«Шагай шуурэхэ»

«Играющие усаживаются в круг, посреди которого высыпается целая куча альчиков. Каждый выбирает из кучи наиболее крупный шагай – шуурэгшэн, который он должен подбрасывать вверх. Игру начинает всегда тот, кто сидит на восточной стороне (нара гараха зугтэ). Он подбрасывает шуурэгшэн и, пока альчик летит, должен успеть отделить от кучи столько альчиков, сколько он может схватить и поднять, и при этом поймать на лету падающий шагай, затем подбрасывает шуурэгшэн вторично, схватывает отделенные ранее альчики и подставляет руку под падающий шагай. Если играющий уронит хоть один альчик или у него отскочит шуурэгшэн, – он проигрывает. Тогда вступает в игру следующий, сидящий от него

Мал.107
Мішечок для зберігання кісток для гри.
Республіка Бурятія.
Початок ХХІ століття [284]

слева и т. д. Игра продолжается до тех пор, пока не останется ни одного альчика из кучи. После этого каждый играющий (или каждая команда, если играющие разделились на две группы) выставляет определенное количество альчиков. Эти альчики скучиваются, и игра начинается снова.

Иногда альчики не скучиваются, а разбрасываются. При такой игре требуется умение сразу схватить сколько-нибудь альчикон, не надевая другие, и в то же время успеть подхватить падающий шуурэгшэн. Хороший игрок схватывает штук 15-20, а начинающие – едва от 2 до 4 альчиков» [306].

«Хитрицах»

«В игре «Хитрицах» играющие, расположившись в кружок, берут по равному количеству шагаев (кісток. – А.Г.)... Первый по очереди берет все свои шагаи в руку, подбрасывает их и ловит тыльной стороной кисти руки, опять подбрасывает и ловит горстью. Пойманные шагаи откладываются в сторону, а те, которые не были пойманы или скатываются с руки, должны быть подобраны так: подбрасывают один шагай – «цохо», и, схватив с земли столько шагаев, сколько было поймано первый раз, ловят падающий цохо. Если игроку не удастся поймать цохо на лету, играет следующий по очереди. А если играющий поднимает шагаи, подбрасывая цохо, он откладывает один шагай как выигрыш и продолжает игру, пока не обронит цохо, после чего начинает все это проделывать следующий по очереди» [306].

«Шагыльцохо»

«Шагыльцохо» – игра, аналогичная «Хитрицах», только здесь шагаи (кістки. – А.Г.) раскладываются на некотором расстоянии друг от друга; затем игрок сразу начинает подбрасывать вверх цохо, беря снизу шагаи, сколько удастся захватить в горсть, и ловя цохо той же рукой. Если игрок уронил цохо или сдвинул с места лежащие шагаи, не захватив их в горсть, игра передается другому» [306].

«Табу-Надонъ»

«Игра «Табу-Надонъ» употребительна преимущественно среди бурятской молодежи. Она требует от играющих значительной ловкости. Играют пятью шагаями (кістками. – А.Г.); количество играющих не ограничивается. Все игроки садятся в кружок; один берет шагаи в правую руку, подбрасывает цохо вверх, хватает с земли 4 лежащих шагая и тою же рукою ловит падающий цохо. После этого опять подбрасывает цохо, а остальные 4 шагая кладет на землю; далее все, подбрасывая и ловя цохо, в промежутках поднимает сначала 3 шагая, и затем, удерживая их в руке, один оставшийся; кладет все 4; потом таким же образом схватывает по два; наконец, один и остальные три; затем проводит перед собой черту; подбросив цохо, кладет шагаи на землю и ловит цохо, снова подбрасывает его, хватая снизу один шагай и, перекинув его через черту, ловит падающий цохо. Это повторяется до тех пор, пока не будут переброшены через черту все четыре шагая.

После этого, подбросив цохо вверх, берут с земли один шагай и, придерживая его в горсти безымянным пальцем, большим и средним пальцами ловят падающий цохо, после чего, не изменяя положения руки, шагай, схваченный с земли, подбрасывают вверх, а цохо кладут на землю и опять-таки большим и средним пальцами ловят последующий шагай. Такой обмен шагаев и цохо продолжается до тех пор, пока не переберут по одному все 4 лежащих шагая. Покончив с этим, снова подбрасывают цохо и, схватив снизу один шагай, ловят в ту же горсть падающий цохо, причем стараются поймать его так, чтобы он не стукнулся в горсти о схваченный шагай; после этого шагай откладывают и то же самое проделывают с остальными. Этот прием повторяется два раза. В следующие два раза падающий цохо должен удариться о шагай, находящийся в руке.

Потом берут все 5 шагаев в руку и, подбросив цохо вверх, остальные 4 шагая кладут на землю, и ловят падающий цохо; снова подбрасывают его, берут с земли все шагаи и в ту же руку ловят падающий цохо. Таким образом, подбросив вверх 2 шагая, 3 кладут

на землю и ловят падающие 2, и потом снова их подбрасывают, берут с земли лежащие 3 шагая и ловят падающие в ту же горсть. Потом подбрасывают по 3, по 4; наконец, бросают все 5 шагаев и ловят их.

В качестве последней операции кладут на землю 4 шагая и на расстоянии полуаршина от них проводят черту; затем, захвативши безымянным пальцем левой руки указательный так, чтобы средний приходился сверху их, ставят руку между чертой и шагаями, касаясь земли только большим и средним пальцами и образуя проход; подбросив цохо вверх, схватывают лежащие на земле шагаи, бросают их в проход, образованный левой рукою, так чтобы все 4 шагая перелетели через черту, и ловят падающий цохо. Этим игра заканчивается. Выполнивший все эти приемы выигрывает. Если же подброшенный вверх или один из лежащих на земле шагаев остается не схваченным, то игра проиграна. Проигравший кладет свою руку вверх тыльной стороной кисти, а выигравший, подбрасывая и ловя цохо, в промежутках сначала ударяет кулаком по подставленной руке, а потом царапает ее» [306].

РЕСПУБЛІКА КАЛМІКІЯ

«Ок-Уолгун»

«Игроки садятся в кружок. Альча при метании саки кверху решает, кому играть первому. Кладутся на кон каждым игроком по одному или по несколько альчиков. Первый по очереди забирает все альчики в руку и мечет их кверху. Когда альчики лягут, играющий мечет кверху свою саку, хватая снизу один альчик и подхватывает на лету падающую саку. Если таким образом играющий подберет все альчики с кона, то получает в свою пользу один альчик и мечет снова. При неудаче играет следующий по очереди. Задевать остальные лежащие альчики рукою при подборании одного альчика во время полета саки не допускается: это считается за проигрыш» [199, с.338-339].

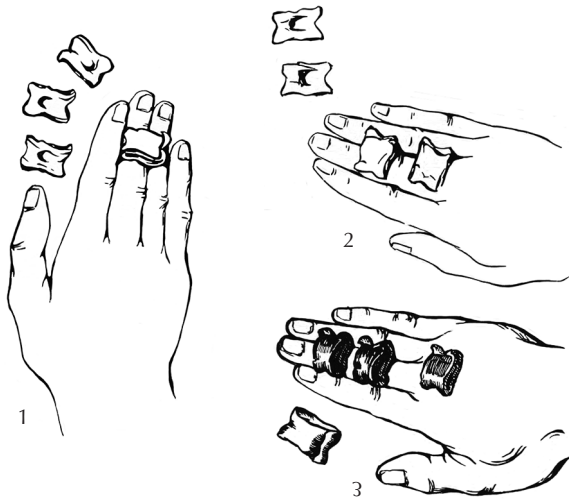
РЕСПУБЛІКА ТИВА

«Чыттырып кагары» («Кісточки»)

«Количество игроков произвольно. Количество костей пропорционально количеству игроков — соответственно по 10 на каждого. Играют в одиночку и по двое, по трое, по четыре и т.д. Берут одну из намеченных костей, носящих название «сага». Все остальные раскладывают на коврике вверх стороной барана (хой). Играющий подбрасывает «сагу» вверх, пока она летит в воздухе, той же рукой, что подбросил «сагу», берет несколько лежащих костей и на лету ловит «сагу». Ошибкой считается, если игрок не смог поймать «сагу», перевернул одну из лежащих костей на другую сторону (коза, корова). Если играющий поймал «сагу» на лету и не перевернул при этом соседние кости, он берет в «собственность» захваченные на коврике кости. Случайно перевернутая или выпавшая из рук кость, которая упала стороной барана или лошади, считается правильной. Когда выбрали все кости, то составляют следующую партию, отдавая в общественную казну по равному количеству костей от каждой стороны. Оставшиеся кости у сильной стороны называются «хожу» (запас). Когда остается немного костей (столько, сколько игрок сможет

Мал.108
Автор невідомий.
Знаки на астрагалах.
Малюнок [297]

Мал.109

Автор невідомий. Гра з одним (1), двома (2) та трьома (3) астрагалами. Малюнок [297]

поместить в ладони), разрешается «исправить», т.е. передвигать отдельно лежащие кости по-своему усмотрению, но в этом случае игрок не имеет права упустить ни одной кости. Случайно может выпасть из руки лишь одна из костей «кудурук» (хвост), и все игроки стараются ее схватить первыми. Тот, кто взял «кудурук», имеет два преимущества: у него становится больше костей и он завоевывает право начать следующую партию. Если проигравшая сторона обладает «кудуруком», игра меняет характер. С двух сторон кладут по одной косточке (если играют две команды, то 2, если три, то 3 и т. д.), так называемые «два глазка» (ийи-карак) – две косточки с расстоянием между ними в два вершка (ийи-карыш), если три косточки, то называют их «три глазка» (үш-карак) и ставят треугольником по три вершка между каждой косточкой. В том случае, если проигравшая сторона сумела взять «два глазка», другая сторона кладет две косточки, получается четыре. Таким образом, играют «четыре глазка» (дөрт-карак). Они представляют собой четырехугольник с расстоянием между косточками по вершку. Если проигравшая

сторона (имеется в виду наименьшее количество костей) сумела взять кость, то игра продолжается, а если выигравшая сторона взяла, то у другой ничего не остается, и она проигрывает» [297].

«Дүжүрүп кагары» або «Аът тудары» («Ловити коня»)

«Дүжүрүп кагары» или «Аът тудары» — под таким названием существует вид игры в кости, которая означает: «Ловить на обратной стороне ладони» или «Ловить коня». Играют по одиночке или группой. Играющий берет косточки в горсти обеих рук (сколько может), слегка невысоко подбрасывает вверх и ловит тыльной стороной правой руки (сколько может). Далее те кости, которые задержались на тыльной стороне кисти руки, игрок снова подбрасывает вверх и ловит уже ладонью той же руки. При этом, если упадет хотя бы одна косточка, это считается ошибкой.

Потом подсчитывают: если у игрока пойманных костей четное число, то он играет с четными, т.е. выбирает тем же способом, что в первом варианте, на коврике четные кости 2-4-6 и т. д., если нечетные, то выбирает нечетные 3-5 и т. д., но ему не разрешается при этом касаться соседних костей. Если ему удалось выловить все кости, он «ловит коня», т. е. берет себе в «собственность» при четной игре пару коней, а при нечетной — одного. Причем, если при четной игре, в конце концов, остается одна косточка, то игрок играет с двумя «сагами», т. е. берет две саги и подбрасывает их вверх, и берет оставшуюся кость. Он имеет право играть, если сможет, с четырьмя «сагами». Тогда он ловит четыре коня. Если в конце игры остается 2-3-4 кости, играют концовку игры: она называется «шапшылга». Играют так: берут косточки (2-3 или 4 — сколько осталось), подбрасывают вверх и ловят тыльной стороной ладони, затем, снова подбросив, ловят летящие сверху кости (не так, как ловят в начале игры). Игру повторяют соответственно числу игровых костей. Выигрывает тот, кто поймал все косточки в положении коня» [297].

ЕСТОНСЬКА РЕСПУБЛІКА

«Нипсумянг» («Удар пальцем»)

«Эту игру, являющуюся одним из вариантов игры в камешки, особенно любят девочки 6-10 лет. Участвуют в ней и мальчики. Играют чаще летом на пляже.

Описание. Трое-четверо играющих сидят вокруг разостланной мягкой подстилки и играют пятью маленькими (в поперечнике до 2 см) камешками. Договариваются играть, например, от 25 очков до 0. Первый игрок с ладони подбрасывает камешки, а когда они падают, подставляет тыльную сторону, и камешки раскатываются по подстилке (желательно, чтобы они легли отдельно друг от друга). Одной рукой игрок берет любой камешек и подбрасывает его вертикально вверх, а пока тот в воздухе, старается схватить другой камешек с подстилки и поймать в ту же руку падающий камешек. Подброшенный камешек должен удариться (щелчком) о находящийся в руке. Затем игрок выкладывает из ладони на подстилку любой камешек, а с оставшимися продолжает выполнять указанное упражнение, пока все четыре камешка не будут подняты. Потом подбрасывает 5 камешков и старается поймать их на тыльную сторону ладони. Удалось игроку поймать, например, 4 камешка, ему отсчитывают от 25 очков 4. Выигрывает тот, кто при отсчитывании очков первый доходит до нуля. Если участнику не хватает, например, 1 очка, но при последнем подбрасывании у него осталось на тыльной стороне ладони 4 камешка, тогда он ждет заново своей очереди, стараясь в следующий раз подбросить только один камешек, что ему точно даст 1 очко. Если при перечисленных упражнениях не удалось набрать нужное число очков, то переходит к следующим упражнениям: старается разбрасывать с тыльной стороны ладони все 5 камешков так, чтоб те легли по возможности парами. Теперь необходимо, подбрасывая 1 камешек, поднимать при этом сразу пару. В следующий раз разбрасывают камешки с тыльной стороны ладони так, чтобы три лежали вместе, а два других –

отдельно. Потом так, чтобы четыре легли отдельно от пятого. (Разбрасывать камешки группами на подстилке можно после того, как они пойманы на расставленные пальцы). Первый участник играет так до тех пор, пока не сделает ошибку. Тогда играет следующий по очереди.

Вот некоторые другие приемы с камешками:

«Перекидывание» («Лоопиминэ»). Камешки по одному подбрасывают одной рукой и ловят другой.

«В другую руку» («Пихку панэминэ»). В ладони – 5 камешков. Один подбрасывают, другой перекадывают в другую руку и подхватывают падающий камень. То же проделывают с остальными камешками.

«Без щелчка» («Клыпсуга»). Камешек подбрасывают, подхватывают с подстилки второй, ловят падающий, но без щелчка о другой камешек. То же делают с остальными четырьмя камешками.

«Со щелчком» («Клыпсуга»). То же, что 3-й прием, но со щелчком.

«С большого пальца» («Пыйдла поолт»). На ладони – 5 камешков. Один подбрасывают, второй берут с руки и кладут со стороны большого пальца на подстилку, ловя подброшенный.

«С мизинца» («Вяйкесырмэ поолт»). То же, что 5-й прием, но камешек кладут на подстилку со стороны мизинца.

«Разъединение» («Лыхкуминэ»). Камешек подбрасывают, подхватывают еще один с подстилки и ловят падающий. Подбрасывают все три и ловят двумя руками: два – в одну руку, третий – в другую. Дальше играют подобным же образом с четырьмя камешками (в каждой руке – по два) и с пятью (два плюс три)» [299].

ГРУЗИЯ

«Декниноба» («Гра з телятком»)

«Эта игра (распространенная во многих местах Грузии) является своеобразной разновидностью общеизвестной игры в камешки.

Играют обычно дети 6-10 лет (чаще девочки), иногда вместе с ними и взрослые. В игре участвует 2-3 человека.

Выбирают 4 камешка разной величины, больший из них (величиной с орех) называют буйволом, следующий за ним по размеру – волом, третий – коровой, самый маленький – теленком (декнино).

Описание. Один из играющих берет все камешки в руку и, подбросив их вверх, ловит на тыльную сторону ладони. Если на ней удержались все 4 камешка, то он, подбросив их, ловит рукой, за что получает 1 очко. Если на тыльной стороне удержится только часть камешков, нужно, стараясь не уронить их, осторожно подобрать остальные с земли пальцами той же руки. Если удалось это сделать, то 1 или 2-3 камешка, лежащие на тыльной стороне ладони, подбрасывают и ловят рукой. За это начисляется 1 очко. Если при поднимании камешков, лежащих на земле, какой-либо из камешков скатится с тыльной стороны ладони, то играющий бросает вверх остальные. Поймав их, он скрытно перекладывает один из камешков в другую руку и спрашивает любого играющего: «Вол это или теленок? Буйвол или корова?» Если соперник не отгадает, какой камень у него в руке, то загадавший получает 1 очко и начинает игру сначала. Если камешек угадан, то очередь начинать игру переходит к следующему. Тот из играющих, кто наберет 5 очков, считается выигравшим.

Правила.

Бросать и ловить камешки можно любой рукой, но в ходе игры нельзя менять руку.

Не разрешается помогать себе второй рукой» [300].

РЕСПУБЛІКА КАЗАХСТАН

«Бестас» («Пять камінців»)

«Количество участников – до 5 человек. Для игры требуются пять круглых камешков («асыков»).

Описание. Очередность участия в игре определяется по жребию. Все располагаются по кругу. Игру начинает первый

и играет до тех пор, пока не нарушит правила. Затем в игру вступает второй, третий и т.д. Играют одной рукой.

Действие первое.

Игрок разбрасывает по полу пять камешков, выбирает из них один, подбрасывает его вверх, подбирает один лежащий камешек и ловит подброшенный. Подобранный камешек откладывается. Снова подбрасывается камешек вверх, подбирается второй, затем третий и четвертый.

Действие второе.

Камешки разбрасываются. Один подбрасывается вверх, а с пола подбираются два и ловится подброшенный. Затем подбираются другие два.

Действие третье.

Камешки разбрасываются. Подбрасывается один и подбираются три. Во второй раз подбирается оставшийся.

Действие четвертое.

Все камешки – в руке. Один подбрасывается вверх, остальные кладутся на пол, подброшенный ловится. Затем один бросается вверх, четыре подбираются и ловится подброшенный.

Мал.110

Ж.Шейкен. Гра «Бестас». Малюнок [315]

Действие пятое.

Один камешек подбрасывается вверх, остальные четыре находятся в руке. Указательным пальцем игрок дотрагивается до земли три или пять раз (по уговору), пока не поймает брошенный камешек.

Действие шестое.

Четыре камешка кладутся по углам квадрата (примерно 20х20 см). Подбросив один вверх, игрок должен успеть собрать все камешки и поймать подброшенный.

Действие седьмое.

Камешки разбрасываются. Один подбрасывается вверх, а остальные по одному собираются в левую ладонь и ловится подброшенный.

Действие восьмое.

Камешки разбрасываются. Один подбрасывается вверх, подбирается с пола один и ловится подброшенный. В руках игрока оказываются два камешка. Один из них игрок подбрасывает вверх, а второй заменяет лежащим на полу и ловит подброшенный. Так, заменяя камешки, он собирает их в кучу. Подбрасывая и ловя последний камень, собирает в руку четыре камешка.

Действие девятое.

Повторяется первое действие, но при ловле подброшенного камешка остальные не должны ударяться друг о друга.

Действие десятое.

Повторяется первое действие, но при ловле подброшенного камешка он должен удариться о подобранный с пола.

Действие одиннадцатое.

Левой рукой игрок образует как бы арку, опираясь на большой и средний пальцы. Правой рукой через левую разбрасывает камешки. Выбирает один из них, подбрасывает вверх через левую руку, затем забрасывает один сквозь «арку» и ловит подброшенный. Таким же образом забрасывает по очереди в «арку» все камешки. В этом действии есть правило: кроме выбранного камешка, игрок выбирает еще один – «старший» («наби»). Это может быть самый ближний или самый дальний камень, о чем договариваются в начале игры. Он забрасывается в «арку» самым последним.

Действие двенадцатое.

Закончив все предыдущие действия, игрок начисляет себе очки двумя способами.

Способ первый: подбрасывает вверх 5 камешков, ловит их на наружную сторону ладони, еще раз подбрасывает и ловит сверху. Каждый камешек оценивается в 10 очков. Если игрок поймает все пять камешков, то получит 50 очков.

Второй способ: игрок выворачивает руку наружу, подбрасывает все камни вверх, затем ловит их снизу, развернув ладонь. За каждый камень получает 10 очков.

Правила.

Игроки, подбирая с пола камешки, не должны касаться руками других камешков. Если правило нарушается, игру продолжает следующий игрок.

Каждый раз, продолжая игру, игрок начинает с того действия, в котором он ошибся» [315].

РЕСПУБЛІКА КЕНІЯ

«Збери камінці»

«Эта кенийская игра интересна потому, что не является типичной, широко распространенной игрой, и тем не менее почти во всех уголках мира играют в какой-нибудь ее вариант.

Кенийский вариант представляет определенный интерес.

Участвуют шесть игроков, разбитых на две команды. В игре члены команды попеременно сменяют друг друга.

Берется двадцать пять маленьких камешков или круглых галек – таких, чтобы все они поместились в горсти. Игроки садятся в круг, один из них берет камешки в правую руку. Ловко бросает их в воздух и быстро поворачивает руку кистью вверх. И ловит на кисть столько камешков, сколько сможет. Остальные падают на землю. Потом он снова бросает в воздух находящие на кисти камешки и хватает их горстью. Эти камешки он перекладывает

в левую ладонь. Этой левой ладонью подбрасывает один из камешков и, пока он в воздухе, быстро поднимает с земли столько камешков, сколько сможет. Затем снова подбрасывает один из находящихся в горсти и этой же рукой снова поднимает с земли один камешек. Это повторяется до тех пор, пока он не соберет все камешки или не проиграет.

Игрок проигрывает, если:

- 1) не может поднять ни одного камешка, пока другой в воздухе;
- 2) пока поднимает один камешек, другой сдвинет с места;
- 3) он по правилам поднимет с земли камешек, но не сможет поднять тот, что в воздухе.

Если игрок проиграл, настает очередь другого, когда тот проиграет – третьего. Если игрок соберет все камешки, то все равно уступает место следующему игроку.

Когда очередной игрок вступает в игру, число камешков, находящихся у предыдущего игрока, записывается в пользу его команды. Если все члены обеих команд уже бросали, окончательный результат суммируется, и та команда, которая набрала больше очков, выигрывает» [174].

КИРГИЗЬКА РЕСПУБЛІКА

«Беш таш» («Пять камінців»)

«Играют обычно девочки и девушки, от 2 до 5 человек. Для игры нужны маленький коврик, 5 небольших круглых камешков.

Описание. Игра включает несколько упражнений, различающихся разными способами жонглирования камешками. У каждого упражнения, приема имеется свое название: «Термей», «Жыймай», «Шакылдак» и т. д.

1-е упражнение.

На коврике лежат 4 камешка. 5-й подкинуть вверх, успеть этой же рукой поднять с земли 1 камешек и поймать подброшенный. Теперь в руке 2 камешка.

Подбросить 2 камешка, поднять с земли еще один и поймать подброшенные. В руке 3 камешка.

Подбросить 3 камешка, поднять еще один и присоединить к трем, поймав их в воздухе.

Подбросить 4 камешка, поднять с земли последний, 5-й, и присоединить его к четырем.

Подбросить все пять, успеть ладонью хлопнуть о коврик и поймать камешки.

Правило.

Играют только одной рукой. Помогать второй рукой нельзя.

2-е упражнение.

Рассыпать камешки перед собой так, чтобы каждый упал отдельно.

Подбрасывая 1 камешек, поднимать каждый раз по одному (за 4 раза – четыре).

Подбрасывая 1 камешек, поднимать каждый раз по два.

То же и поднять за 1 раз 3 камешка и отдельно 1 камешек.

То же и поднять 4 камешка за 1 раз.

Правило.

Поднимая нужные камешки, нельзя задевать рукой остальные.

3-е упражнение.

Разбросать камешки. Большим и указательным пальцами левой руки упереться в коврик, изобразив арку (ворота).

Взять один из камешков правой рукой, подбросить его и, пока он в воздухе, пропустить через «арку» один из лежащих камешков. После этого успеть поймать подброшенный камешек.

То же по 2 камешка.

Проделать то же с 3 камешками. И, наконец, пропустить через «арку» сразу 4 камешка.

Правило.

Нельзя менять положение «арки».

Игра продолжается. Выполняются все более сложные упражнения, количество которых иногда доходит до 20-ти.

Сбившаяся при выполнении приема или нарушившая условия игры теряет ход и ждет следующей своей очереди. Игру она

продолжает с того приема, который не смогла выполнить. Играющим можно варьировать упражнения и по договоренности усложнять. Побеждает тот, кто первым выполнит все упражнения» [316].

ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

«Блішки»

«Эта игра известна во всем мире. В нее могут играть несколько человек.

Играют на ровной площадке. На нее в ряд кладут пять камешков одинаковой величины на расстоянии 10 см друг от друга.

Игрок поднимает правой рукой первый камешек, бросает его высоко в воздух и берет второй так, чтобы падающий вниз, первый камешек он смог поймать еще в воздухе. Если это ему удастся, он откладывает один из находящихся в руке камешков, а второй снова подбрасывает, берет из ряда следующий камешек и снова ловит падающий. Так он поднимает по очереди все камешки, пока не дойдет до последнего. На этом тур заканчивается, пять камешков в кучке.

Во второй раз он снова раскладывает камешки в ряд, поднимает один, подбрасывает и теперь берет из ряда два, вместе с упавшим и подхваченным у него в горсти теперь три. Два из них он откладывает, затем снова подбрасывает и подхватывает остальные.

В третьем туре он подбрасывает первый камень, берет три, ловит первый, откладывает три камешка, потом берет и четвертый.

В последний раз он должен взять все четыре камешка и успеть поймать находящийся в воздухе пятый.

Если это удастся, он одновременно подбрасывает все находящиеся в горсти пять камешков и пытается поймать их как можно больше. Сколько будет у него камешков в руке, столько

у него будет «лошадей». Результат его записывают, и в игру вступает второй игрок.

Если игрок ошибется, не сможет подхватить падающий камешек или поднимет камешек не тот, что нужно, или возьмет камни не по очереди, он выбывает из этого тура и не получает ни одного очка.

Однаково новый тур он начинает там, где совершил ошибку, ему не нужно все начинать сначала.

Игра заканчивается, когда один из игроков наберет количество очков, о котором условились заранее. В зависимости от сноровки игроков, это обычно 10, 20, 50 очков» [174].

* * *

ЦИГАНИ **(етнічна група кишинівці)**

«Суть этого развлечения была такова. Девочки усаживались на землю и клали перед собой пять камешков. Первая брала камешек и подбрасывала его вверх. Пока он находился в воздухе, следовало подхватить с земли камень и подставить ладонь под тот, что падает. Это игра на ловкость. Дальше операция с подбрасыванием повторялась, но с земли надо было взять уже два камешка. Потом три, потом четыре. Разумеется, если на любом этапе возникала неудача, очередь переходила к другой девочке. Та, что сумела дойти до конца, получала право бить щелчки по лбу сопернице. Количество щелчков зависело опять-таки от ловкости. На следующем этапе игры пять камешков подбрасывали вверх и ловили уже тыльной стороной ладони. Если на руке удержались все пять, то давалось право на пять ударов. Потом камешки можно снова подбросить вверх и поймать в горстку. Это еще пять щелчков. В принципе самые умелые игроки могли довести счет до двадцати щелчков» [95].

ОСЕТИНИ

«Тыччытæй хъазт» («Кремушки»)

«Тыччытæ» – это кремушки, небольшие, хорошо отшлифованные камни округлой формы, диаметром в один сантиметр. Для игры требуется пять таких камней.

Описание игры. Играющий кладет все пять камней в ладонь одной руки, причем один держится указательным и большим пальцами. Подбросив этот камень вверх, он должен положить остальные четыре на землю или на коврик и успеть поймать летящий вниз подброшенный камень. Если это удастся, то игрок продолжает выполнять следующие упражнения игры.

Подбросив опять камень вверх, необходимо, пока он падает, схватить один из четырех лежащих камней и поймать летящий вниз. Так по очереди нужно подбросить и поймать все четыре камня в ладонь одной руки.

Затем таким же методом подбрасывать по два камня вместе, потом по три и один и, наконец, все четыре вместе.

После этого левая рука кладется на коврик с таким расчетом, чтобы указательный и большой пальцы как бы образовывали ворота. Играющий подбрасывает один камень, остальные четыре рассыпает у входа в ворота и ловит подброшенный камушек. Затем, снова подбрасывая камень, игрок должен одним движением успеть загнать в ворота левой руки другой камень и поймать падающий. Так, по одному необходимо загнать в ворота все четыре камня, потом подбрасывается по два, три камня вместе и один отдельно, а затем все четыре. Кому из игроков это удастся сделать первым, тот становится победителем.

Правила игры:

Право первому начать игру разыгрывается по жребию.

Игра проводится, сидя на коврике или войлочной подстилке.

Расставлять кремушки просто руками запрещается, это делается только посредством подбрасывания камней.

На каждое движение разрешается только один бросок камня вверх. Если кто-то из игроков не успевает выполнить упражнение за один бросок, игру начинает очередной игрок.

Заронивший игрок ждет своей очереди и начинает с того элемента, на котором он ошибся.

Игра широко была распространена по всей Осетии. Играли в нее только девочки, девушки и молодые женщины. В игре могут принять участие двое, трое и более человек. Игра не командная, каждый играет за себя и не связан с другими игроками» [283].

БІЛОРУСЬКІ ЄВРЕЇ

«В косточки» («В кісточки»)

«Игра состоит вот в чем. Играющие берут 11 косточек (из бараньей ноги) и усаживаются на полу или на гладкой земле. Здесь они устанавливают между собой очередь в игре и условливаются в величине «пульки». Мальчики в этой игре принимают участие весьма редко, и она сделалась почти исключительно игрою девочек.

Итак, первая по очереди участница игры берет в обе руки косточки и бросает их на пол, стараясь бросить так, чтобы они не легли группами. Затем из их числа выбирает одну, которая лежит ближе к другим, и, подбрасывая ее кверху, в то же время хватает с пола другую косточку, и опять ловит на лету первую, не давая ей упасть на землю. Когда таким образом в руке будет две косточки, играющая одну откладывает в сторону, а другую снова подбрасывает кверху и хватает с пола третью, не давая упасть и подброшенной. Когда будут схвачены с пола таким образом все десять косточек, кончится первая фигура игры. Тогда играющая снова берет все косточки в обе руки и бросает их на пол, стараясь, чтобы они уложились или группами или невдалеке одна от другой. Затем берется косточка, которая лежит неудобно – в данном случае слишком далеко от других, подбрасывая

ее сверху, играющая хватает с полу по две косточки, ловя каждый раз на лету и косточку, подброшенную сверху. При третьей фигуре с пола хватается по три косточки. Четвертая фигура заключается в том, что девочка берет в одну руку все косточки и подбрасывает их слегка сверху, стараясь уловить перевернутую рукою (ладонью книзу). Подхваченные таким образом косточки сейчас же подбрасываются снова сверху и подхватываются опять же перевернутой рукою (ладонью сверху). Каждая подхваченная таким образом косточка считается за «десять», и условленная пулька уменьшается на столько десятков, сколько в последний раз подхвачено косточек. Игру начинает тогда следующая по очереди участница. Но если игравшая подхватит перевернутую рукою (ладонью книзу) всего одну косточку или при вторичном подхватывании (ладонью сверху) уронит косточку, то ход считается проигранным и игра передается следующей. Равным образом ход считается проигранным и тогда, если в первых трех фигурах играющая не успеет подхватить на лету подброшенную вверх косточку или вместо одной схватит две, вместо двух – три и т.д. Когда очередь снова дойдет до первой, она начинает игру с той фигуры, на которой она ошиблась – «спортилась», как говорят белорусы. Пулька назначается обыкновенно не менее 100 и не более 400. В южной части Могилевской губернии косточек бывает только пять, но фигуры сохраняются все. Там, впрочем, это любимая игра всех детей, в том числе и христианских. Но белорусы и великорусы играют не косточками, а камушками. А игра в камушки, как известно, распространена и в других местах России» [209].

Додаток 6**ОПИС ГРИ «КРЕМ'ЯХИ»
В РОСІЙСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ*****Николай Помяловский. «Очерки бурсы»***

«Класс кончился. Дети играют...

Семенов был мальчик хорошенький, лет шестнадцати...

Он подошел к играющим в камешки и робко проговорил:

– Братцы, примите меня.

– Гусь свиные не товарищ, – *отвечали ему.*

– Этого не хочешь ли, – *проговорил другой, подставив под самый нос его сытый свой кукиш с большим грязным ногтем на большом пальце...*

– Пока по шее не попало, убирайся! – *прибавил третий.*

Семенов отошел уныло в сторону; но на него не произвели особенного впечатления слова товарищей. Он точно давно привык и притерпелся с грубым обращением.

– Господа, с пылу горячих!

– Кому, Тавля, – *отозвались голоса.*

– Голобблагодатскому.

Семенов вместе с другими направился к столу, около которого тоже шла игра в камешки между двумя великовозрастными, и притом Голобблагодатский был второй силач в классе, а Тавля – четвертый. Лица, окружившие игроков, приятно оскаблялись, ожидая увеселительного зрелища.

– Ну! – *сказал Тавля.*

Голобблагодатский положил на стол руку, растопылив на ней пальцы. Тавля разместил на руке его пять небольших камней самым неудобным образом.

– Валяй! – *сказал он.*

Тот вскинул кверху камни и поймал из них только три.

– За два! – *подхватили окружающие.*

– Пиши, брат, к родителям письма, – прибавил Тавля с своей стороны.

Голоблагодатский, ничего не отвечая, положил левую руку на стол. Тавля кинул камень в воздух, во время его полета успел со страшной силой щипнуть руку Голоблагодатского и опять поймал камень.

Толпа захохотала.

Игра в камешки, вероятно, всем известна, но в училище она имела оригинальные дополнения: здесь она со щипчиками, и притом щипчиками холодненькими, тепленькими, горяченькими и с пылу горячими, которые доставались проигравшему. Без щипчиков играла самая молодая, самая зеленая приходчина, а при щипчиках с пылу горячих присутствует теперь читатель.

Между тем матка (главный камень) летала в воздухе, а Тавля своими здоровенными руками скручивал кожу на руке партнера и дергал ее с ожесточением. После двадцати щипчиков рука сильно покраснела; после пятидесяти появилась синева.

– Любо ли? – спрашивает Тавля, заглядывая ему в глаза.

Противник молчит.

– Любо ли?

Опять ответа нет.

– Взъерепень, взъерепень его! – говорят окружающие.

– Заплачь, так прощу! – говорит Тавля.

– Смотри, чтобы самому плакать не пришлось! – ответил Голоблагодатский. Здоровый детина выносил сильную боль в руке, но только мрачный взгляд обнаруживал, что он чувствует.

– Что, дядя, больно?

Тавля дал такого щипка, что Голоблагодатский невольно стиснул зубы. Все захохотали.

– Живота аль смерти?

Сильный щипок повторился при хохоте зрителей. В этом хохоте не слышалось злорадованья или неприязненной насмешки; товарищи видели во всем только комическую сторону. Один лишь Семенов улыбался как-то особенно; его удовольствие не походило

на удовольствие других, и действительно, он затаенно повторял в душе:

«Так и надо, так и надо!».

Дошло до ста...

– Ну, черт с тобой! – заключил наконец Тавля.

Мы сказали, что Голоблагодатский глубоко ненавидел Тавлю за его гнусную натуру; но он с ним играет в камешки: ему хочется выиграть и помучить Тавлю.

Кончив щипчики, Тавля предложил лукаво:

– Не хочешь ли еще?

Тавля отлично играл в камешки и надеялся на себя.

– Давай! – упорно отвечал Голоблагодатский.

Камни опять защелкали...

– С пылу горячие! – закричал Голоблагодатский.

В его голосе было что-то злое. Тавля струсил и побледнел на минуту. Около стола опять толпа. Опять камень летает в воздухе, но теперь Тавлина рука лежит на столе; напрасно он понадеялся на себя: Голоблагодатский в один прием взял все восемь конов, а Тавля срезался на пятом...

– Конца не будет! – сказал сурово Голоблагодатский.

Тавля видимо струсил. Окружающие не смеялись: они видели, что дело идет не на шутку, что Голоблагодатский мстит.

Дошло до ста. От здоровых щипчиков вспухла рука Тавли. Он выносил страшную боль, наконец не вытерпел и проговорил просительно:

– Да ну, полно же!..

– После двухсот проси пощады, – отвечал Голоблагодатский...

Голоблагодатскому точно жаль было прекратить мучения ненавистного для него Тавли. Он собрал все силы, и от последнего щипка рука Тавли почернела.

– Будет с тебя. Сыт ли?.. – спросил Голоблагодатский.

Лишь только освободился Тавля, страх в душе его сменился бешенством и злобою» [201, с.15-28].

Додаток 7

УКРАЇНСЬКІ КОЛЯДКИ

**А В ЛІСКУ, В ЛІСКУ,
НА ЖОВТІМ ПІСКУ**

«А в ліску, ліску, на жовтім піску
 Виросла сосна золоторясна.
 Золоторясна, тонка, висока,
 Тонка, висока, в корінь глибока,
 В корінь глибока, а в лист широка.
 У лист широка, в кору багрова,
 В кору багрова, а в верх кудрява.
 Ой у тім кудрі є колисочка,
 В тій колисочці гордоє дитє,
 В кості грає, краще співає.
 Учули ж тото великі пани,
 Приходять близько, клоняся низько,
 Ще прийшли близше, клоняся низше:
 – Хто ж тебе навчив у кості грати,
 У кості грати, краще співати?
 – Навчила мене ненька рідненька,
 Ненька рідненька, сестра маленька
 У кості грати, краще співати,
 По тричі в ночі тай устаючи,
 Винним яблучком та й хитаючи»

[160, с.147]

**А В ПОЛІ, В ПОЛІ,
БЛИЗЬКО ДОРОГИ**

«А в полі, в полі, близько дороги,
 Там стоїть наміт з білого шовку.
 Під тим наметом дорогий стільчик,
 На тім стільчику гречная панна.
 Гречная панна на ім'я Анна.
 Ой сидить собі, в косточки грає,
 В косточки грає, красно співає.
 Ой бував туди здавна гостинець,
 Над'їхав туди гречний молодець:
 – Що ж там такого так красно грає?
 Та повертає ід наметові,
 Ой рече слівце ід гречній панні:
 – Біг помагай біг, гречная панна!
 Хто ж тебе навчив так красно грати,
 Так красно грати, красно співати?
 Навчила мене моя ненечка,
 І ніч від ночі не досипляла,
 На білих ручках похитувала,
 Злотим яблучком покачувала»

[160, с.334]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Мал.111

Автор невідомий. Посудина для зберігання предметів гри.
Глина, лак, гончарний круг. Античний час [393]

1. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1.1. Спогади респондентів

1. **Арандаренко Наталя**, 1939 р. н. Лещенки, Миргородський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
2. **Бабанський Григорій**, 1941 р. н. Миколаївка, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
3. **Бехтер (Марченко) Галина**, 1945 р. н. Бехтерщина, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
4. **Бондаренко Антоніна**, 1944 р. н. Жоржівка, Шишацький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
5. **Ведмідь Надія**, 1917 р. н. Мачухи, Полтавський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
6. **Верещака (Чепурко) Ганна**, 1919 р. н. Колодна, Оржицький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
7. **Вороніна Майя**, 1950 р. н. Андріївка, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
8. **Гавва Володимир**, 1929 р. н. Лихачівка, Котелевський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
9. **Гаврилюк Галина**, 1956 р. н. Перекалля, Млинівський район, Рівненська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
10. **Герасименко Зінаїда**, 1939 р. н. Коновалівка, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
11. **Голубенко Ольга**, 1941 р. н. Миколаївське, Талалаївський район, Сумська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
12. **Гончаренко Уляна**, 1938 р. н. Кобеляки, Кобеляцький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
13. **Гребінник (Охтурченко) Лідія**, 1950 р. н. Пархомівка, Краснокутський район, Харківська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
14. **Гусак Григорій**, 1941 р. н. Гусаки, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
15. **Дем'янюк (Кононенко) Ольга**, 1944 р. н. Воронинці, Оржицький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.

16. **Джурка Тетяна**, 1942 р. н. Кротівщина, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
17. **Дзюбенко Катерина**, 1937 р. н. Кам'яне, Краснокутський район, Харківська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
18. **Добринін Олександр**, 1976 р. н. Селещина, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
19. **Ємець (Бурковська) Валентина**, 1948 р. н. Орликівщина, Хорольський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
20. **Жебель Катерина**, 1951 р. н. Крутий Берег, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
21. **Журавель (Моренко) Лідія**, 1926 р. н. Новачиха, Хорольський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
22. **Здоровик (Майстренко) Раїса**, 1938 р. н. Лубни, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
23. **Зелінська Любов**, 1954 р. н. Мала Нехвороща, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
24. **Зінченко Лідія**, 1946 р. н. Шишаки, Шишацький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
25. **Іващенко Марія**, 1917 р. н. Сватки, Гадяцький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
26. **Ільїна Ніна**, 1946 р. н. Котельєва, Котелевський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
27. **Іщенко Лідія**, 1936 р. н. Вища Вільшана, Полтавський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
28. **Кириченко Володимир**, 1947 р. н. Окіп, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
29. **Клюшниченко Лідія**, 1942 р. н. Вовводське, Чутівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
30. **Колодько Віра**, 1948 р. н. Колосівка, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
31. **Комар Раїса**, 1947 р. н. Перекіп, Валківський район, Харківська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.

32. **Корнієнко Галина**, 1937 р. н. Хитці, Гадяцький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
33. **Кочерга Віра**, 1953 р. н. Остапівка, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
34. **Кравченко Іван**, 1937 р. н. Огірівка, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
35. **Крахмілець Руслан**, 1974 р. н. Поділ, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
36. **Крутоус Ольга**, 1950 р. н. Ведильці, Чернігівський район, Черкаська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
37. **Кулик Поліна**, 1928 р. н. Кошманівка, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
38. **Куцевол (Даниленко) Зоя**, 1953 р. н. Пирятин, Пирятинський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
39. **Лазоренко Мотрона**, 1938р. н. Шершнівка, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
40. **Лещенко Ніна**, 1967 р. н. Поділ, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
41. **Литвиненко Ніна**, 1952 р. н. Станиця Канівська, Канівський район, Краснодарський край (Російська Федерація) // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
42. **Ляшенко Ганна**, 1945 р. н. Березняки, Хорольський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
43. **Мартиненко Алла**, 1949р. н. Михайлівка, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
44. **Мироненко Агафія**, 1915 р. н. Біляки, Семенівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
45. **Михайлик (Канцідал) Світлана**, 1941 р. н. Судівека, Полтавський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
46. **Окселенко Валентина**, 1946р. н. Клепачі, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
47. **Олаба Галина**, 1952 р. н. Семенівка, Куп'янський район, Харківська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
48. **Олефір Лідія**, 1935 р. н. Великі Будища, Диканський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
49. **Олійник Галина**, 1940 р. н. Райківка, Хорольський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.

50. **Онопрійчук Майя**, 1939 р. н. Кнекері, Радомишльський район, Житомирська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
51. **Очкусь Любов**, 1948 р. н. Чемеринці, Перемишлянський район, Львівська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
52. **Пазенко Марія**, 1926 р. н. Мацківці, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
53. **Палочик Леонід**, 1949 р. н. Полтава, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
54. **Панасюк Галина**, 1954 р. н. Гребінка, Гребінківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
55. **Петренко (Чагидіна) Ольга**, 1952 р. н. Халтуріне, Карлівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
56. **Пихтіна (Мотузка) Валентина**, 1944 р. н. Лютенські Будища, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
57. **Постоленко Валентина**, 1947 р. н. Веселе, Доманівський район, Николаївська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
58. **Потишкевич Катерина**, 1947 р. н. Гусаки, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
59. **Приходько Надія**, 1937 р. н. Гаркушівка, Оржицький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
60. **Радченко Єфросинія**, 1928 р. н. Соснівка, Гадяцький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
61. **Росенко Надія**, 1922 р. н. Вельбівка, Гадяцький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
62. **Рожко Дарія**, 1921 р. н. Ковалівка, Полтавський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
63. **Садова (Карасенко) Марія**, 1942 р. н. Балаклія, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
64. **Сахно Лідія**, 1940 р. н. Остапівка, Миргородський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
65. **Синєлиця (Пивовар) Лідія**, 1937 р. н. Сонячне, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
66. **Соловійова Марія**, 1942 р. н. Білоцерківка, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.

67. **Солодовник (Ущенко) Олександра**, 1954 р. н. Онишки, Оржицький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
68. **Сподарець Людмила**, 1928 р. н. Мачухи, Полтавський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
69. **Староєрцева Нінель**, 1939 р. н. Машівка, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
70. **Супрун (Логвиненко) Марія**, 1940 р. н. Удовиченки, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
71. **Тищенко Лідія**, 1957 р. н. Нехвороща, Новосанжарський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
72. **Труть Марія**, 1945 р. н. Кротівщина, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
73. **Устінова Ніна**, 1949 р. н. Красногірка, Машівський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
74. **Хлонь Лідія**, 1944 р. н. Олішне, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
75. **Худяк Любоє**, 1919 р. н. Хитці, Гадяцький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
76. **Цилюрик Олександр**, 1936 р. н. Федунка, Великобагачанський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
77. **Цимбалій Віра**, 1940 р. н. Шишаки, Шишацький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
78. **Чекмарьова Людмила**, 1948 р. н. Харків, Харківська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
79. **Чміль Леся**, 1966 р. н. Лісники, Києво-Святошинський район, Київська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
80. **Шевченко Євдокія**, 1940 р. н. Заїченці, Зіньківський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.
81. **Щербина Віра**, 1931 р. н. Хорошки, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
82. **Юрченко Ніна**, 1940 р. н. Лубни, Лубенський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
83. **Ярьєско Катерина**, 1947 р. н. Орданівка, Диканський район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.
84. **Ярош Валентина**, 1949 р. н. Легейди, Шишацький район, Полтавська область // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.

1.2. Наукові звіти

85. **Метка Людмила.** Гончарство Опішного в іменах його майстрів // Науковий проект. – Ф.1. – Оп.20. – Од. зб.98. – 84 арк.
86. **Щербань Анатолій.** Гончарство Опішного в іменах його майстрів // Науковий проект. – Ф.1. – Оп.20. – Од. зб.98. – 62 арк.

2. ЛІТЕРАТУРА

87. Аксьонова Н.В. Михайло Русов та його «Игры детей в Полтавщине» // Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження: У 5-ти т. / За науковою редакцією доктора історичних наук, професора Марини Грипич. – К.: Дуліби, 2008. – Т.1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С.212-213.
88. Аксьонова Н.В. Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалі Слобожанщини кінця ХІХ – початку ХХ століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, 2007. – 20 с.
89. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья: Свод археологических источников. – М.: Наука, 1982. – Вып.1-12. – 105 с.
90. Барилова Г.К. Описи традиційних народних ігор Слобожанщини в етнографічних та фольклорних працях // Лінгвістика. – 2010. – №1. – С.96-101.
91. Бек-де-Фукьер Л. Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусствам и нравам / Под редакцией, с примечаниями и предисловием А.А.Иванова. – Репринтное издание, 1890. – К.: Стародавній світ, 2013. – 244 с.
92. Белеева Л., Коротков И., Яковлев В. Подвижные игры: Учебное пособие для институтов физической культуры. – 4-е переработанное и дополненное издание. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 208 с.
93. Беньковский П. О терракотовых повозочках из Керчи // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1904. – Вып.9. – С.63-72.
94. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 207 с.
95. Бессонов Н. Игры детей и молодёжи в цыганских кочевых таборах // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: видання Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, 2008. – Т.15: Роми України: із минулого в майбутнє. – С.57-72.

96. Бессонова С.С., Скорый С.А. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.)*. – Киев – Краков: Институт археологии – Ягеллонский университет, 2001. – 205 с.: илл.
97. Бибиков С.Н. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – №38. – С.24-58.
98. Бітковська Т.В. *Зарубинецькі матеріали Пирогівського городища // Від венеців до Русі*. – Київ – Харків: Майдан, 2014. – С.61-68.
99. Ботвинник М.Н. *Феба // Мифологический словарь*. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С.571.
100. Бріцина О., Довженко Г. *Скажу вам байку: Збірник фольклорних матеріалів для дітей*. – Донецьк: Сталкер, 1998. – 320 с.
101. Буйских С.Б. *Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // Херсонесский сборник*. – Севастополь: ООО Рибэст, 2001. – Вып. XI: ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ: Памяти Юрия Германовича Виноградова. – С.34-43.
102. Буйських Сергій. *Культові комплекси, обряди та інвентар Бейкушського святилища Ахілла // Наукові студії: Збірник наукових праць*. – Львів – Винники: Видавництво «Растр-7», 2012. – Вип.5. – С.97-105.
103. Былкова В.П. *Предметы сарматского происхождения на Любимовском городище (раскопки 1988–1990 гг.) // Старожитности Степového Причорномор'я і Криму: Збірник наукових праць*. – Запоріжжя: Видавництво Запорізького університету, 2004. – Т. XI. – С.50-55.
104. Визір Наталя. *Поетичний шлях до характеристики постаті Івана Зарецького // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2008. Персоналії української керамології / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла*. – Опішне: Українське Народознавство, 2015. – Кн. IV. – Т.3. – [машинопис]. – Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
105. Вовкодав Андрій, Юрченко Олександр. *Народні ігри 30-70 рр. ХХ ст. жителів с.Лецьки // Переяславіка. Наукові записки: Збірник наукових праць*. – Переяслав-Хмельницький: видання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», 2012. – С.49-60.
106. Высотская Т.М. *К вопросу о позднескифских зольниках // Российская археология*. – 2001. – №3. – С.77-87.
107. Гаверилук Н.А. *Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – 2-е издание переработанное и дополненное*. – К.: Видавець Олег Філюк, 2013. – 712 с.
108. Гавериш П.А., Гейко А.В. *Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // Український керамологічний журнал*. – 2004. – №1. – С.37-44.
109. Гайдар А. *Военная тайна // Гайдар А. Сочинения: В 4-х т.* – Москва – Ленинград: Государственное издательство детской литературы, 1949. – Т. II. – С.3-126.

110. Гайдукевич В.Ф. *Античные керамические обжигательные печи.* – Москва – Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 116 с.
111. Гейко А.В. Гра в крем'яхи на Шишаччині // *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток.* – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – С.485-491.
112. Гейко А.В. Стародавнє знаряддя праці гончарів // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994.* – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.275-278.
113. Гейко А.В., Гаєриш П.А. Об использовании обработанных фрагментов керамической посуды (по археологическим и этнографическим данным) // *Интеграция археологических и этнографических исследований: Сборник научных трудов.* – Алматы–Омск: Издательский дом «Наука», 2004. – С.75-76.
114. Гейко Анатолій. Атрибутування знахідок оброблених черепків посуду з археологічних пам'яток // *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла.* – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – С.279-283.
115. Гейко Анатолій. *Крем'яхи XVII–XVIII ст.* // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 2009. – Вип.18. – С.106-109.
116. Гейко Анатолій. *Крем'яхи XVII–XIX ст.: проблеми дослідження* // *Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007. Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла.* – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – С.119-122.
117. Гиро П. *Частная и общественная жизнь греков.* – М.: Ладомир, 1994. – 683 с.
118. Головка А. *Червона хустина* // Головка А. *Твори.* – К.: Молодь, 1955. – С.17-24.
119. Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья.* – Тирасполь: Мако, 1995. – 272 с.: илл.
120. Гончар В. *Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської Лаври* // *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип.2. – С.91-96.
121. Горбач О. *Наші давні ігри* // *Пам'ятки України.* – 2001. – №1-2. – С.22-32.
122. Горбов В.Н., Усачук А.Н. *Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям* // *Донецкий археологический сборник.* – Донецк: Издательство Донецкого национального университета, 2001. – С.15-45.

123. Городцов В.А. *Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году* // Труды XIV Археологического съезда. – М.: Типография Г.Лисснера и Д.Собко, 1911. – Т.III. – С.93-161.
124. Граков Б.Н. *Каменское городище на Днепре* // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – №36. – 240 с.
125. Граков Б.Н. *Скифские погребения на Никопольском курганном поле* // *Памятники скифо-сарматской культуры* // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – №115. – С.56-113.
126. Григоренко Грицько. *Хто кого* // Григоренко Грицько. *Оповідання*. – К.: Дніпро, 1988. – С.175-225.
127. Григорук Анатолій. *Солом'яне море: Розповіді про народні ігри*. – К.: Веселка, 1987. – 71 с.
128. Грінченко Борис. *Словарь української мови: У 4-х т.* – К.: Наукова думка, 1996. – Т.2. – С.574.
129. Гришина Г.Н. *Любимые детские игры: Книга для занятий с детьми старшего дошкольного и младшего школьного возраста*. – М.: ТЦ «Сфера», 1999. – 96 с.
130. Грушевський М. *Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
131. Гуеля В., Ляшко Ю. *Пізньосередньовічні знахідки коло с.Червона Слобода Черкаського району* // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.66-68.
132. Гуменюк Поліна. *Парадигми гри в українському фольклорі (семантичний та функціональний аспекти)*. – К.: Сталь, 2010. – 190 с.
133. Гуцало Євген. *Вуста землі* // Гуцало Євген. *Вибрані твори: У 2-х т.* – К.: Радянський письменник, 1987. – Т.2. – С.24-29.
134. Даль Владимир. *Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т.* – Репринтное произведение издания 1903–1909 гг., осуществленного под редакцией профессора И.А.Бодуэна де Куртене. – М.: Издательская группа «Прогресс» «Универс», 1994. – Т.2: И-О. – С.486.
135. Даниленко В.М. *Дослідження пам'яток підгірського та бобрлицького типів на Київщині* // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – К.: Видавництво АН УРСР, 1956. – Т.VI. – С.8-12.
136. *Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей* / Под редакцией Е.А.Покровского // *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. – Тифлис: издание Управления Кавказского учебного округа, 1886. – Вып.5. – С.119-208.
137. *Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги* / Композиція П.Г.Черемського; укладачі В.І.Семеренський, П.Г.Черемський. – Харків: Друк, 1999. – 528 с.: іл.

138. Дмитренко Олексій. Земля небесна, або Дух у самому тобі // Дмитренко Олексій. Хвіст ящірки: Вибрані твори. – К.: Молодь, 1991. – С.348-508.
139. Довженко Г.В. Літала сорока по зеленим гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри. – К.: Молодь, 1990. – 160 с.
140. Довжик Василь. Передмова // Довженко Г.В. Літала сорока по зеленим гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри. – К.: Молодь, 1990. – С.3.
141. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под редакцией В.В.Иванова. – Харьков: издание Харьковского губернского правления, 1898. – Т.1. – 1012 с.
142. Жулинський Микола. До читачів // Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Композиція П.Г.Черемського; укладачі В.І.Семеренський, П.Г.Черемський. – Харків: Друк, 1999. – С.5-7.
143. Игры крестьянских детей в Кулянском уезде / Составитель П.Иванов; автор предисловия профессор Н.Ф.Сумцов. – Харьков: Типография К.Счасни, 1889. – 81.: II с.
144. Игры народов СССР: Сборник материалов / Составители: В.Н.Всеволодский-Гернгросс, В.С.Ковалева, Е.И.Степанова; введение В.Н.Всеволодского-Гернгросса; предисловие Н.Маторина. – Москва – Ленинград: Academia, 1933. – 563 с.
145. Игры: Энциклопедический сборник / В.А.Черноземцев. – Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1995. – 800 с.
146. Исаевич С.Н. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – №6-7. – С.451-486.
147. Кабзінська-Ставаж І. Сезонные игры монголов // Традиционная обрядность монгольских народов. – Новосибирск: Наука, 1992. – С.100-112.
148. Калоев Б.А. Осетины (историко-этнографическое исследование). – М.: Наука, 1971. – 358 с.
149. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Конопська відьма // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.3. – С.131-191.
150. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Маруся // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.3. – С.21-87.
151. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Пан Халявський // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 6-ти т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т.4. – С.191-417.
152. Килейников В.В. Орудия труда с поселений донской лесостепной срубной культуры в Среднем Прихоперьи // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: издание Воронежского государственного университета, 2002. – С.102-104.

153. Клименко В. Ф. Поселения срубной культуры на Донетчине // Матеріали Міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)». – Дніпропетровськ: видання Лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського державного університету, 1999. – С.86-88.
154. Ковалева И. Ф. Срубные погребения с наборами альчинок // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Издательство Днепропетровского государственного университета, 1990. – С.59-71.
155. Коваленко Оксана, Сердюк Ігор. «Іграшка чи ремесло?» Один із аспектів дитинства в ранньомодерній Україні // Київська старовина. – 2012. – №5-6. – С.45-56.
156. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К.: Наукова думка, 1989. – 336 с.
157. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К.: видання Інституту археології НАН України, 2004. – 300 с.
158. Козуб Ю.И. Древнейшее святилище Ольвии // Ольвия: Сборник статей. – К.: Наукова думка, 1975. – С.139-163.
159. Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т.18. – С.52-58.
160. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / Упорядкування, передмова і примітки О.І.Дея. – К.: Наукова думка, 1965. – 804 с.
161. Конан Доил Артур. Дияволова нога // Конан Доил Артур. Людина з Бейкер-стріт: Повісті та оповідання / Переклад з англійської М.Дмитренка. – К.: Дніпро, 2001. – С.412-441.
162. Кравцова Н.А., Стадник О.В. Грунтовой могильник периода Золотой Орды у с.Передельское на Луганщине // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2005. – №4. – С.300-316.
163. Кравченко А.А. Поселение IX–X вв. у села Сафьяны // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Одеса: Маяк, 1971. – С.71-77.
164. Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии поздне римского времени Правобережной Киевщины. – К.: Видавництво КНТ, 2007. – 456 с.
165. Кравченко Э.Е. Средневековый комплекс поселения Раздольное на р.Кальмиус // Археологический альманах. – 2001. – №10. – С.197-208.
166. Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Археологический сборник. – М.: издание Государственного исторического музея, 1948. – С.59-172.

167. Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.121-145.
168. Куліш Пантелеймон. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.1: Поезія. – С.441-531.
169. Леви Е.И. Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху: Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – Вып.50. – С.52-68.
170. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з астрагалами // Древности-2005. – Харків: видання Харківського історико-археологічного товариства, 2005. – С.74-86.
171. Лойтер С.М. Краевед И.М.Дуров и его коллекция поморских детских игр // Живая старина. – М., 2005. – №1. – С.33-38.
172. Лосев А.Ф. Лето // Мифологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С.315.
173. Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. – М.: Мысль, 1996. – 975 с.
174. Лукачи Андраш. Игры детей мира / Перевод с венгерского Л.Васильевой, Е.Тумаркиной. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 160 с.
175. Львова Э.Л., Октябрская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек и общество. – Новосибирск: Наука, 1989. – 243 с.
176. М.Г. [Грушевський Марко]. Дытячи забавки та gry усяки // Киевская старина. – 1904. – Т.86. – №7-8. – С.51-105.
177. Маріна З. Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: ХІК – Часи козацькі, 2005. – Вип.14. – С.55-60.
178. Мирний Панас. Брат і сестра // Мирний Панас. Як ведеться, так і живеться: У 7-ми т. – К.: Держполітвидав, 1960. – Т.1. – С.449-474.
179. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2-х т. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – Т.2. – С.630-776.
180. Морозов И.А., Слепцова И.С. Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.). – М.: Индрик, 2004. – 920 с.
181. Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р.Ворсклы // Советская археология. – М., 1988. – С.33-52.
182. Мошинский А.П., Скаков А.Ю. Культы кобанского поселения Сауар (Северная Осетия) // Северный Кавказ: Историко-археологические очерки и заметки. – М.: издание Института археологии РАН, 2001. – Вып.2. – С.86-102.
183. Мунчаев Р.М. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 166 с.: XXIII табл.

184. Муравський шлях: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упорядники М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків: видання Харківського державного інституту культури, 1998. – 358 с.
185. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. – К.: Институт археологии НАН Украины – Немецкое научно-исследовательское общество, 1998. – 60 с.
186. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. – Київ – Гамбурге – Полтава: Археологія, 1999. – 104 с.
187. Найден Олександр. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.: іл.
188. Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць / Упорядник В.В.Щегельський. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – Вип.3. – 360 с.
189. Нарты. Осетинский героический эпос: В 3-х т. – М.: Наука, 1989. – Кн.1. – 496 с.
190. Новоселова С.Л., Асадулаева Н.А. Развитие функции архаических игр // Мир психологии. – 1998. – №4. – С.49-58.
191. Одарченко Юрий. Папоротник // Одарченко Юрий. Стихи и проза. – Paris: La Presse Libre, 1983. – С.140-186.
192. Остапенко М.А. Пам'ятки осілості скіфського часу на острові Хортиця // Археологія. – 2001. – №1. – С.51-67.
193. Остапенко М.А., Кабалія Д.Р. Скіфські керамічні знаряддя з Соутинського городища // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. – Запорожье: издание Запорожского государственного университета, 1999. – С.188-191.
194. Отчет об экскурсиях по Полтавской губернии М.А.Русова // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М.: Типография Г.Лисснера и Д.Собко, 1905. – Т.II. – С.546-548.
195. Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Погребение подростков в могильнике Новозаведенное // Древности скифской эпохи. – М.: издание Института археологии РАН, 2006. – С.388-411.
196. Петрова Н.О. Дошкільне спілкування: Ігри та розваги українців і росіян Одещини // Записки історичного факультету. – Одеса: видання Одеського державного університету імені І.І.Мечникова, 1999. – С.51-55.
197. Петрова Н.О. Традиційна система спілкування та звичаєво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини) // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження: Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.145-154.

198. Пещерева Е.М. *Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1957. – №17. – С.22-94.*
199. Покровский Е.А. *Детские игры преимущественно русские. (В связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – М.: Типография А.А.Карцева, 1887. – 368 с.*
200. Покровский Е.А. *Русские детские подвижные игры. – М. – СПб.: Сфера–Речь, 2011. – 184 с.*
201. Помяловский Н.Г. *Очерки бурсы. – К.: Радянська школа, 1982. – 184 с.*
202. Потемкина Т.М. *Бронзовый век лесостепного Подолья. – М.: Наука, 1985. – 376 с.*
203. Пошивайло Олесь. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.*
204. Приходнюк О.М., Петраускас О.В. *Археологічні дослідження в поріччї Тясмину в 1990–1993 рр. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1999. – С.170-187.*
205. *Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам // Археологическая летопись Южной Руси. – К., 1903. – Т.3. – С.115-118.*
206. *Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам // Киевская старина. – 1901. – Т.74. – Июль-август. – С.13-15.*
207. Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. – Київ – Полтава: видання Інституту археології НАН України – Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2009. – 132 с.*
208. Пуголовок Юрій. *Археологічні дослідження на території Нового міста у Полтаві в 2010 році // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2011. – Вип.20. – Ч.1. – С.54-62.*
209. Ромов Е. *Детские игры белорусских евреев // Этнографическое обозрение. – 1891. – №2. – С.133-140.*
210. Рудинський М.Я. *Мачухська експедиція Інституту археології (1946) // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1949. – Т.2. – С.53-79.*
211. Рузина М.С., Афонькин С.Ю. *Страна пальчиковых игр: Развивающие игры и органы для детей и взрослых. – СПб.: Кристалл, 1997. – 336 с.*
212. Русанова И.П. *Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. – Черновцы: Прут, 2002. – 172 с.*

213. Русов М. *Игры детей в Полтавщине // Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження: У 5-ти т. / За науковою редакцією доктора історичних наук, професора Марини Грипич. – К.: Дуліби, 2008. – Т.1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С.190-211.*
214. Русяева А.С. *Древнегреческие сакральные зольники в Нижнем Побужье // Российская археология. – 2006. – №4. – С.95-102.*
215. Русяева А.С. *Культ Кори-Персефони в Ольвії // Археологія. – 1971. – №4. – С.28-40.*
216. Русяева А.С. *Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань // Археологія. – 1971. – №2. – С.22-29.*
217. Русяева А.С. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев. – К.: Издательский дом «Стилос», 2005. – 559 с.*
218. Рыбалова А.А. *О семантике астрагалов в греческом погребальном обряде (по материалам некрополей городов Северного Причерноморья) // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: Материалы Международной научной конференции. – СПб: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. – Ч.2: Античный мир за пределами Боспорского царства. – С.79-85.*
219. Самбу И. *Тувинские народные игры: Историко-этнографический очерк. – Кызыл: Тувкиноиздат, 1978. – 140 с.*
220. Санжаров С.Н. *Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // Советская археология. – 1988. – №1. – С.140-159.*
221. Санжаров С.Н., Литвиненко Р.А., Черных Е.А., Прынь А.В. *Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины: Сборник научных статей. – Луганск: Издательство Восточного национального университета имени Владимира Даля, 2003. – №1. – С.122-161.*
222. Санжаров С.Н., Черных Е.А. *Кременские курганы на р.Красная в Подонцовье // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2005. – №4. – С.170-198.*
223. Сахаров И.П. *Русские народные игры // Сахаров И.П. Сказания русского народа: В 2-х ч. – СПб.: издание А.С.Суворина, 1885. – Ч.1. – С.172-220.*
224. Святославец В.Ф. *Крем'яхи // Святославец В.Ф. Алгоритми виховання: Педагогічні етюди та оповідання. – К.: Радянська школа, 1989. – С.182-203.*
225. Святославец В.Ф. *Пам'ятливі огірки // Святославец В.Ф. Алгоритми виховання: Педагогічні етюди та оповідання. – К.: Радянська школа, 1989. – С.182-203.*

226. Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // *Археологія*. – 2002. – №4. – С.50-58.
227. Сиволап Л.Г. Пізньосередньовічне поселення біля с.Леськи Черкаського району // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К.: Поліграфічний центр «Київський університет», 1997. – С.301-303.
228. Січовик І. Дитячі ігри та розваги. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2004. – 424 с.
229. Словник українських говорів Одещини / За редакцією О.І.Бондаря. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2011. – 224 с.
230. Словник української мови: У 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.4: І-М. – 840 с.
231. Сміленко А.Т. Поселення етулійського типу в Подунав'ї // *Археологія*. – 2003. – №2. – С.61-73.
232. Смирнова Г.И. Матеріальна культура Григоровського городища (К вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. – Ленинград: Искусство, 1983. – Вып.23. – С.60-72.
233. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 339 с.
234. Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – Полтава, 1997. – Число 1-2. – С.90-94.
235. Сорокіна А.И., Батурина Е.Г. Игры с правилами в детском саду: Сборник дидактических и подвижных игр к «Программе воспитания в детском саду». – М.: Просвещение, 1970. – 192 с.
236. Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кості (II тис. до н. е. – XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України // *Археологія*. – 2009. – №2. – С.34-49.
237. Сумцов М.Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Репринтне видання, 1918. – Харків: Акта, 2002. – 282 с.
238. Сумцов Н. Дополнительные записки // *Игры крестьянских детей в Купянском уезде / Составитель П.Иванов; автор предисловия профессор Н.Ф. Сумцов*. – Харьков: Типография К.Счасни, 1889. – С.9.
239. Сумцов Н.Ф. Предисловие 1. // *Игры крестьянских детей в Купянском уезде / Составитель П.Иванов; автор предисловия профессор Н.Ф. Сумцов*. – Харьков: Типография К.Счасни, 1889. – С.5-8.
240. Супруненко О.Б. Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі. – Київ – Полтава: Видавництво ПП «Друкарня Гротеск» – Видавничий центр «Археологія», 2007. – 142 с.

241. Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. – Київ – Полтава: видання Інституту археології НАН України – Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2009. – 140 с.
242. Т.-Г. А. [Тахо-Годи А.] Хариты // Мифологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С.585.
243. Татарский А.А. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.21-26.
244. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Издательство АН УССР, 1961. – 248 с.
245. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. – К.: Наукова думка, 1988. – 264 с.
246. Терещенко А.В. Быт русского народа. – СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1848. – Ч.IV. – 341 с.
247. Ткач Віталій. Гральні жетони зі стінок керамічного посуду та інших матеріалів в археологічних культурах межиріччя Стиру та Горині // Наукові студії: Збірник наукових праць. – Львів – Винники: Растр-7, 2012. – Вип.5. – С.217-221.
248. Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 року по вулиці Конституції, 13) // Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава, 2008. – Число 1-2. – С.110-116.
249. Тоцев Г.Н., Черняков Г.Н. Культурные зольники сабашиновской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1986. – С.115-138.
250. Тютюнник Г.М. Климко // Тютюнник Г.М. Климко: Оповідання. Повісті. – К.: Радянський письменник, 1984. – С.185-225.
251. Тютюнник Г.М. Облога // Тютюнник Г.М. Облога: Вибрані твори / Передмова, упорядкування та примітки В.Дончика. – К.: Пульсари, 2004. – 584 с.
252. Тютюнник Г.М. Печена картопля // Тютюнник Г.М. Климко: Оповідання. Повісті. – К.: Радянський письменник, 1984. – С.17-21.
253. Тютюнник Г.М. Печена картопля // Тютюнник Г.М. Смерть кавалера: Повісті і оповідання. – К.: Махаон-Україна, 2001. – С.49-53.
254. Федорук О. Микола Бутович: Життя і творчість. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коця, 2002. – 186 с.
255. Фрезер Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1983. – 756 с.
256. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Ч.1-2. – С.54-66.

257. Хвильовий Микола. *Із Вариніої біографії* // Хвильовий Микола. *Сині етюди: Новели, оповідання, етюди.* – К.: Радянський письменник, 1989. – С.312-321.
258. Хвильовий Микола. *Свиня* // Хвильовий Микола. *Сині етюди: Новели, оповідання, етюди.* – К.: Радянський письменник, 1989. – С.127-136.
259. Хейзинга Йохан. *Ното ludens. В тени завтрашнього дня* / Перевод с нідерландського і примечания доцента В.В.Ошиса; общая редакция и послесловие Г.М.Тавризян. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – 464 с.
260. Цимиданов В.В. *Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа* // *Археологический альманах.* – Донецк, 2001. – №10. – С.215-248.
261. Цимиданов В.В. *Знаки на астрагалах из срубных погребений Донетчины* // *Музей XXI столетия.* – Донецк: Донецкий областной краеведческий музей, 1998. – С.2-4.
262. Цимиданов В.В. *Социальная структура срубного общества.* – Донецк: Институт археологии НАН Украины, 2004. – 204 с.
263. Цимиданов В.В., Чаур Н.А. *Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности* // *Древности Подонцовья.* – Луганск: Осирис, 1997. – С.50-61.
264. Цьось А.В. *Українські народні казки та забави.* – Луцьк: Настир'я, 1994. – 95 с.
265. Чаусідіс Нікос. *Передмова* // Рахно Костянтин. *Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів.* – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – С.10-16.
266. Чибиров Л.А. *Народный земледельческий календарь осетин.* – Цхинвали: Ирыстон, 1976. – 384 с.
267. Шерстюк В.В. *Катакомбне поховання шаманки з Гребінки* // *Археологічний літопис Лівобережної України.* – Полтава, 2008. – Ч.1-2. – С.12-21.
268. Шолом-Алейхем. *Ножик* // Шолом-Алейхем: *Истории для детей.* – М.: Детская литература, 1966. – С.91-106.
269. Шрамко Б.А. *Раскопки В.А.Городцова в 1906 г. (по материалам коллекции Государственного исторического музея)* // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.* – Полтава: Археологія, 1996. – С.29-54.
270. Щегельський В.В. *Супровідне слово* // *Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць* / Упорядник В.В.Щегельський. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – Вип.3. – С.5-22.
271. Юнгер Ф.Г. *Игры. Ключ к их значению* / Перевод с немецкого А.В.Перцева. – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2012. – 336 с.
272. Яковлев В. *Игры детей.* – Издание 20-е переработанное. – М.: Физкультура и спорт, 1975. – 158 с.

273. Яковлев В.Г., Ратников В.П. *Подвижные игры: Учебное пособие для студентов факультетов физического воспитания педагогических университетов.* – М.: Просвещение, 1977. – 143 с.: илл.
274. Яланський Петро. *А я квача не боюся!..: Народні ігри.* – К.: Веселка, 1988. – 88 с.
275. Яланський Петро. *Крем'яхи // Народна творчість та етнографія.* – 1972. – №4. – С.73-74.
276. Ярхо В.Н. *Ахилл // Мифологический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С.75-76.
277. Ярхо В.Н. *Ниоба // Мифологический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С.401.
278. *Pluis, Jan. Kinderspelen op tegels.* – Assen: Van Corcum, 1979. – 300 s.

III. ВЕБ-САЙТИ

279. *Базовый бросок в базовом варианте «Пяти камней»...* // <http://gamerules.ru/igry-v-krugu-druzei-part10>.
280. *Весела Абетка* // http://abetka.ukrlife.org/g_crem.htm.
281. *Владимир Куц* // <http://www.philosophicalart.narod.ru/kush.html>.
282. *Время разбрасывать камни* // <http://family.booknik.ru/articles/sdelay-sam/vremya-razbrasyvat-kamni/>.
283. *Гагиев – Осетинские национальные игры* // https://vk.com/doc1410483_52197856?hash...dl.
284. *Гадание и игра на альчиках. Первая заповедь космонавта* // http://www.users.livejournal.com/navka_/tag/шаманизм.
285. *Гайворонський Василь Андрійович* // <http://www.donbaslit.skif.net/tvorchist/Gayvoronskiy.html>.
286. *Генрих Семирадский. Игра в кости* // http://www.bankoboev.ru/oboi_genrih_semiradskii_igra_v_kosti.d.htm.
287. *Гончар Олесь. Прапороносці* // <http://www.lib.ru/PROZA/GONCHAR/praporon.txt>.
288. *Грабовський Віктор* // <http://www.virshi.kiev.ua/action=showauthor&author=41>.
289. *Две девушки играют в косточки. Терракотовая статуэтка из итальянского города Капуя. Лучшие игры мира* // <http://alienation.biz/index.php?showtopic=82584>.
290. *Детские игры. Сколько им лет?* // <http://www.shkolazhizni.ru/Статьи/0/n-62005>.
291. *Джон Уильям Годвард* // <http://sagonna.livejournal.com/85741.html?thread=462061>.
292. *Дубовик Ульяна Филімонівна, 1911 р. н.* // <http://donklass.com/arhiv/histdisk/golodomor/golodomor>.

293. Едвард Пойнтер. Гра в камінці. 1891 // <http://gallerix.ru/storeroom/544751367/N/1891118445/>.
294. Зимний цикл – iriston.com – Осетины и Осетия // <https://iriston.com/nogbon/news.php?newsid=1097>.
295. Игра «Камушки», «Пять камешков» // <http://ja-rastu.ru/news-all/games/gam-outdoor/26-igra-kamushki-pyat-kameshkov.html>.
296. Игра 5 камней – мы и они // <http://interesko.info/igra-5-kamnej-my-i-oni/>.
297. Игра в кости (Кажык) // <http://sorunzan.blog.ru/143805219.html>.
298. Игра в лодыжки (Шагай) // <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000002/st056.shtml>.
299. Игра в щелчок (Нипсумяне) // <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000002/st468.shtml>.
300. Игра с теленком (Декниноба) // <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000002/st270.shtml>.
301. Игральные кости и игры с ними // http://nnm.me/blogs/seugene13/igralnye_kosti_i_igry_s_nimi/.
302. Камешки («Креллушки») // <http://folkgame.ru/archives/379>.
303. Каптерев П.Ф. О детских играх и развлечениях // http://rl-online.ru/articles/r102_99/489.html.
304. Киргизская народная игра Беш-таш // <http://outube.com/Video?v=k7yUrGGGoDRw>.
305. Корчак Януш. Как любить ребенка // http://ModernLib.ru/books/korchak_yanush/kak_lyubit...read.
306. Красильников В.П. Этно-педагогические основы традиционного физического воспитания коренных народов Сибири // <http://www.invur.ru/index.php?page=mpot&cat=prub&doc=hanty3>.
307. Мартин Хайдеггер. Искусство и пространство // <http://bookre.org/Reader?file=339724>.
308. Механико-математический факультет Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева // vk.com/mmf_enu.
309. Микола Пимоненко. Брід // http://mypostcard.com.ua/ru/catalog_Otkrytki/view/296481/0200037/.
310. Мушкетик Юрій. Яса // http://www.bookz.ru/authors/uri-mu6ketik/asa-tom_127/page-9-...
311. Олена Кульчицька. Діти на леваді. 1908 р. // vk.com.
312. Первая заповедь космонавта // http://www.users.livejournal.com/_navka_/.
313. Портрет Г.Ф.Кеіткы-Оснoв'яненка // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KvitkaOsnovjanenko/Gallery/Vol7-192.html>.
314. Пшеничний Юрій. Одна майже забута гра // http://duben.ucoz.ru/publ/odna_majzhe_zabuta_gra/2-1-0-38.
315. Пять камешков (Бесмас) // <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000002/st241.shtml>.

316. Пять камешков (Беш маш) // <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000002/st383.shtml>.
317. Самчук Улас. Чого не гоїть огонь // <http://ukrclassic.com.ua/katalog/s/samchuk-ulas/491-ulas-samchuk-chogo-ne-gojit-ogon>.
318. Сахаров И.П. Сказания русского народа // royallib.com/.../saharov_ivan/skazaniya_russkogo_naroda.htm.
319. Сосюра Володимир. Третя Рома // http://lib.misto.kiev.ua/SU/UKRAINA/SOSYURA/3rota_pr.txt.
320. Татьяна Бахтова. Виставка-продажа картин // http://www.escher.com.ua/v/bahtova/?g2_page=2.
321. Український Живопис – Микола Пимоненко @ EX.UA // <http://www.ex.ua/16658178>.
322. Фредерик Лейтон. Игра в косточки // <http://www.topofart.com/artists/Leighton/art-reproduction/15411/The-Knucklebone-Player.php>.
323. Хата в Полтавской губернии. Украина. Полтавская область. Диканька // <http://www.etoretro.ru/pic39066.htm>.
324. Цанев Георги, Цанева Станимира. Тръстеник // mladite.com/index.php?level=6&sub=13.
325. Черкасенко Спиридон. Маленький горбань // <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/cherkasenko/child.html>.
326. Шагапова Г.Р. Башкирские народные игры Баймакского района РБ // http://www.urgaza.ru/index.php?nma=catalog&fla=stat&cat_id=6&page=1&nums=252.
327. Шафранська Галина. Зелена неділя: Етнографічний нарис // http://www.vitchyzna.ukrlife.org>5_6_08shafr.htm.
328. Штерн Л.И. Греческая площадь. Из воспоминаний об Одессе // http://world.lib.ru/s/shtern_l_i/odessaprod9.shtml.
329. Charles Sprague Pearce // <http://wahooart.com/Art.nsf/Buy-PrintsOnCanvas?Open&RA=8DP5J8>.
330. Explore Pieter van der Werff // <https://rkd.nl/nl/explore/images/210921>.
331. Johan Philip Koelman (1818–1893) Children playing in the street. 1846 // <http://www.christies.com/lotfinder/paintings/johan-philip-koelman-children-playing-in-the-5344650-details.aspx>.
332. Knucklebones – Plastic, 'The Old Game of Jacks', in Box, 1954 // <http://museumvictoria.com.au/collections/items/254093/knucklebones-pla...>
333. Knucklebones – Wikipedia, the free encyclopedia // <http://en.wikipedia.org>Knucklebones>.
334. Nederlandse folklore – an album on Flickr // <https://www.flickr.com/photos/8725928@N02/sets/.../page3/>.

АНОТАЦІЯ

Дитячі ігри викликають зацікавлення в представників різних наук і професій. Їм присвячено чимало наукових праць. Монографія «Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій» є узагальнюючим дослідженням однієї з найдавніших українських народних ігор. Крем'яхи відіграють важливу роль у вивченні світогляду, культів і релігійних вірувань українців та інших народів світу.

До аналізу залучено археологічні й етнографічні джерела, художню й довідкову літературу. Автор також зібрав польові матеріали, які дозволили виявити регіональні особливості побутування гри в Україні й, насамперед, у Полтавщині. Реконструйовано початковий етап становлення гри, особливості її розвитку та причини зникнення. Подано чималий корпус матеріалів, що розкривають специфіку побутування гри в деяких інших країнах світу. Простежено часові трансформації гри та предметів, що в ній використовували.

Упродовж XIX століття по всій Україні гра в крем'яхи поступово занепадала, її правила спрощували, а в 1980-х роках майже зникла з народної ігрової культури як масове явище. Лише в поодиноких випадках у неї грають і на початку XXI століття. При цьому носіями традицій виступають не діти, а люди старшого покоління (батьки, бабусі).

Гра в крем'яхи в давнину мала як ритуальне, так і профанне значення. В Україні XIX–XX століть первісні сакральні, обрядові функції крем'яхів було втрачено. Зафіксовано лише релікти стародавніх обрядів.

У додатках до монографії вміщено антологію гри «Крем'яхи», її варіанти, що побутували в Україні та деяких інших країнах.

SUMMARY

Children's games provoke interest of the representatives of different sciences and occupations. A number of scientific works is devoted to them. The monograph *The Kremyakhya Game as the Source of Scientific Studies* is the summary study of the one of the most ancient Ukrainian folk games. Chips play an important role in the studies of world outlook, cults, and religious beliefs of the Ukrainians and other peoples of the world.

Archaeological and ethnographical sources, belletristic and reference literature have been analyzed. The author has also collected field materials, which allowed to ascertain the regional peculiarities of the existing of the game in Ukraine and, first of all, in the Poltava region. The initial stage of the establishing of the game, the peculiarities of its development and the causes of its disappearance have been reconstructed. The considerable corpus of materials, which discover the specificity of the existing of the game in other countries of the world, has been given. The temporal transformations of the game and items, used in it, have been traced out.

During the 19th century this chip game was dilapidating little by little throughout Ukraine, its rules simplified, and in the 1980s it disappeared from folk playing culture as a mass phenomenon at all. Only in solitary instances this game is played in the early 21st century too, while not children, but people of the elder generation (parents, grandmothers) act as the bearers of its traditions.

Chip game anciently had both ritual, and profane meaning. The primary sacral, ceremonial functions of chips were lost in Ukraine of the 19th–20th centuries. Only relicts of ancient ceremonies have been fixed.

The anthology of the *Kremyakhya* game and its variants, which existed in Ukraine and abroad, has been placed in the addenda for the monograph.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**Г. 91, 104, 134, 135, 156, 163, 195, 196, 198, 202, 215, 252
Абікулова М. 55
Авраменко Марія Федорівна 182
Агляя, *богиня* 156, 157, 158
Аїд, *бог* 155
Аксьонова Наталя 4, 17, 19, 33, 35, 280
Алексеева Е.М. 280
Андрушенко Оксана 17, 320
Анна 162, 273
Антип 87
Аполлон 157, 158
Арандаренко Наталя 186, 275
Аристофан 156
Артеміда 157, 158
Асадулаєва Назія 146, 151, 164, 287
Астерія 157
Афінський Олександр 156, 157, 158
Афонькін Сергій 39, 288
Ахілл 23, 68, 154, 155, 281, 293
- Б**абанський Григорій Іванович 130, 182, 275
Баклицька Катерина Антонівна 187
Барилова Галина 35, 280
Батурина Е.Г. 290
Батьковська Марія Павлівна 180
Бахтова Тетяна 234, 295
Башилов С. 85
Бедич Любова Петрівна 186
Бек-де-Фук'єр Луї 34, 156, 167, 280
Белева Л. 280
Беньковський П. 80, 280
Березанська Світлана 152, 280
Березовська Людмила Миколаївна 178
Берзой Валентина Миколаївна 189
Бессонов Николай 280
Бессонова Світлана 54, 281, 285
Бехтер (Марченко) Галина Іванівна 179, 275
Бехтер А. 197
- Бібіков Сергій 58, 281
Білан Володимир Владиславович 201
Білашова Ніна Сергіївна 183
Білик Валентина Михайлівна 189
Білодід Іван 41
Більга Параска Олексіївна 182
Бітковська Т.В. 281
Бодуэн де Куртене І.А. 283
Большот Олена 17, 20
Бондаренко Антоніна Григорівна 189, 275
Бондаренко Антоніна Петрівна 199
Бондарь О.І. 290
Бордун Михайло 90
Борщ (Маслак) Лідія Павлівна 187
Ботвинник М.Н. 281
Брейгель Пітер Старший 18, 320
Бріцина Олександра 36, 281
Бровко Наталя Дмитрівна 17, 20, 21, 188
Буйських Сергій 23, 68, 281
Буня Лідія Олександрівна 180
Бутович Микола 46, 291
Былкова В.П. 281
- Б**акуленко Ганна Миколаївна 184
Варя 91, 292
Василь 86
Васильєва Л. 286
Ведмідь Надія Андріївна 187, 275
Вергелес (Гейко) Тетяна Володимирівна 188
Верещака (Чепурко) Ганна Іванівна 187, 207, 275
Верещака Віктор 17, 20, 208, 210
Верфф Пітер ван дер 320
Визір Наталя 17, 88, 89, 281
Визір Федір Митрофанович 181
Виноградов Юрій Германович 281
Висотська Тетяна 57
Вовкодав Андрій 74, 281
Войко Ганна Юхимівна 181
Вороніна Майя Володимирівна 185, 210, 275
- Всеволодський-Генгросс В. 36, 284
Висоцкая Т.М. 281
- Г**авва Володимир Денисович 183, 275
Гаврилюк Галина Адамівна 190, 275
Гаврилюк Надія 17, 54, 55, 157, 281
Гавриш Петро 23, 24, 51, 55, 62, 63, 64, 72, 281, 282
Гагиев 293
Гайворонський Василь Андрійович 293
Гайдар Аркадій 98, 281
Гайдарівський (Гайворонський) Василь 97
Гайдеггер Мартін 150
Гайдукевич Віктор 53, 282
Галя 86
Ганжа Олександр 127
Гапон Наталя Панасівна 183
Гейзинга Йохан 44, 168
Гейко Анатолій 2, 4, 11-13, 15-17, 20-22, 24-26, 28, 30, 32, 34-36, 38, 40, 42, 46, 48, 51, 52, 54, 56, 58, 60-62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 101, 102, 104, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 142, 144, 146, 148, 152, 154, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 172, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 210, 212, 214, 216, 218, 220, 222, 224, 226, 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 242, 244, 246, 248, 250, 252, 254, 256, 258, 260, 262, 264, 266, 268, 270, 272, 275, 276-282, 284, 286, 288, 290, 292, 294, 296, 297, 320
Гейко Антоніна 17, 20
Герасименко Зінаїда Тарасівна 185, 275
Герасименко Іван 116

- Гермипп 156
 Гестія 152
 Гея 157
 Гилеэра 156, 157, 158
 Гиро П. 282
 Гнатченко Григорій 109
 Гоголь 201
 Годвард Джон Вільям 50, 153, 293
 Голінка Любов Юрївна 178
 Голоблагодатский 270, 271, 272
 Головка Андрій 42, 88, 118, 282
 Головка Валентина Іванівна 186
 Головка Володимир Григорович 186
 Голонья (Шиш) Марія Костянтинівна 184
 Головченко Ганна Василівна 184
 Голубенко Ольга Семенівна 190, 275
 Гольцева Наталя 53, 54, 282
 Гончар Василь 90, 282
 Гончар Олень 41, 97, 293
 Гончаренко Уляна Василівна 183, 275
 Горбач О. 282
 Горбов В.Н. 282
 Городцов Василь 24, 283, 292
 Городчаніна Марія Петрівна 187
 Грабовський Віктор 293
 Граков Б.Н. 283, 287
 Гребінник (Охтирченко) Лідія Миколаївна 191, 275
 Григоренко Грицько 42, 86, 283
 Григоренко Наталя Федорівна 191
 Григоруک Анатолій 283
 Грипич Марина 280, 289
 Гричанна Ганна Іванівна 190
 Гришина Галина 38, 39, 283
 Грінченко Борис 41, 283
 Грушевський Марко 31, 32, 283, 286
 Грушевський Михайло 280
 Гуля В. 283
 Гуменюк Поліна 84, 283
 Гумільов Лев 147, 294
 Гусак Ганна Петрівна 180
 Гусак Григорій Олексійович 181, 275
 Гуцало Євген 92, 283
- Г**аль Володимир 41, 283, 285, 289, 292
 Даміс, бог 154
 Даниленко (Бугай) Галина Іванівна 189
 Даниленко В.М. 283
 Дей О.І. 285
 Декабристка Ганна Петрівна 184
 Дем'яно (Кононенко) Ольга Миколаївна 186, 275
 Деметра, *богиня* 155, 156
 Демченко Марфа Григорівна 182
 Джурка (Васюк) Тетяна Максимівна 180, 276
 Дзюбенко Катерина Тихонівна 190, 276
 Діхтаренко Григорій Іванович 189
 Дмитренко Ганна Яківна 182
 Дмитренко Микола 285
 Дмитренко Олексій 92, 284
 Добринін Олександр Олександрович 186, 276
 Довженко Галина 19, 36, 37, 40, 281, 284
 Довжик Василь 14, 40, 284
 Дончик В. 291
 Дорошенко Алла Олексіївна 181
 Драч Й.А. 119
 Дробітько Надія Антонівна 183
 Дубовик Уляна Филімонівна 104, 293
 Дубровкіна Олександра Григорівна 191
 Дуров Іван 34, 120, 142, 286
- Є**втушенко Юлія Павлівна 187
 Ємець (Бурковська) Валентина Семенівна 188, 196, 276
 Ємець С. 196
- Ж**ебель Катерина Василівна 184, 208, 276
 Жулинський Микола 37, 40, 284
 Журавель (Моренко) Лідія Михайлівна 188, 276
 Журбан Дмитро Іванович 183
- В**асць Марія Петрівна 182
 Зарецький Іван 88, 89, 281
 Захарко 87, 88
 Здоровик (Майстренко) Раїса Федорівна 184, 211, 276
 Здоровик Анна 211
 Зелінська Любов Іванівна 185, 276
 Зінченко Лідія Олексіївна 189, 201, 276
 Зубань Олена 17, 320
 Зубко Людмила 17, 20
- И**ванов А.А. 280
 Іванов В.В. 284
 Ісаєвич С.Н. 284
- І**акх, бог 155
 Іванов Петро 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 104, 135, 137, 284, 290
 Івась 86
 Івашенко Марія Семенівна 180, 276
 Ільїна Ніна Іллівна 183, 276
 Ісаєвич М. 33
 Іщенко Лідія Трохимівна 187, 276
- К**абалія Д.Р. 287
 Кабзінська-Ставаж Івона 160, 284
 Калашник Є.С. 288
 Калоев Б.А. 284
 Канторович А.Р. 287
 Капінис І. 103
 Каптерев Петро 18, 294
 Каразін Василь 4, 17
 Карунна Ольга 17, 320
 Карцев А.А. 29, 288
 Кахичко Ганна Миколаївна 188
 Кашуба Майя 53, 54
 Кашуба Н.Т. 282
 Квітка-Основ'яненко Григорій 42, 71, 72, 85, 87, 94, 95, 98, 121, 284, 294
 Квітчат (Тікайло) Катерина Павлівна 191
 Квітчатий Іван Федорович 191
 Келиха 93
 Килейников В.В. 284

- Кириченко Володимир Андрійович 185, 276
- Кіо 97
- Кіяшко Ганна Леонідівна 189
- Клименко В.Ф. 285
- Климко 92, 291
- Клюшниченко Лідія Петрівна 188, 276
- Кобець Любов Сергіївна 189
- Ковалева В.С. 284
- Коваленко Оксана 17, 285
- Ковальова Ірина 25, 43, 78, 152, 164, 285
- Ковпаненко Г.Т. 285
- Коельман Йоган (Ян) Філіп 167, 320
- Козак Д. 285
- Козирод Ніна Григорівна 185
- Козуб Ю.І. 285
- Колодько Віра Григорівна 179, 276
- Коломийченко Федір 33, 121, 134, 137, 285
- Комар Раїса Павлівна 190, 276
- Конан Доїл Артур 98, 285
- Кононенко Григорій Павлович 185
- Кора-Персефона, *богиня* 23, 155, 289
- Коржановська Галина Антонівна 187
- Корнієнко Галина Оврамівна 180, 277
- Корнілко (Безсрочна) Надія Никифорівна 179
- Короленко Володимир 12
- Коротков І. 280
- Корчак Януш 124, 294
- Косяк (Удовиченко) Марія Григорівна 182
- Кохнюк Надія Никифорівна 183
- Коць М.П. 291
- Кочерга Віра Василівна 185, 277
- Кравцова Н.А. 285
- Кравченко А.А. 285
- Кравченко Едуард 70
- Кравченко Іван Федорович 180, 277
- Кравченко Н.М. 285
- Кравченко Э.Е. 285
- Краевед І.М. 286
- Красиков М. 287
- Красильников В.П. 294
- Крахмілець Ніна Миколаївна 179
- Крахмілець Руслан Володимирович 120, 180, 277
- Кривцова-Гракова Ольга 57, 285
- Кричевська-Росандич Катерина 320
- Кричевський Василь 20, 22, 320
- Крутьніч Яків 106, 119
- Крутоус Ольга Федорівна 191, 277
- Ксантіп 155
- Кулатова І.М. 286
- Кулик Поліна Пилипівна 185, 277
- Куліш Пантелеймон 42, 86, 286
- Кульбака Валентина 17
- Кульчицька Олена 84, 294, 320
- Куцевол (Даниленко) Зоя Іванівна 187, 199, 277
- Куш (Куш) Володимир 14, 293
- Лазоренко Марія Василівна 190
- Лазоренко Мотрона Йосипівна 185, 277
- Лазоренко Раїса Олексіївна 190
- Леві Олена 155, 286
- Лейтгон Фредерік 170, 295
- Ленін 203
- Лето, *богиня* 156-158, 286
- Лещенко Надія Іванівна 180
- Лещенко Ніна Григорівна 125, 180, 277
- Лисснер Г. 283, 287
- Литвиненко Ніна Павлівна 191, 277
- Литвиненко Р.О. 286
- Литвиненко Роман 25, 26, 43, 77, 289
- Литовченко Аліна 195
- Ліндауер Готфрід 140
- Лойтер Софія 34, 286
- Лосев А.Ф. 286
- Луговий Роман 17, 20
- Лукачи Андраш 286
- Ляшенко Ганна Григорівна 188, 277
- Ляшко Ю. 283
- Львова Э.Л. 286
- М.Г. [Грушевський Марко] 286
- Макаренко Антон 20, 194-197, 199
- Макарчук Н. 194
- Маня 96, 97
- Маріна Золя 74, 286
- Мартиненко Алла Яківна 128, 130, 186, 277
- Маруся 42, 85, 86, 284
- Маруся Богуславка 86
- Марченко (Бехтер) Ганна Іванівна 197
- Маслак Михайло 185
- Маслов В.Е. 287
- Маторин Н. 284
- Махно Євгенія 68
- Махортых С.В. 287
- Метка Людмила 17, 21, 279, 280
- Мечников І.І. 287, 290
- Мирний Панас 86, 286
- Мироненко Агафія Іллівна 113, 147, 188, 277
- Мироненко К.М. 291
- Михайлик (Канцідал) Світлана Феодосіївна 188, 277
- Михайлик Володимир Петрович 188
- Міжаєв Михайло 156
- Мілька Катерина Павлівна 182
- Мілька Марфа Миколаївна 182
- Міріс ван Віллям 168
- Міщенко Анатолій Іванович 199
- Мовчан Іван Сергійович 21, 183
- Мозолевський Б.Н. 291
- Морозов Ігор 162, 286
- Мортімер 98
- Моруженко А.А. 286
- Мошинський А.П.
- Мошинський Олександр 65, 286
- Мунчаєв Рауф 57, 58, 286
- Мурузин В.Ю. 287
- Мушкетик Юрій 98, 294
- Нагорний Василь Петрович 184
- Найден Олександр 162, 163, 287
- Наріжний Костянтин Григорович 189
- Насико М. 108
- Настя 86

Настя Федорівна 183
 Нестеренко Тетяна
 Макарівна 186
 Ніоба 156-158, 293
 Новоселова С.Л. 287
 Новосьолова Світлана 146,
 151, 164
 Одарка Василівна 206
 Одарченко Юрій 98, 287
 Окселенко Валентина
 Олександрівна 105, 184,
 277
 Октябрьская І.В. 286
 Олаба Галина Олександрівна
 191, 277
 Олексієва Анастасія
 Михайлівна 190
 Олена 86
 Оледір Лідія Олександрівна
 181, 277
 Олійник Галина Іванівна 188, 277
 Олійник Н. 287
 Омельчук Григорій Іванович 191
 Омеляненко А. 199
 Онопрійчук Майя Федосіївна
 178, 278
 Осадча В. 287
 Ослам Олександра Павлівна 183
 Остапенко М.А. 287
 Остапенко Максим 53
 Отрошенко Віталій 4
 Очусь Любов Павлівна 179, 278
 Ошич В.В. 292

Павлик 87, 88
 Павлюк Степан 4
 Пазенко Марія Іванівна 185, 278
 Палажечка 91
 Палка Надія Миколаївна 182
 Палочик Леонід
 Олександрович 179, 278
 Пальоха Тамара Іванівна 185
 Панасюк Галина Миколаївна
 17, 181, 278, 320
 Панемакер 85
 Панченко 61, 72
 Патрокл 154
 Педина Михайло
 Васильович 180
 Педченко Тетяна 21
 Пелей 154
 Перцев А.В. 292

Петраускас А.В. 285
 Петраускас О.В. 285, 288
 Петренко (Чигідіна) Ольга
 Володимирівна 183, 278
 Петренко В.Г. 287
 Петренко Михайло 17
 Петрова Н.О. 287, 288
 Петрова Наталя 169
 Пещерева Е.М. 288
 Пимоненко Микола 174,
 294, 295
 Пихтіна (Мотузка) Валентина
 Іванівна 182, 278
 Півень Ольга Юхимівна 189
 Підгайко Микола Ілліч 180
 Піщанська Ганна Дмитрівна 187
 Піщита Віталій 199
 Плужник Катерина 17, 20
 Погорілова Раїса Степанівна 185
 Пойнтер Едвард 159, 294
 Покровський Егор 28, 29, 33,
 38, 39, 121, 129, 130, 137,
 140, 142, 146, 283, 288
 Поллук 167
 Помяловський Микола 98,
 270, 288
 Пономаренко Раїса
 Гордіївна 190
 Постолоенко Валентина
 Іванівна 179, 278
 Потемкина Т.М. 288
 Потишкевич Катерина
 Семенівна 181, 278
 Пошивайло (Дядечко) Віра
 Кирилівна 182
 Пошивайло Микола
 Семенович 182
 Пошивайло Олесь 4, 17, 32, 62,
 281, 282, 288, 320
 Пошивайло Тарас 13, 17, 52,
 73, 90, 92, 93, 94, 95, 103,
 106, 107, 108, 109, 115, 116,
 119, 122, 123, 126, 127, 320
 Пошивайло Юрко 17, 320
 Приходнюк О.М. 288
 Приходько Надія
 Миколаївна 186, 278
 Прищепка Б. 285
 Прынь А.В. 289
 Пугач Володимир Іванович 189
 Пугачова Майя Сергіївна 190
 Пугачова Неллі Сергіївна 190

Пуголовок Ю.О. 288, 291
 Пшеничний Юрій 294
Радченко Єфросинія
 Матвіївна 117, 180, 278
 Ратинков В.П. 293
 Рахно Костянтин 17, 292, 320
 Рибалова Алла 26
 Рильський Максим 19, 37, 280
 Ріжкевич Галина Григорівна 178
 Ріжко Дарія Степанівна 187
 Ріпка Наталя Федорівна 181
 Роечко Надія Андріївна 124,
 129, 180, 278
 Рожко Дарія Степанівна 105,
 117, 125, 195, 278
 Ролле Р. 287
 Ромов Євдоким 146, 288
 Руденко Марія Михайлівна 184
 Рудинський Михайло 52, 288
 Рудич Григорій 90
 Рудченко 71
 Рудь Анастасія Іванівна 191
 Рузіна Марія 39, 288
 Русанова Ірина 153, 288
 Русов Михайло 19, 33, 113, 132,
 134, 137, 280, 287, 289
 Русяєва Ганна 23, 66, 67, 152,
 153, 155, 289
 Ручко Олена Іванівна 180
 Рыбалова А.А. 289

Сагалаєв А.М. 286
 Садова (Карасенко) Марія
 Сергіївна 179, 278
 Самбу І. 289
 Самчук Улас 42, 93, 295
 Санжаров Сергій 25, 289
 Сапегін Сергій 17, 20
 Сасриква 155
 Сахаров Іван 27, 112, 235, 237,
 289, 295
 Сахно Лідія Якимівна 186, 278
 Святославець Василь 93, 289
 Семенов 270, 271
 Семенова М. 287
 Семеренський Віктор 38,
 283, 284
 Семирадський Генріх 154, 293
 Сень Іван Андрійович 185
 Сергєєва Марина 81, 289
 Сердюк Ігор 285

- Сиволап Л.Г. 290
Силка Ганна Трохимівна 182
Синелиця (Пивовар) Лідія
Архипівна 186, 278
Січовик Ігор 37, 290
Сказко Яків 119
Скаков А.Ю. 286
Скаков Олександр 65
Скорий Сергій 54, 281, 285
Славін Лазар 80
Слепцова Ірина 162, 286
Смирнова Г.И. 290
Сміленко А.Т. 290
Снесарев Г.П. 290
Собко Д. 283, 287
Соколова Л.М. 290
Солов'ян Тетяна 17
Соловей Валентина 17, 20
Соловійова Марія Яківна 179, 278
Солодовник (Ущенко)
Олександра Григорівна
187, 192, 279
Солодовник Любов Петрівна 187
Солодовник Олександра 120
Сорока Наталія Макарівна 186
Сорокіна А.И. 290
Сорокіна Світлана 26, 290
Сорочинська Ніна
Михайлівна 189
Сослан 152, 155
Сосруко 154, 155, 156
Сосюра Володимир 42, 91, 295
Спесивцев Юрій 145
Списюк Наталія Миколаївна 184
Сподарець Людмила
Григорівна 187, 279
Стадник О.В. 285
Староверцева Нінель Іванівна
185, 279
Стеблівський Владислав 205
Степанова Е.И. 284
Степанюк Ніна Олексіївна 189
Степовий Ілля Миколайович 199
Стрельник Марина 26
Стрельник О.М. 290
Суворин А.С. 289
Сумцов Микола 30, 31, 34, 121,
284, 290
Супрун (Логвиненко) Марія
Кузьмівна 183, 279
Супруненко О.Б. 287, 290, 291
Счасни К. 284, 290
- Т**-Г. А. [Тахо-Годи А.] 291
Тавля 270, 271, 272
Тавризян Г.М. 292
Тантал 156
Татарський А. 31, 291
Тахо-Годі Аза 157, 291
Тереножкін Олексій 60, 79, 291
Терещенко Олександр 27,
137, 291
Терно Катерина Пилипівна 184
Тесленко (Шиян) Варвара 182
Тищенко Лідія Іванівна 114,
117, 186, 279
Ткач Віталій 26, 291
Ткаченко О.М. 291
Тобота Ульяна Родіонівна 199
Тощев Г.Н. 291
Троцька Валентина 17
Труть (Васюк) Марія
Максимівна 180, 279
Тумаркина Е. 286
Тутка Алла Петрівна 189
Тютюнник Григорій 42, 91, 92,
105, 291
- У**нтілова (Вергій) Ганна
Федорівна 188
Уран, бог 157
Усачук А.Н. 282
Усманова М.С. 286
Устименко Олена 17
Устінова Ніна Григорівна
185, 279
Ушкалов Леонід 290
- Ф**еба 156, 157, 158, 281
Федорук О. 291
Фенько (Удовиченко) Марія
Миколаївна 183
Фетіда 154
Филь Віра Фадеївна 184
Філюк Олег 281
Фрадкін Володимир 290
Фрезер Джеймс Джордж 165,
291
Фурманов 201
- Х**айдеггер Мартин 294
Халаявський 42, 71, 85, 95,
121, 284
Ханко О.В. 291
Харита 291
- Харитон 106
Хацько Олена Василівна 190
Хвильовий Микола 42, 91, 292
Хейзинга Йохан 292
Херц В. 287
Хірон 154
Хлонь Лідія Михайлівна 182, 279
Хмелик Ганна Микитівна 182
Хоменко Мотрона
Йосипівна 182
Хомчик Марина 26, 290
Храпач Устина Павлівна 199
Хрипун Тетяна 17, 320
Христос 163
Худяк Любов Дмитрівна 111,
124, 180, 279
- Ц**анев Георги 295
Цанева Станимира 295
Циліорик Олександр
Степанович 180, 279
Цимбалій Віра Степанівна 189,
203, 279
Циміданов Віталій 25, 26, 43,
292, 79, 151, 152, 160, 165
Цьось А.В. 292
- Ц**абанов Іван 115
Чаур Н.А. 292
Чаусідіс Нікос 292
Чекмарьова Людмила
Вікторівна 190, 279
Чепурко Марія Микитівна 187
Черемський Петро 38, 283, 284
Черкасенко Спиридон 42,
87, 295
Черненко Євген 55
Черноземцев В.А. 284
Черных Е.А. 289
Черняков Г.Н. 291
Чибиров Л.А. 292
Чирка Ірина 128
Чміль Леся 179, 279
Чубинський П. 33
- Ш**агапова Г.Р. 295
Шарден Жан Батист Семеон
150, 320
Шафранська Галина 96, 295
Шевченко Євдокія Федорівна
118, 182, 279
Шевченко Лідія Миколаївна 183

Шевченко Ольга Григорівна 187
 Шейкен Ж. 260
 Шейко Надія Панасівна 188
 Шерстюк В.В. 291, 292
 Шишкін Р.Г. 285
 Шкоропад В. 285
 Шмаглій Микола 70
 Шолом-Алейхем 145, 292
 Шрамко Б.А. 292
 Штепа Параска Сидорівна 181
 Штерн Л.И. 295
 Шульга (Тимченко) Надія
 Трохимівна 181
 Шумейко Наталія
 Миколаївна 185
 Шут (Коротич) Марфа
 Василівна 181

Шегельський Валерій 35, 100,
 287, 292
 Щербань Анатолій 17, 21, 52,
 73, 280
 Щербина Віра Олексіївна
 185, 279

Юнг Карл 163
 Юнгер Фрідріх Георг 50, 292
 Юрченко Ніна Іванівна 125,
 184, 279
 Юрченко Олександр 74, 281

Явдоха 87
 Яковлев В.Г. 280, 292, 293
 Яланський Петро 35, 83, 111,
 121, 138, 293

Яремченко В.А. 291
 Яресько Зінаїда Іванівна 182
 Яресько Катерина Андріївна
 181, 279
 Яровата Вікторія 17, 320
 Ярош Валентина Євгеніївна
 189, 205, 279
 Ярхо В.Н. 293

Gayvoronskiy 293
 Gejko Anatolij 3
 Gonchar 293
 Koelman Johan Philip 295
 Kvitka Osnovjanenko 294
 Pluis Jan 293
 Sosyra 295

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**врамівка 185
Адамівка 123
Азія 16, 134, 149, 164
Алексеевский, *могильник* 285
Алексеевское поселение 285
Алмати 282
Амстердам 144
Андріївка 114, 185, 210, 275
Анівське городище 55
АР Крим 80
Артелярщина 91, 181
Аршичин 69, 101
Астана 147
Астраханская губерния 38, 121, 129, 235-241
Африка 16, 134, 149
- Б**абине 26, 77, 286
Бабчинці 47, 223
Баймакський район 295
Балаклія 179, 278
Балкани 81
Барський район 227
Безсали 184
Бейкуський мис 23, 66, 281
Бейкуш, *поселення* 23, 67, 155, 289
Белуга, *аул* 163
Березань, *острів* 23, 66, 67, 289
Березняки 117, 188, 277
Берестів 73
Бершадський район 20, 178
Бехтерщина 179, 197, 275
Біла 47, 219
Білики 180, 183
Білогірський район 221
Біломор'я 34, 120
Білоцерківка 102, 179, 278
Біляки 147, 188, 277
Більськ 72
Більське городище 24, 51, 55, 62-65, 281, 286, 287, 292
Більче-Золоте 223, 224
Бобрівник 182
Богодухівський район 47, 104
Болгарія 31, 39
Бондарихинское поселение 282
Боровичі 96
Борониша 161
Бортнянський район 47, 134
- Борщівка 219
Борщівський район 221-224
Бубнівка 47, 223
Будеї 47
Бутківка 119
- Б**акулівщина, *урочище* 74, 75
Валки 115
Валківський район 20, 47, 104, 190, 276
Валок 182, 187
Валхерен, *острів (півострів)* 148
Варварівка 183
Варковичі-5 69, 70
Василе-Устимівка 181
Ведильці 191, 277
Велика Багачка 48
Велика Грем'яча 119
Велика Пожарня 21, 181
Велика Рудка 181
Велика Слобода 47, 222
Великий Бобрик 47
Великий Перевіз 189
Великі Будища 101, 102, 181, 277
Великі Сорочинці 94
Великобагачанський район 20, 110, 120, 125, 179, 180, 186, 196, 197, 275-279
Великобританія 50
Вельбівка 117, 136, 180, 278
Венслави 184
Верхньорогачинський район 79
Верхоли 187, 192
Веселе 179, 278
Винники 281, 291
Виповзки 74, 75
Вища Вільшана 187, 276
Вільшаниця 221
Віненці 74, 75
Вінницька область 16, 20, 35, 47, 102, 138, 178, 223-225, 227
Вінниччина 103, 107, 123, 127
Вірменія 28
Вкраїна 88, 89
Владимирская губерния 235-240
Власівка 21, 181, 182
Вовчок 178
Водяне 190
- Воєводське 188, 276
Войнівка 179
Воїнь 81
Волзька Болгарія 81
Волинь 93, 98
Воловецький район 20, 178
Вологодський край 161
Вологодщина 161, 166
Волоське 78
Волошнівка 190
Воробіївка 224
Воронеж 284
Воронинці 128, 186, 275
Ворскла, *річка* 286
Восточная Европа 284, 288, 292
Восточная Украина 289
Вятська губернія 82, 241
- Г**адяцький повіт 33, 113
Гадяцький район 12, 20, 21, 46, 47, 111, 114, 117, 124, 129, 136, 180, 276-279
Гадяч 48, 137, 180
Гайове 227
Гамбург 157, 287
Гаркушівка 110, 130, 186, 278
Геюсів Яр, *урочище* 61, 63
Гиряві Ісківці 184
Гладкая галька, *бухта* 39
Глинжень-2, *поселення* 60, 282
Глинськ 12, 106, 119
Глинське 61
Глобинський район 20, 101, 180
Головківка 178
Гонода, *аул* 163
Горби 180
Горинь, *річка* 26, 58, 70, 291
Горіхове-Донецьке-4 60
Городище 12, 104
Городоцький район 47, 223, 226
Гребінка 46, 48, 76, 181, 278, 292
Гребінківський район 20, 47, 181, 278
Греція 66
Григоровское городище 290
Грузія 28, 259
Гуринівщина-Спаське, *урочище* 61
Гусаки 21, 83, 111, 181, 275, 278

- А**гестан 147, 163, 164
 Дадакаліва 181
 Дейкаліва 46, 181
 Десяте Поле, *урочище* 52
 Джаба 163
 Диканський район 20, 46, 47, 101, 102, 181, 277, 279
 Диканька 133, 295
 Диканька-1 61
 Дмитренкова балка, *поселення* 52
 Дмитрівка (Святодмитрівка) 31
 Дніпровское Лесостепное Правобережье 285
 Дніпровское Правобережье 291
 Дністр, *речка* 281
 Дніпро, *річка* 86, 283
 Дніпровське Лісостепове Лівобережжя 13
 Дніпровське Надпоріжжя 25, 77, 78, 152
 Дніпровське Правобережжя 61
 Дніпровсько-Донецький регіон 79
 Дніпро-Донецький регіон 25
 Дніпропетровськ 285
 Дніпропетровська область 73, 74, 78
 Доброволія 219
 Довжик 63, 182
 Довжик, *поселення* 65
 Доманівський район 20, 179, 278
 Донецьк 281, 282, 292
 Донецька область 60, 70, 80, 82
 Донеччина 81, 91, 98, 285, 292
 Дрбавський район 191
 Дубенський район 58, 101
 Дубно 69, 74
 Дубно-Волиця 59, 68, 69, 70
 Дубно-Сурмичі-3 59, 69
 Дубровицький район 20, 190
 Дунаєвський район 47, 219, 220, 224, 226, 227
 Дунаєвський район 47
 Дунайська Болгарія 81
- Е**стонія 39, 145
 Естонська Республіка 257
- Є**вразія 24, 58, 285
- Європа 16, 27, 28, 134, 149, 233, 235, 286, 292
- Ж**дани 184
 Жемчужне 78
 Житомирська область 16, 20, 102, 131, 178, 278
 Житомирщина 135
 Жоржівка 47, 189, 199, 275
 Жорнище 127
 Жорнів, *городище* 69, 70
- З**аболоття-2 69
 Загребелля, *урочище* 74, 75
 Зайці, *хутір* 22, 182
 Заїченці 118, 182, 279
 Закарпатська область 16, 20, 102, 178
 Запоріжжя 54, 281
 Запорізька область 35, 47, 79, 83, 111, 121, 136
 Запорожье 287
 Західна Україна 74
 Західне Більське городище 62
 Зачепилівський район 178
 Зеландія 148
 Зіньків 48
 Зіньківський повіт 33, 283
 Зіньківський район 12, 20, 21, 24, 46, 47, 73, 83, 101, 111, 113, 114, 118, 128, 135, 181-183, 199, 275, 278, 279
 Зіньківщина 91, 92
 Золотоніський повіт 33, 114
- І**ванківський район 47
 Івашки 179
 Інститутська Гора 71
 Іскрівка 189
 Італія 31
- І**сіпівка 102
- К**авказ 31, 51, 57, 283
 Казахстан 39, 149
 Кальміус, *річка* 285
 Камерун 147
 Кам'яне 190, 276
 Кам'янець-Подільський 287, 292
 Кам'янець-Подільський район 47, 219, 220, 222, 226
- Кам'янське городище 54, 65, 283
 Канівська, *станція* 114, 191, 277
 Канівське водосховище 104
 Канівський район 191, 277
 Капустинці 74, 75
 Капуня 166, 293
 Карабазівка 128, 182
 Карапиші 179
 Карелія 34, 142
 Карлівський район 20, 183, 278
 Кемський район 34, 120, 142
 Керч 80, 280
 Києво-Черкаський регіон 285
 Києво-Святошинський район 179, 279
 Київ 19, 34, 73, 81, 110, 232, 234, 280-293
 Київська область 16, 20, 47, 74, 96, 101, 102, 104, 179, 279
 Київська Русь 12, 25, 26, 45, 69, 70, 76, 81, 290
 Київщина 51, 68, 75, 283
 Киргизія 39, 149
 Киргизька Республіка 263
 Китей 26
 Кілійський район 169
 Клепачі 105, 114, 117, 184, 277
 Клинове 226
 Клопіт (Дідове Хатисько), *поселення* 59
 Клюки-4 69
 Кнекері 131, 178, 278
 Кобеляки 130, 183, 275
 Кобеляцький район 20, 180, 183, 275
 Ковалівка 22, 105, 117, 125, 178, 182, 187, 189, 190, 195, 278
 Ковердина Балка 189
 Кодимський район 47
 Кожум'яки 79
 Козівка 19, 191
 Колодна 187, 207, 275
 Колосівка 179, 276
 Комишне-2, *поселення* 60
 Комсомольське (Пірки) 24, 101, 199
 Комсомольське 46, 47, 114, 134
 Коновалівка 185, 186, 275
 Комоплянка 125, 179
 Королівство Нідерландів 18, 142-145, 148, 167, 168, 320

- Котелевський район 20, 46, 47, 72, 104, 183, 275, 276
 Котельва 46, 90, 116, 183, 276
 Котельниця 178
 Кошманівка 130, 185, 186, 187, 277
 Краків 281
 Красная, *речка* 289
 Красногірка 185, 279
 Краснодарський край 114, 191, 277
 Краснокутськ 91
 Краснокутський район 20, 190, 275, 276
 Кременчук 48
 Кременівка 76
 Крижопільський район 20, 178
 Крим 281
 Кротівщина 110, 180, 276, 279
 Кругляк, *урочище* 74, 75
 Крутий Берег 184, 208, 276
 Кубанская область 38, 237-243, 283
 Кубанський край 102
 Кубань 65, 125, 138
 Куземин 63
 Куйбишеве 186, 188, 191
 Куп'янський повіт 29, 30, 47, 135
 Куп'янський район 20, 191, 277
 Куп'янщина 135
 Купянский уезд 29, 30, 104, 284, 290
 Куражин 227
 Курганська область 60
 Курская губернія 38, 121, 236, 237, 240-242
 Курська губернія 138, 142
 Курська область 38, 145
 Курщина 145
 Кучерівка (Хоролі) 20, 191
 Кызыл 289
- Л**евченки 182
 Легейди 189, 205, 279
 Ленинград 281, 282, 284, 288, 290
 Леськи 73, 290
 Лецьки 74, 75, 101, 281
 Лещенки 186, 275
 Лисець 47, 220
 Листвин, *городище* 69, 70
 Листвин-7, *поселення* 58, 59
 Лихачівка 104, 183, 275
- Лівобережна Україна 46, 288, 290, 291, 292
 Лісна Стінка 20
 Лісники 179, 279
 Лісова Слобідка 12
 Лісовий Кут, *урочище* 65
 Лісостеп 68
 Лісостеп України 54, 61, 62
 Лондон 82
 Лохвиця 184, 188
 Лохвицький повіт 33, 113
 Лохвицький район 20, 184
 Лтава 291
 Лубенський повіт 33, 113
 Лубенський район 20, 46, 47, 105, 114, 117, 184, 187, 207, 208, 276-279
 Лубенщина 136
 Лубни 48, 181, 184, 185, 208, 276, 279
 Луганськ 285, 289, 292
 Луганська область 16, 31, 60, 76, 138
 Луганщина 119, 285
 Лугове, *поселення* 58
 Лука 184
 Лука-Врублівецька, *поселення* 58, 281
 Луценки 184
 Луцьк 292
 Любашівський район 47
 Любимовское городище 281
 Лютенські Будища 46, 135, 182, 278
 Лютенька 21, 180
 Лясківці 226
 Львів 281, 285, 291
 Львівська область 16, 20, 102, 110, 179, 278
 Львівщина 114
- М**ятин 101, 218
 Макіївський могильник 77
 Мала Бузова 189
 Мала Кужелівка 228
 Мала Нехвороща 185, 276
 Мала Рублівка 20, 21, 183
 Малі Будища 90, 116, 182
 Малополовецьке-2, *поселення* 69
 Малороссія 232
 Мацківці 185, 187, 207, 278
- Мацкова Лучка 185
 Мачухи (куток Федірки) 112
 Мачухи 22, 178, 180, 186, 187, 275, 279
 Мачухи-1 61
 Машівка 114, 135, 185, 279
 Машівський район 20, 47, 112, 114, 128, 130, 133, 135, 165, 185-187, 210, 275-279
 Мелітопольський курган 291
 Мелітополь 79
 Мерло, *річка* 91
 Мертве море 147
 Микільське 187
 Миколаївка 182, 275
 Миколаївська область 16, 20, 102, 179, 278
 Миколаївське 190, 275
 Миколаївщина 52, 66, 67
 Миргородський повіт 33, 113
 Миргородський район 20, 186, 275, 278
 Мирне 169
 Мирогоща-2, *поселення* 58, 59
 Миронівський район 20, 179
 Митниця 222
 Михайликівський курган 77
 Михайлівка 35, 128, 133, 136, 186, 277
 Мірмекій 26
 Міські Млини 108
 Млинівський район 20, 101, 190, 218, 275
 Могилевская губернія 269
 Могилів-Подільський район 225
 Молдова 54
 Моломолинці 222
 Монастирок 221
 Монголія 159
 Морози 182
 Москва 22, 24, 29, 280-288, 290-293
 Мотронинское городище 281
- Н**аддєвщина 161
 Надчорномор'я 77
 Натягайлівка 74, 75
 Науменки 189, 205
 Немирівський район 224
 Немія 225
 Нехвороща 114, 186, 279

- Нижнее Побужье 286, 289
 Нижній Псел 290
 Нижньогородська губернія 142
 Нікопольське курганне поле 65, 283
 Німеччина 157
 Німфей 26
 Нова Зеландія 140
 Новачиха 117, 188, 276
 Новоайдарівський район 31
 Нововодолазький район 104
 Новоозадовене, *могильник* 79, 287
 Новоіванівка 35, 111, 121
 Новоріхівка 185
 Новосанжарський район 20, 46, 186, 279
 Новоселівка 178
 Новосибірськ 284, 286
 Новоушицький район 227
 Новофедорівка 191
 Нью-Йорк 291
- О**гірківка 180, 277
 Одеса 285, 287, 288, 290, 295
 Одеська губернія 28
 Одеська область 16, 47, 70, 169
 Одещина 41, 169, 287, 288, 290
 Озеряни 222
 Окіп 185, 276
 Олексіївське поселення 60
 Олонецька губернія 240, 241
 Олонецька губернія 142
 Ольвія 285, 286
 Ольвія 23, 26, 53, 66, 67, 80, 155, 289
 Омск 282
 Онішки 120, 187, 192, 279
 Опішне 2, 4, 12, 13, 17, 21, 22, 46-48, 52, 54, 61, 72, 73, 90, 92-95, 101-103, 105-109, 115, 116, 119, 122, 123, 126-128, 177, 181-183, 279, 280-282, 320
 Опішне-10 61
 Орданівка 46, 47, 181, 279
 Оржицький район 20, 46, 110, 120, 130, 186, 188, 191, 192, 207, 275, 278, 279
 Орільсько-Самарське межириччя 25, 152
- Орільсько-Сарматське Надпоріжжя 77, 78
 Орхівський район 35, 47, 111, 121, 136
 Орликівщина 188, 196, 276
 Осетія 268, 294
 Осняг 188
 Остапівка 185, 186, 277, 278
 Острів 69
 Острів Варковецький 101
- П**авлоградський район 78
 Пантикалей 26, 80
 Париж 85
 Парницький (Парницьке), *хутір* 184
 Пархомівка 19, 191, 275
 Пелагеївка 189
 Первомаївка 79
 Передельское 285
 Перекалля 190, 275
 Перекіп 190, 276
 Перемишлянський район 20, 114, 179, 278
 Переходенка, *урочище* 75
 Переяслав 284
 Переяслав-Хмельницький 74, 75, 281
 Переяслав-Хмельницький район 74, 101, 104
 Переяславщина 74
 Петрівка 46
 Пирогівське городище 51, 68, 281
 Пирятин 187, 199, 277
 Пирятинський район 20, 187, 277
 Писарша Левада, *урочище* 74, 75
 Північне Причорномор'я 23, 26, 52, 66, 68, 80, 155, 166, 285
 Північно-Східний Кавказ 58
 Підволочиський район 222
 Побужжя 58
 Поволжя 60
 Поворскля 52, 61
 Поділ 110, 120, 125, 180, 277
 Поділля 35, 287, 292
 Подніпров'я 81, 285
 Подоння 81
 Подонцовье 289, 292
 Подунав'я 58, 290
- Пожарна Балка-2 61
 Полковомикитівське городище 61
 Полтава 48, 70, 71, 72, 179, 184, 185, 188-199, 278, 282, 286-292, 320
 Полтавська губернія 33, 114, 132, 133, 283, 287, 295
 Полтавська область 12, 16, 20, 22, 24, 35, 40, 46, 47, 48, 60, 72-74, 76, 77, 83, 91, 101, 104, 105, 110-112, 114, 117, 118, 120, 124, 125, 128, 130, 131, 133-136, 138, 139, 165, 178-192, 195-197, 199, 201, 203, 207, 208, 210, 275-279, 295
 Полтавський повіт 33, 113
 Полтавський район 12, 20, 22, 46, 47, 60, 73, 77, 105, 112, 125, 178, 180-182, 186-188, 192, 195, 275-279
 Полтавщина 12, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 46, 52, 61, 90, 92-95, 98, 101, 103, 106-109, 114-116, 118, 119, 122, 125, 127, 134, 136, 137, 147, 165, 171, 177, 280, 289, 290, 296, 320
 Помор'я 142
 Попівка 94
 Попове 196
 Поставмуки 12, 116, 122, 127
 Потічок 186
 Потоболье 288
 Правобережна Києвщина 285
 Придністров'я 60
 Притобольський район 60
 Приуралля 25
 Пробіжна 227
 Прохори 47, 134
 Псьол, *річка* 61, 137
 Пудлівці 220
 Пулинці 184
 Путивль 81
- Р**адомишльський район 20, 131, 178, 278
 Радянський Союз 34, 36
 Раздольное, *поселення* 285
 Райківка, *хутір* 107, 188, 277
 Рай-Стародубівка 60

- Рахни-Лісові 107
Республіка Башкортостан 142, 245
Республіка Бурятія 149, 249, 250
Республіка Казахстан 147, 260
Республіка Калмикія 253
Республіка Кенія 262
Республіка Тива 254
Решетилівський район 186
Римська Республіка 166
Рівненська область 16, 20, 58, 74, 101, 102, 110, 190, 218, 275
Рівненщина 59, 69, 74, 102
Роздільне 70
Роменський район 20, 190
Російська імперія 27, 28, 34, 38, 142, 154
Російська Федерація 22, 24, 37, 38, 39, 65, 102, 114, 120, 138, 149, 166, 191, 232, 277
Росія 31, 34, 38, 39, 82, 112, 120, 161, 235, 237, 269
Ростов 232, 234
Руденки-Гончари, *хутір* 22, 182
Русь 281
Ряське 186
- С**агайдак 189
Санкт-Петербург 29, 280, 288, 289, 291, 292
Саратовська область 203
Саркеля 81
Сауар, *поселення* 65, 286
Саф'яни 70, 285
Сватки 114, 117, 180, 276
Свирідівка 184
Святодмитрівка (Дмитрівка) 31
Севастополь 37, 281
Северная Осетія 286
Северная Україна 280
Северное Причорномор'я 280, 287, 289
Северный Кавказ 286
Северо-Восточный Кавказ 286
Северо-Западное Причорномор'я 291
Селещина 112, 186, 276
Семенівка 191, 277
Семенівський район 20, 188, 277
Сербія 31
- Сергіївка 101
Сердюки-1, *поселення* 60
Середнє Подніпров'я 22, 32
Сибір 60, 294
Сивороги 227
Сіверський Донець, *річка* 60
Слобожанщина 29, 31, 35, 42, 98, 102, 280
Слов'янський район 60
Смоленская губернія 242, 243
Смотрич 126, 219, 226
Снопове 188
Снопове-1, *поселення* 61
Совутинське городище 53, 287
Солонці 76, 290
Солоняський район 78
Сомкова Долина 74, 75
Сонячне (Куличка) 186, 278
Сороцький район 34, 120, 142
Соснівка 117, 180, 278, 279
Спасівське городище 61
Сполучене королівство Великобританії 50, 82, 153, 159, 170
Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії 50, 82, 153, 159, 170
Сполучене королівство Ірландії 50, 82, 153, 159, 170
Сполучені Штати Америки 14, 320
Среднее Поднестров'я 282
Среднее Прихоперьє 284
СРСР 42
СССР 36, 142, 281, 283, 284, 286, 288
Станиця 47
Станція Дунаївці 224
Старий Калкаїв 188
Старобешівський район 70
Степная Скифія 281
Степове Причорномор'я 281
Стир, *річка* 26, 58, 70, 291
Стікс, *річка* 154
Стінка 186, 188
Сторожове 187, 189, 199
Ступки 183
Суджа 145
Судівка 12, 22, 188, 277
Сумська область 12, 16, 20, 102, 110, 190, 275
- Сумщина 12, 106, 108, 119
Суржки 180
Східна Європа 81, 287
Східна Україна 285, 289
Східне Поділля 123
- Т**аверівка 190
Талалаївський район 20, 190, 275
Тамбовська губернія 142
Тараканів-3, *поселення* 69
Тараканів-4, *поселення* 69, 70
Тарасівка 21, 73, 183
Татаринівка 161
Ташкент 165
Теофіпольський район 219
Тернопільська область 16, 35, 221-224, 227
Тернопільщина 122, 126, 127
Терская область 283
Тимки 191
Тирасполь 282
Тифліс 283
Товсте 189, 201
Торканівка 107
Трахтемирівське городище 67
Тула 27, 112, 233, 235, 237
Тульська губернія 235-238, 240, 241, 242
Туреччина 147
Туркменський степ 146
Тясмин, *річка* 288
- У**довиченки 182, 183, 279
Україна 2, 4, 12, 13, 15-17, 19, 21, 22, 26-29, 31, 33-37, 39, 40, 46, 48, 49, 51, 52, 58, 60, 65, 68, 70, 73, 79, 81, 84, 86-89, 96, 98, 100-102, 110, 114, 118, 137, 138, 141, 142, 145, 147, 162, 166, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 234, 280, 282, 283, 285-288, 290-292, 295, 296, 320
УРСР 70, 283, 288
УССР 291
Усть-Лип'янка 186
Утрехт 144
- Ф**анаторія 60
Фастівський район 69
Федунка 180, 279
Французьке Королівство 150

Халтуріне 183, 278

Харків 19, 30, 32, 38, 110, 190,
279, 281, 283, 284, 286,
287, 290

Харківська губернія 29, 30,
37, 135

Харківська область 16, 20, 47,
74, 91, 102, 104, 138, 178,
190, 275, 276, 277, 279

Харківщина 38, 90, 91, 107, 115

Харьковская губерния 31, 38,
121, 284, 291

Херсонес 26

Херсонська область 79

Херсонщина 55

Хитці 12, 111, 124, 129, 180,
277, 279

Хмелі 46, 183

Хмельницька область 16, 35,
47, 219, 220-224, 226, 227,
228

Хмельницький район 222

Хмельниччина 102, 122,
123, 126

Хомутець 90, 109, 115

Хорезм 290

Хорольський район 20, 107,
117, 188, 196, 276, 277

Хорошки 114, 185, 279

Хортиця, *острів* 53, 287

Хрінники-Високий Берег,
поселення 59

Хрінницьке водоймище 285

Хрінницьке водосховище 68

Царьград 235

Центральная Европа 288

Циблі 104

Цхинвали 292

Челябинск 284

Чемеринці 114, 179, 278

Чемеровецький район 47, 219

Червона Слобода 73, 283

Черкаська область 12, 74, 102,
191, 277

Черкаський район 73, 283, 290

Черкащина 32, 73

Чернишівка 189, 199

Чернівецький район 47, 223

Чернігів 81

Чернігівська губернія 28

Чернігівська область 16, 47,
102, 134, 191

Чернігівський район 191, 277

Чернігівщина 33, 285

Черновцы 288

Чеська Республіка 265

Чехія 31, 39

Чигирин 22, 32

Чигиринщина 31

Чорна могила 81

Чорноліське городище 60

Чорнухинський район 20, 188

Чортківський район 227

Чугуно-Крепинка 80

Чутівка 187

Чутівський район 20, 179,
187-191, 199, 276

Чутове 188, 189

Шатрище 108

Шахтарськ 82

Шахтарський район 80

Шевченки 22, 73, 187

Шевченки-1, *поселення* 61

Шевченкове 169

Шенгаріївка 21, 183

Шершнівка 185, 277

Шестовицький могильник 81

Шилівка (Петрівка) 182

Шилівка 92, 183

Широка Долина 125, 186, 197

Шишаки 112, 114, 131, 181, 184,
189, 201, 203, 276, 279

Шишацький район 20, 22, 35,

47, 112, 114, 131, 181, 184,

189, 199, 201, 275, 276, 279

Шишаччина 282

Южная Русь 288

Южная Сибирь 286

Яреськи 189

Ясинець 190

Яшники 184

Assen 293

Opishne 3

Paris 287

Poltava 297

Ukraine 3, 297

Інформація

І Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

*Мандруйте по
Гончарською столицею України!*

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416

E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Музей відкрито щодня, окрім понеділка,
з 9-00 до 16-00 год.

www.opishne-museum.gov.ua

www.ceramics.gov.ua

Опішне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зінківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загальноновизнана столиця українського гончарства.

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. 1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств. У добу середньовіччя в містечку збудовано розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначніших гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.

В Опішному функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік», що знаходився в системі «Укрхудожпрому», та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспілці». Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні. Нині тут діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думаю, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення українствотвердуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного діяства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного; художників-керамістів – Юрка Лебіщак, Осипа Білосурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка, історика літератури Назара Фіялковського; археолога Івана Зарецького; етнографів – Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лащука; публіциста й політичного діяча української діаспори Івана Майстренка.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає), Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає), Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (на пострадянському просторі аналогів немає). Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні

На буревійних шляхах історії містечко не раз доценту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, заглохло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.

У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.

Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.

Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.

Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його месіянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.

Спрагло припадить до цього Предковичного джерела Духовності Нації,
звідки незлічними струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Сплікування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.

Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.

Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.

Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодні?!?

У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

**3 дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.**

Таїна його Величі – за сімома замками Історії.

Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.

**Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть**

світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин

Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.

Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до нас

Великомудрістю Предків.

Вслухаймося разом!

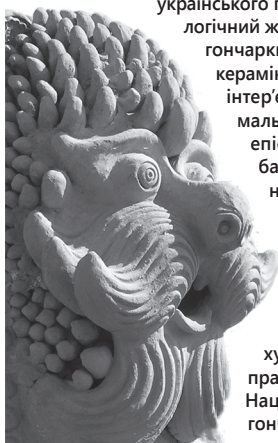

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномістецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, свята Національного Дня гончаря

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

ДЕРЖАВНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ХУДОЖНЯ ШКОЛА-ІНТЕРНАТ І-ІІІ СТУПЕНІВ «КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ» ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвинутої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний МУЗЕЙ-САДИБА всесвітньо відомої гончарки Олександри Селюченко

www.opishne-museum.gov.ua

www.poshvailo-potters.gov.ua

www.ceramology.gov.ua

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Селюченко
Мандруймо
гончарською столицею
України!

Олександр Селюченко на роботі в Музеї народної архітектури та побуту України (опішнинський филиал).
Музей виставки в Фольклорно-етнографічному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному (Полтавська область).
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2008. © Селюченко Олександр

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний МУЗЕЙ-САДИБА гончарської родини Пошивайлів

Мандруймо
гончарською столицею
України!

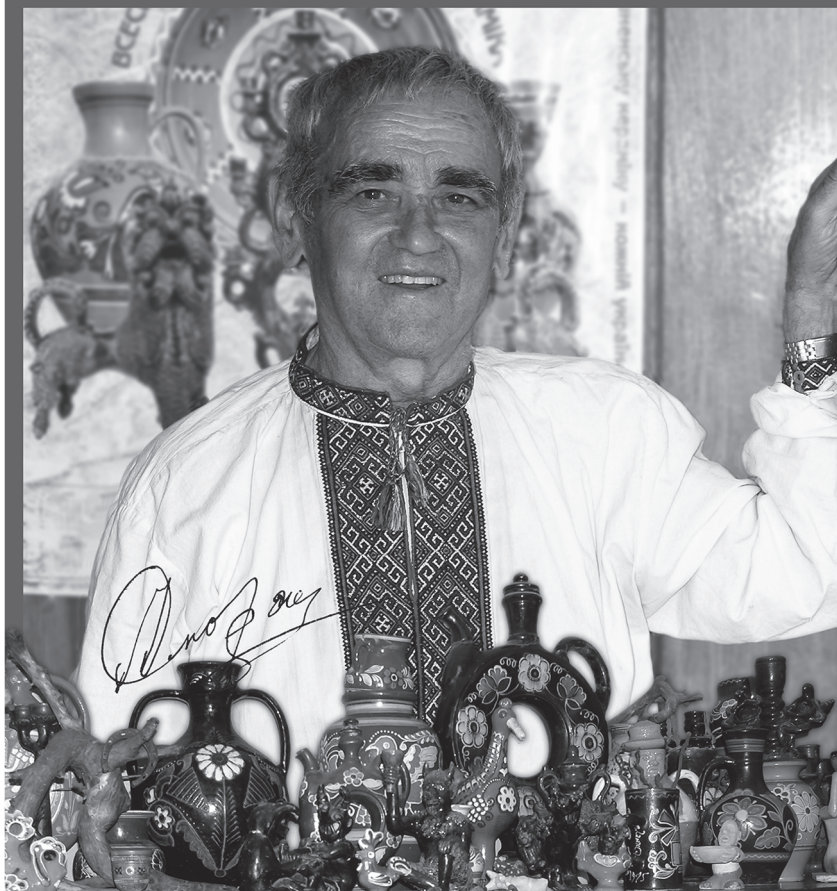
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

1. Рідний селище (селище) Меленка Пошивайлів 1900-1904, Опішне, 1946, Асено-Філіппівський.
2. Дідусями майбутнього українського Народного гончарського Музею-заповідника (1992-1993) є Меленка Микола (1910-1964) і дідуська бабуся Марія (1888-1960) Синько-Народна (Українка).
3. Дідусями майбутнього українського Народного гончарського Музею-заповідника (1992) є її дідусько Вовчук (1911-1966) р.п. і його молодший син Микола (1938-1998) Філіппівський.
4. Дідусями майбутнього українського Народного гончарського Музею-заповідника (1992) є її дідусько Вовчук (1911-1966) р.п. і його молодший син Микола (1938-1998) Філіппівський.
5. Дідусями майбутнього українського Народного гончарського Музею-заповідника (1992) є її дідусько Вовчук (1911-1966) р.п. і його молодший син Микола (1938-1998) Філіппівський.
6. Дідусями майбутнього українського Народного гончарського Музею-заповідника (1992) є її дідусько Вовчук (1911-1966) р.п. і його молодший син Микола (1938-1998) Філіппівський.

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Мандруймо гончарською столицею України!

Міські Млини, Полтавщина, 38165, Україна
Тел.: +38 (0532) 652773, +38 (094) 9631773, +38 (05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

www.opishne-museum.gov.ua

www.ceratology.gov.ua

www.poshvaylo-potters.gov.ua

МЕМОРИАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-САДИБА
філософа й колекціонера
опішнянської кераміки

Леоніда Сторжа

© Національний музей-заповідник українського гончарства та в Опішному, 2010. © Ольга Пономарько, фото, 2010. © Євген Пономарько, дизайн, 2010

МУЗЕЙ МИСТЕЦЬКОЇ РОДИНИ КРИЧЕВСЬКИХ

МУЗЕЙ МИСТЕЦЬКОЇ РОДИНИ КРИЧЕВСЬКИХ
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Будинок Кричевського-Лебішака
(вул. Партизанська, 2, Опішне, Полтавщина, Україна, 38164; тел./факс +38 (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua)

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

**КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ,
ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ,
ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ,
УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖИЙ
ДУХОВНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ!
ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ
ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ
УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА
УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ,
В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ**

Усі Ваші публікації, публікації про Вас
будуть включені до анотованих статей
«Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;

для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

**За необхідності,
Книгозбірна оплатить
поштові витрати
та вартість
надісланих видань**

Гончарська книгозбірна України,

Вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42475;
e-mail: opishne-museum@ukr.net

«Бібліографію українського гончарства»

за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 роки
можна замовити за адресою:

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164,
тел./факс (05353) 42416, 42175;
e-mail: opishne-museum@ukr.net

Наукове видання
ГЕЙКО Анатолій Володимирович
ГРА «КРЕМ'ЯХИ» ЯК ДЖЕРЕЛО НАУКОВИХ СТУДІЙ
Монографія

Літературні редактори

Анатолій Гейко
Вікторія Яровата
Ольсь Пошивайло

Коректори

Вікторія Яровата
Ольсь Пошивайло

Укладачі покажчиків

Оксана Андрушенко
Ольга Карунна
Галина Панасюк
Тетяна Хрипун

**Перекладач і редактор текстів
англійською мовою**

кандидат історичних наук
Костянтин Рахно

Комп'ютерний набір

Анатолій Гейко
Олена Зубань

Комп'ютерна верстка

Олена Зубань
Юрко Пошивайло

Художній редактор

заслужений працівник
культури України
Юрко Пошивайло

**Дизайн обкладинки,
художнє оформлення**

Анатолій Гейко
Юрко Пошивайло

14	12	13	2	1	3	4	5
15					6		
16				7	9		
				8	11		
				10			

На першій сторінці обкладинки фотомонтаж з двох фото:

1. **Крем'яч (фрагмент)**. Глина, полива, гончарний круг, мальовка. **Полтава. XVIII століття** [241]
2. **Жан Батист Сеомон Шарден. Дівчина грає в кістки** [див.: с.150]

На клапані першої сторінки обкладинки:

3. **Автор невідомий. Крем'яч**. Глина, полива, гончарний круг, 2,9х3,2х0,7 см. **Опішне, Полтавщина. I половина XX століття**. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ-18/1-15. Фото Тараса Пошивайла
4. **Крем'яч**. Глина, гончарний круг, 3,3х3,2х0,8 см. **Опішне, Полтавщина. I половина XX століття**. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ-18/2-15. Фото Тараса Пошивайла
5. **Крем'яч з фрагмента кахлі** [див.: с.73]
6. **Крем'ячи**. Глина, гончарний круг, формування, обточування. **Полтава. XVII-XIX століття**. **Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського** [155]
7. **Крем'яч**. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 3,6х3,6х0,7 см. **Опішне, Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття**. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ-18/3-15. Фото Тараса Пошивайла
8. **Автор невідомий. Крем'яч**. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 2,9х2,8х0,7 см. **Опішне, Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття**. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ-18/4-15. Фото Тараса Пошивайла
9. **Автор невідомий. Дівчина під час гри «П'ять камінців»** [див.: с.44]
10. **Автор невідомий. Посудина для зберігання предметів гри** [див.: с.274]
11. **Автор невідомий. Дві дівчини грають в кістки** [див.: с.166]

На другій сторінці обкладинки фотомонтаж з двох фото:

12. **Катерина Кричевська-Росандич. Село взимку**. Живопис.
13. **Олена Кульчицька. Діти на леваді (фрагмент)** [див.: с.84]

На клапані другої сторінки обкладинки:

14. **Пітер Брейгель Старший. Дитячі ігри (фрагмент)** [див.: с.18]
15. **Йоган (Ян) Філіп Коельман. Діти, що грають на вулиці** [див.: с.167]
16. **Пітер ван дер Верфф. Три дівчини грають камінцями у вікні**. Живопис. **Королівство Нідерландів. 1665** [330]

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175;
e-mail: ceramology@ukr.net;
www.ceramology-inst.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne-museum@ukr.net;
www.opishne-museum.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Підписано до друку 15.07.2015.

Формат паперу 60х90/16. Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,0. Тираж 200 прим.

Друк ТОВ "АСМІ".

36011, м. Полтава, вул. В.Міщенка, 2. Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК №4420 від 16.10.2012 р.